

МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Копань Анастасія Вячеславівна

УДК 94(477) «18/19»

ДИСЕРТАЦІЯ
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПРАЦІВНИКІВ МЕТАЛУРГІЙНОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА
ПОЧАТКУ ХХ СТ.

032 Історія та археологія
(03 Гуманітарні науки)

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

А.В. Копань

Науковий керівник:
Романцов Володимир Миколайович,
доктор історичних наук, професор

Маріуполь – 2020

АНОТАЦІЯ

Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Маріупольський державний університет, Маріуполь, 2020.

У дисертації досліджено повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. Проаналізовано стан наукової розробки теми, визначено джерельну базу та методологічні засади дослідження.

Виявлено, що на сьогоднішній день існує значна кількість наукової літератури, яка висвітлює окремі аспекти теми дисертації, проте загалом вона не стала предметом спеціального дослідження. Встановлено, що залучений комплекс матеріалів фондів центральних, обласних архівних установ, музеїв України та закордонних архівів, опублікованих статистичних даних, періодичних видань дозволяє всебічно дослідити повсякденність металургів. Обґрунтовано, що застосовані в роботі антропологічний, мікроісторичний та системний підходи, принципи історизму, всебічності та об'єктивності, реалізація яких спирається на використання загальнонаукових та конкретно-історичних методів дослідження, сприяють розкриттю теми дисертації.

У роботі висвітлено вплив державної політики Російської імперії на буденне життя металургів. Доведено, що державна політика щодо розвитку металургійної промисловості посилювала імперську інтеграцію на українських землях. Царські урядовці приймали рішення, спрямовані на розбудову металургійної галузі як складової загальноімперського ринку, шляхом залучення іноземних інвестицій та проведення протекціоністської політики. З'ясовано, що законодавчі акти регулювали важливі аспекти повсякдення працівників металургійної галузі у виробничій діяльності та

соціальной сфері: унормували тривалість робочого дня, працю жінок та підлітків, страхування робітників на випадок хвороб або виробничих травм.

Встановлено, що остання третина XIX – початок XX ст. були періодом становлення металургійної промисловості на українських землях, коли ця галузь розвивалась на Волині та у Донецько-Придніпровському регіоні. З'ясовано, що «казенні» металургійні заводи першої половини XIX ст. припинили існування через свою нерентабельність. Відкриття покладів залізної руди, розбудова розгалуженої мережі залізниць змінили ситуацію на ринку металів та перетворили Донецько-Придніпровський регіон на металургійну базу Російської імперії, а металургійна промисловість на Волині прийшла до занепаду через неможливість конкурувати з новими потужними виробниками.

Проаналізовано соціодемографічний склад металургів на українських землях у період стрімкого зростання їх чисельності, який припав на кінець XIX ст. З'ясовано, що в цей час національна приналежність металургів мала безпосередній вплив на формування їх соціального складу. Більшість робітників становили вихідці з центральних російських губерній та українці. Використання зарубіжних інвестицій обумовило залучення до роботи на підприємствах іноземних фахівців, внаслідок чого серед управлінського персоналу до 1906 р. домінували іноземці.

Встановлено, що умови праці в металургійній промисловості були важкими для робітників, які працювали у запилених приміщеннях, при високих температурах, без достатнього водопостачання. Відзначено тривалий робочий день, низьку культуру охорони праці на підприємствах, що призвело до високого рівня виробничого травматизму в повсякденному житті металургів. З'ясовано, що інженерно-технічні спеціалісти здебільшого працювали у комфортних та безпечних умовах, у добре вентильованих приміщеннях з опаленням та електричним освітленням.

Досліджено матеріальний рівень життя працівників металургійної галузі. Виявлено, що результативність праці металургів мала прямий вплив

на рівень їх доходів. З'ясовано, що протягом означеного часу домінувала тенденція до збільшення рівня оплати праці металургів, окрім періодів економічних і політичних криз. Встановлено, що для поденних робітників характерними були сезонні коливання в розмірі щодобової заробітної платні, а інженерно-технічні спеціалісти отримували значно вищі стабільні оклади. Проаналізовано можливості задоволення потреб працівників металургійних підприємств України щодо харчування та оренди житлових приміщень.

З'ясовано якість надання медичної допомоги та доступність освітніх послуг для працівників металургійних підприємств. Встановлено, що при кожному заводі діяла лікарня з постійним медичним персоналом, де надавалося безкоштовне лікування для працівників та членів їх сімей. Для задоволення освітніх потреб металургів, підприємці відкривали початкові школи та професійні технічні училища, в яких мали можливість отримувати освіту усі малолітні працівники та діти робітників. Зазначено, що для дорослих працівників діяли спеціальні вечірні курси.

Розглянуто форми реалізації дозвіллевих потреб працівників металургійних підприємств. З'ясовано, що для задоволення культурних потреб робітників керівництво металургійних підприємств відкривало театри, бібліотеки, парки, організовувало спортивні свята. Для інженерно-технічних працівників створювали закриті клуби.

Проаналізовані прояви протестних настроїв у повсякденні працівників металургійної галузі, що виявлялись у формі письмових скарг на адресу фабричного інспектора та масових акцій. Виявлено, що протягом 1870–1916 рр. змінились форми соціального протесту, оскільки в цей час вони еволюціонували від стихійних до організованих виступів. Доведено, що на початку ХХ ст. поруч з економічними вимогами лунали також політичні гасла, іноді мало місце протистояння на етнічному ґрунті.

Ключові слова: повсякденне життя, повсякдення, працівники, металурги, металургійні підприємства України, державна політика,

матеріальне забезпечення, житлові умови, медичне обслуговування, освіта, дозволя, протесті настрої.

ABSTRACT

Koran A.V. Everyday life of workers of the metallurgical industry of Ukraine in the late XIX – early XX centuries. – Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the Doctor of Philosophy Degree in Specialty 032 History and Archeology. – Mariupol State University, Mariupol, 2020.

The thesis deals with daily life of metallurgical industry workers of Ukraine in the last third of the XIX – early XX century. The state of scientific development of the topic is analyzed, the source base and methodological principles of the research are determined.

Despite a considerable amount of scientific literature covering some aspects of the dissertation, it has not become the subject of special research. The complex of materials of central and local state archives, museums of Ukraine and foreign archives, published statistics, periodicals make it possible for us to investigate the everyday life of metallurgists comprehensively. It is proved that the anthropological, micro-historical, systemic approaches used in the work, principles of comprehensiveness, historicism and objectivity, the implementation of which is based on the use of general scientific and specific historical research methods facilitate full elaboration of the topic.

Within the framework of the study of the historical conditions shaping everyday life of metallurgists, the paper analyzes the impact of state policy of the Russian Empire and its influence on their everyday life and defines the state of metallurgical industry and socio-demographic composition of workers.

It is proved that state policy enforced imperial integration on Ukrainian lands. Officials made decisions to develop the metallurgical industry by attraction foreign investments and protectionism implementation. Legislative resolutions

regulated everyday life of workers of the metallurgical industry in productive activities and social protection. Laws, limiting working hours, women and adolescents work, guaranteed insurance of workers in case of illness or occupational injury, were enacted.

It is established that the last third of the XIX – beginning of the XX century were the period of origin of the metallurgical industry on Ukrainian lands. At the stage of formation metallurgical industry developed in two different districts: in Volyn and Eastern Ukraine. The first metallurgical plants in the Katerinoslav province collapsed. The discovery of iron ore deposits and the development of an extensive railway network changed the situation and turned Donetsk-Dnieper region into a forward metallurgical base of the Russian Empire. The metallurgical industry in Volyn was destroyed due to the economic crisis of the early XX century and the inability to compete with the new powerful manufacturers of Eastern Ukraine.

Socio-demographic composition of metallurgists on Ukrainian lands is analyzed. The period of rapid increase in the number of employees was at the end of the XIX century when metallurgical plants began to work. At the beginning of the metallurgical industry formation, nationality of metallurgists had a direct impact on the forming of their social composition. Most workers were representatives of central provinces of Russia and Ukrainians. The use of foreign investment in the metallurgical industry has led to the involvement of foreign specialists to work at enterprises and as a result the foreign element dominated in the management staff until 1906.

It is established that the working conditions in metallurgical industry were difficult. Metallurgists worked in dusty rooms, at high temperatures and without adequate water supply. The tiring working conditions, long working hours, low culture of labor protection led to the high level of industrial injury in the everyday life of Ukrainian metallurgist. At the same time, engineers and technicians mostly worked in comfortable and safe conditions, in well-ventilated premises with heating and electric lighting.

The level of material consumption of metallurgical workers is studied. It is found that the productivity of metallurgists had a direct impact on their income. During this period, the tendency to increase the level of wages of metallurgists dominated, except periods of economic and political crises. Seasonal fluctuations in daily wages were common for day laborers, they were means of deterring workers from dismissal during field works. Engineers received significantly higher salaries.

The income level of metallurgical enterprises workers of Ukraine and possibilities of satisfying their basic necessities are analyzed. Workers spent most of their wages on food and rent.

The level of medical service and availability of educational services for employees of metallurgical enterprises are analyzed. There was a hospital at every plant, where a doctor and nurses worked constantly. Both workers and their families received free treatment in these medical institutions. It was found that entrepreneurs opened primary schools and vocational schools to meet the educational needs of metallurgists. All under-age workers and children of workers had an opportunity to be educated. Special evening courses were organized for adult workers.

The ways of leisure of metallurgists are covered. Heads of metallurgical plants opened theaters, libraries, parks and organized many sport holidays to meet the cultural needs of workers.

Protests in the everyday life of metallurgical workers are outlined. It is established that social contradictions were manifested in the form of written complaints to the factory inspector, protests and riots. During the 1870-1916 the forms of labor conflicts were changed. At the beginning of the metallurgical industry development, contradictions had features of spontaneity, emotionality and rebellion. Since the XX century protests have become collective and organized. The reasons of contradictions were of an economic nature, political requirements were occasionally heard. There were ethnic clashes between workers.

Keywords: everyday life, workers, metallurgists, metallurgical enterprises of Ukraine, state policy, material support, living conditions, medical care, education, leisure, protests.

Список публікацій, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у виданнях країн ЄС:

1. Копань А. В. Культурний вимір повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. № 10(150), 2019. Р. 4–9.

Статті в наукових фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз:

2. Demchenko A. The industrial injuries in the daily life of workers of the metallurgical industry of Ukraine in the late ХІХ–early ХХ centuries. *Skhid*. № 2(160). 2019. Р. 5–10.

3. Демченко А. Харчування працівників металургійних підприємств України наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст., в контексті їх повсякденного життя. *Гілея*. Вип. 139 (№12). 2018. С. 13–17.

4. Демченко А. В. Соціальні суперечності на підприємствах металургійної промисловості України в повсякденні робітників-металургів початку ХХ ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Т. 29(68), № 2. 2018. С. 1–5.

Наукові праці апробаційного характеру:

5. Демченко А. В. Купівельні можливості працівників заводів «Нікополь» та «Дніпровський» на початку Першої світової війни: порівняльний аспект. *Дні науки історичного факультету 2017 (до 200-річчя з дня народження М.І.Костомарова) : матеріали Х Міжнародної наукової*

конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Київ, 2017. С. 244–247.

6. Демченко А. В. Страйковий рух робітників Дніпровського заводу в їх повсякденні (січень – квітень 1916 р.). *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики : Матеріали II Всеукраїнської науково конференції 26-27 травня 2017 р., м. Дніпро. Частина I.* Дніпро : СПД «Охотник». 2017. С. 87–89.

7. Демченко А. В. Забезпечення житлом працівників Дніпровського металургійного заводу у с. Кам'янському, в контексті їх повсякдення на початку ХХ ст. *Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження, 2018: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції 27 лютого – 1 березня 2018 р.* Бахмут, 2018. С.170–173

8. Демченко А. В. Законодавство Російської імперії як джерело з історії повсякденного життя неповнолітніх робітників металургійних підприємств України в останній третині ХІХ ст. *Майбутній науковець–2017 : матеріали всеукр. наук.-практ. конф, м. Северодонецьк. 1 груд. 2017 р.* Северодонецьк : Східноукр. нац. ун-т. ім. В. Даля, 2017. С. 711–712.

9. Демченко А. В. Законодавчі акти 1890-х років як джерело з історії повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. *Актуальні проблеми науки та освіти : Збірник матеріалів ХХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ.* Маріуполь : МДУ, 2018. С. 102–105.

10. Демченко А. В. Матеріальне забезпечення робітників маріупольського заводу «Нікополь» у період Першої світової війни в контексті їх повсякдення. *Україна у світовому історичному просторі : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь. 21 квітня 2017 р.* Маріуполь : МДУ, 2017. С. 153–156.

11. Демченко А. В. Медичне забезпечення працівників металургійної промисловості України наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст., в контексті їх повсякдення. *Україна у світовому історичному просторі : Збірник*

матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь. 20 квітня 2018 р. Маріуполь : МДУ, 2018. С.61–63.

12. Демченко А. В. Оплата праці робітників Дніпровського заводу у 1915–1916 рр.: в контексті їх повсякдення. *Чорноморські наукові студії: матеріали Третьої міжнародної мультидисциплінарної конференції, м. Одеса, 19 травня 2017 року. Одеса, 2017. С. 164–167.*

13. Демченко А. В. Релігія у повсякденному житті металургів України наприкінці ХІХ–на поч. ХХ ст. *Україна у світовому історичному просторі : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Маріуполь. 26 квітня 2019 р. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 153–156*

14. Демченко А. В. Рівень виробничого травматизму, як складова повсякденного життя металургів України у 1893–1903 рр. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів ХХІ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 110–111.*

15. Демченко А. В. Історія повсякдення: теоретико-методологічні засади. *Актуальні проблеми освіти та науки: зб. матеріалів ХІХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ. Маріуполь : МДУ, 2017. С. 99–101.*

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1. Наукова розробка теми.....	10
1.2. Джерельна база.....	27
1.3. Методологічні засади дослідження.....	36
Висновки до першого розділу.....	42
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ УМОВИ ПОВСЯКДЕННЯ МЕТАЛУРГІВ.....	44
2.1. Вплив державної політики на повсякденне життя працівників металургійної галузі.....	44
2.2. Будівництво металургійних заводів та формування повсякдення металургів.....	54
2.3. Соціо-демографічний склад працівників металургійної промисловості.....	68
Висновки до другого розділу.....	82
РОЗДІЛ 3. МАТЕРІАЛЬНИЙ ВИМІР ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ПРАЦІВНИКІВ МЕТАЛУРГІЙНИХ ЗАВОДІВ.....	84
3.1. Умови праці металургів.....	84
3.2. Рівень матеріального забезпечення працівників металургійних підприємств.....	99
3.3. Житлові умови та якість харчування металургів.....	114
Висновки до третього розділу.....	126
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ПОВСЯКДЕННЯ МЕТАЛУРГІВ.....	128

4.1. Рівень медичного обслуговування та доступність освітніх послуг.....	128
4.2. Дозвіллєві практики металургів.....	141
4.3. Протестні настрої в повсякденні працівників металургійної галузі.....	151
Висновки до четвертого розділу.....	164
ВИСНОВКИ.....	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	171
ДОДАТКИ.....	225

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Історія повсякдення викликає зростаючий науковий інтерес серед українських вчених. Вивчення буденних практик різних соціальних груп населення дозволяє краще осягнути весь спектр різноманітних суспільних процесів.

Дослідження особливостей повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. становить значний науковий та практичний інтерес. Цей період посідає важливе місце в історії повсякдення працівників металургійної галузі, адже саме в цей час відбувається формування їх повсякденних практик. У зазначений час Російська імперія формувала потужний промисловий комплекс, у якому металургійні заводи, побудовані на українських землях, посідали важливе місце. У металургійній промисловості України знайшли відображення тогочасні модернізаційні процеси, під час яких сформувалася нова професійна спільнота – металурги. За цих умов різноманітний за своїм складом контингент працівників визначив нове соціальне обличчя регіону. Дослідження щоденних практик металургів зазначеного періоду дозволяє з'ясувати формування ментальності цієї соціальної групи, її політичні настрої, життєві цінності та світоглядні орієнтири.

Актуальність обраної для дослідження теми пов'язана із сьогоденням. В економіці України металургійна галузь досі посідає вагоме місце, а її працівники є невід'ємною частиною українського соціуму. Дослідження процесу формування їх повсякденних практик в останній третині XIX – на початку XX ст. дозволить з'ясувати особливості їх сучасного повсякдення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до комплексної наукової теми кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету

«Актуальні проблеми історії України. Сучасне бачення» (державний реєстраційний номер 0118U003556).

Об'єктом дослідження є повсякдення працівників української промисловості.

Предмет дослідження – повсякденні практики працівників металургійної галузі України в останній третині XIX – на початку XX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють час від початку 70-х рр. XIX ст. до 1916 р. Нижня межа хронологічних рамок роботи обумовлена початком роботи першого металургійного заводу Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізобного та рейкового виробництв. Верхня межа пов'язана з тим, що в 1916 р. завершувався передреволюційний період в історії України. Революційні процеси 1917 р., докорінно змінили повсякдення металургів, як і всього населення країни. У дослідженні подекуди здійснено вихід за межі означеної хронології, що пов'язано з необхідністю висвітлення процесу становлення металургійної промисловості на українських землях.

Територіальні межі роботи охоплюють українські землі у складі Російської імперії в межах Волинської, Катеринославської, Харківської та Херсонської губерній, де розвивалася металургійна промисловість.

Метою дослідження є комплексне вивчення повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст.

Реалізація поставленої мети вимагає виконання таких **завдань**:

- визначити ступінь вивченості проблеми, систематизувати джерельну базу дослідження, проаналізувати його теоретико-методологічні засади;
- дослідити історичні умови повсякдення працівників металургійної промисловості України;
- проаналізувати вплив державної політики на повсякденне життя металурга;

- охарактеризувати становище металургійної галузі України в останній третині XIX – на початку XX ст.;

- дослідити соціо-демографічний склад працівників металургійної галузі;

- з'ясувати умови праці на металургійних заводах;

- проаналізувати рівень матеріального забезпечення металургів;

- охарактеризувати житлові умови та якість харчування працівників металургійних заводів;

- проаналізувати соціально-культурний вимір повсякдення металургів;

- з'ясувати рівень медичного обслуговування та доступність освітніх послуг;

- охарактеризувати дозвіллієві практики металургів;

- з'ясувати протестні настрої в повсякденні працівників металургійної галузі;

- узагальнити практики повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст.

Методологічною базою дослідження є комплексне застосування антропологічного, мікроісторичного та системного підходів. Для досягнення поставлених у роботі мети та завдань застосовано загальнонаукові (аналізу і синтезу, індукції та дедукції), спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-компаративний, проблемно-хронологічний тощо) методи дослідження.

Наукова новизна дослідження обумовлена постановкою проблеми, в якій питання повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. уперше в українській історіографії стали предметом спеціального дослідження.

Уперше:

- визначено теоретико-методологічні засади дослідження повсякдення працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст.;

- актуалізовані матеріали з фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО), Гламорганського архіву в Кардіффі – Glamorgan Archives (Велика Британія), Російського державного історичного архіву, фондів музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча та музею історії міста Кам’янське, що дозволило виявити новий фактичний матеріал з теми дослідження повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст.;

- здійснено комплексне дослідження повсякдення працівників металургійної промисловості України в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. як складової частини історії повсякденного буття українців;

- проаналізовано вплив державної політики на повсякденне життя металургів;

- з’ясовано рівень матеріального споживання працівників металургійної галузі.

Уточнено:

- житлові умови та якість харчування працівників металургійних заводів;

- аналіз джерел формування бюджету працівників;

- рівень медичного обслуговування та доступність освітніх послуг.

Набули подальшого розвитку:

- характеристика металургійної галузі;

- умови праці на металургійних заводах;

- дослідження протестних настроїв у середовищі металургів.

Практичне значення дослідження визначається можливістю використання його матеріалів, положень та висновків при написанні

монографій та узагальнюючих праць з близьких та дотичних тем, викладанні курсу історії України, підготовці спецкурсів, поглибленого вивчення історії повсякденного життя населення України, створенні навчальних і методичних посібників. Окремі положення дисертації можуть бути включені в систему підвищення кваліфікації вчителів та викладачів історії з метою привернення уваги до ролі пересічної людини в історії. Матеріали дослідження також можуть бути враховані при формуванні державної соціальної політики в промислових регіонах країни.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, в якому викладено авторський погляд на проблему повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. Наукові результати дисертації належать особисто автору й є його внеском у дослідження історії України.

Апробація результатів дослідження. Фактологічні та методологічні аспекти теми дисертаційної роботи знайшли відображення в наукових доповідях, представлених автором на наукових семінарах кафедри історичних дисциплін, на науково-практичних конференціях різного рівня:

міжнародних: «Дні науки історичного факультету 2017 (до 200-річчя з дня народження М. І. Костомарова)» (м. Київ, 11 травня 2017 р.); «Чорноморські наукові студії» (м. Одеса, 19 травня 2017 р.).

всеукраїнських: «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (м. Дніпро, 27 листопада 2017 р.); «Майбутній науковець–2017» (м. Северодонецьк, 1 грудня 2017 р.); «Україна у світовому історичному просторі» (м. Маріуполь, 21 квітня 2017 р.); «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження» (м. Бахмут, 27 – 28 лютого – 1 березня 2018 р.); «Україна у світовому історичному просторі» (м. Маріуполь, 20 квітня 2018 р.); «Україна у світовому історичному просторі» (м. Маріуполь, 26 квітня 2019 р.).

університетських: «Актуальні проблеми науки та освіти» (м. Маріуполь, 3 лютого 2017 р.); «Актуальні проблеми науки та освіти»

(м. Маріуполь, 2 лютого 2018 р.); «Актуальні проблеми науки та освіти» (м. Маріуполь, 1 лютого 2019 р.).

Публікації. Основні положення дослідження знайшли відображення у 15 публікаціях, зокрема: 1 стаття опублікована у періодичному науковому виданні країни ЄС, 3 статті опубліковано у провідних наукових фахових виданнях України з історичних наук, включених до міжнародних наукометричних баз, 11 статей опубліковані в збірниках конференцій.

Обсяг та структура дисертації обумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (601 позиція) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 247 сторінок, з них основного тексту – 166 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Наукова розробка теми

Особливість дослідження повсякденного життя соціальних спільнот населення полягає у всеохоплюючому характері їх буденних практик. Для всебічного висвітлення теми дисертаційного дослідження важливо проаналізувати всі її складові – від матеріальних відносин до духовної сфери працівників металургійних підприємств. У той же час на повсякдення населення впливають загальні світові тенденції економічного та суспільного розвитку й загальнодержавна політика. Комплексний характер повсякдення металургів останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. обумовив необхідність використання в дослідженні різнопланових наукових праць, які висвітлювали ті чи інші його аспекти.

У дисертації наукові розробки істориків систематизовані за проблемно-хронологічним принципом. Згідно з ним у вивченні досліджуваних проблем доцільно виділити такі історіографічні періоди, яким притаманні схожі методологічні підходи та стереотипи мислення:

- перший – остання третина ХІХ – початок ХХ ст. (наукові розробки імперського періоду та доби Української революції);
- другий – з 1920-х до кінця 1980-х рр. (праці радянських істориків та представників західної історіографії);
- третій – з 1990-х рр. до сьогодення (сучасна українська та зарубіжна історіографія).

Для кожного з цих періодів характерна особлива історіографічна ситуація, яка впливала на коло наукових інтересів дослідників та методів їх дослідження. Остання третина ХІХ – початок ХХ ст. становить перший період історіографії з теми дисертаційного дослідження. Це був час, коли відбулося формування металургійної промисловості на українських землях,

які за імперської доби були складовою загальноросійського ринку. Підвищений інтерес імперської влади до розвитку металургійної промисловості, пошук факторів, які мали сприяти її подальшому стрімкому розвитку формує той дослідницький інтерес, який обумовив характер публікацій.

У цей час з'явилися праці, які мали аналітичний характер та були написані сучасниками (державними чиновниками, економістами, лікарями, мандрівниками тощо), що відвідували металургійні підприємства та поселення, в яких мешкали працівники заводів. Ці роботи мають подвійне призначення, у дисертації вони розглядаються і як елемент історіографії теми, і як складова джерельної бази дослідження.

Праці авторів, які представляли цей період висвітлювали такі аспекти: державну політику щодо розвитку промисловості та захисту фабричних робітників, формування металургійної галузі на українських землях, поява нової професійної спільноти – металургів, умови праці на промислових підприємствах тощо.

Державна політика щодо розвитку промисловості та захисту фабричних працівників в останній третині XIX – на початку XX ст. висвітлювалася у працях Г. Альбата [21], М. Балабанова [28], К. Вегнера [44], О. Кеппена [208]. Одну з перших спроб окреслити державну політику щодо гірничої галузі промисловості здійснив О. Кеппен у 1882 р. Гірничий інженер проаналізував основні законодавчі акти та слушно зауважив на важливості селянської реформи 1861 р. для формування ринку вільнонайманої праці у промисловості [208].

Дослідники імперської доби не залишали поза увагою нормотворчу діяльність урядовців. Спробу узагальнення фабрично-заводського законодавства здійснив М. Балабанов у 1909 р. [28]. Аналіз імперського законодавства щодо страхування робітників у разі нещасного випадку здійснив К. Вегнер [44], а Г. Альбат дослідив політику царського уряду щодо військовополонених, зокрема використання їх праці на металургійних

заводах у роки Першої світової війни [21]. Зазначені дослідження надали можливість всебічного аналізу діяльності Російського уряду щодо питань закріплення та охорони прав та обов'язків працівників на законодавчому рівні.

Питанню формування металургійної галузі на українських землях присвятили свої роботи В. Ден [121–122], В. Іславін [190], О. Кеппен [207], П. Македонський [277], А. Мевіус [288], А. Носов [321], С. Подолинський [363], Є. Рагозін [391], І. Тіме [488–493] тощо. Робота В. Дена охарактеризував причини розвитку металургії саме у Донецько-Придніпровському регіоні. Головною з них він вважав наявність власних кам'яновугільних копалень та родовищ залізної руди [121, с. 126]. Вчений та громадський діяч С. Подолинський у праці «Ремесла й фабрики на Україні», аналізуючи діяльність металургійних заводів, звернув увагу не лише на підприємства Донецького регіону, а й західних губерній, зокрема Волинської [363].

У 1874 р. міністр державного майна П. Валуєв доручив В. Іславіну здійснити огляд усіх вугільних копалень та заводів Катеринославської губернії. Результати цієї поїздки були опубліковані в статті «Обзор каменноугольной и железодобывательной промышленности Донецкого края» [190]. Значну увагу у роботі приділено заводу Юза як першому металургійному підприємству, якому вдалось налагодити виготовлення металу з місцевих копалин.

Стан промисловості у Донецького-Придніпровському регіоні дослідив І. Тіме [488–493]. Його праця «Современное состояние техники на южнорусских горных заводах и рудниках» була опублікована у чотирьох випусках «Горного журнала»: 1889, 1893, 1897, 1906 років. У них автор приділив увагу металургійним заводам Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізобудівного та рейкового виробництв, Південноросійського Дніпровського металургійного товариства. Описуючи новостворені металургійні підприємства, автор звернув увагу на

Дружківський, Донецько-Юр'ївський, Петровський, Краматорський заводи. Відвідуючи ці підприємства, дослідник описав їх виробничу потужність та технічне забезпечення, наголошував, що на заводах використовуються новітні технології й використовують парові двигуни [490, с. 294]. Він зазначив, що на металургійних заводах Донецько-Придніпровського регіону активно будують електричні мережі та використовують електричне освітлення.

Питання формування нової професійної спільноти – працівників металургійної галузі знайшло відображення у працях В. Бабенка [24], О. Кеппена [208], О. Погожева [359], І. Фелькнера [512] тощо. Дослідники дійшли до думки, що працівники металургійних заводів Донецько-Придніпровського економічного регіону формувалися переважно з сільського населення внаслідок економічної потреби. Колишній очільник Луганського заводу І. Фелькнер переконував, що для сталого розвитку металургійної справи, необхідно забезпечити підприємства постійним контингентом робочої сили. Для цього пропонував будувати заводські поселення, щоб відірвати колишніх селян від сільськогосподарських робіт [512, с. 144]. Гірничий інженер О. Кеппен дослідив питання залучення робочої сили до промислових регіонів Донецького краю, наголошував на необхідності переселення робітників з густонаселених регіонів [207]. Питання чисельності та складу робітників в Росії проаналізував О. Погожев [359]. Автор простежив коливання чисельності працівників металургійної промисловості на початку ХХ ст. Цікавими є висновки етнографа В. Бабенка, який відвідавши заводські поселення при металургійних заводах у 1905 р., стверджував, що народ, який мешкає в таких містечках, абсолютно втратив власний національний побут [24, с. 82].

Умови праці металургів проаналізували С. Аксьонов [19], Є. Рагозін [391], П. Сурожський [476], П. Фомін [515] тощо. Висвітлюючи умови праці на виробництві, науковці імперського періоду звертали увагу на тривалість робочого дня та використання праці робітників однієї статі у вихідні та

святкові дні [295, с. 478]. П. Фомін зауважив, що у 1904, 1905 рр. чисельність неробочих днів в середньому становила 297 днів на рік, тобто в середньому 5-6 днів на місяць [515, с. 66, 106]. С. Аксьонов, висвітлюючи положення фабрично-заводської промисловості та робітників в Катеринославській губернії у 1899 – 1900 рр., звернув увагу на важкі умови праці на металургійних підприємствах Катеринославщини [19, с.139].

Письменник П. Сурожський, відвідавши найбільші заводи Донецько-Придніпровського регіону, відзначив тяжкі умови життя й праці робітників-металургів [476]. Економіст Є. Рагозін, залишив нотатки про матеріальне забезпечення робітників на металургійних заводах Катеринославської та Херсонської губерній. Особливу увагу автор праці «Железо и уголь на Юге России» приділив заходам адміністрації заводів для покращення санітарного обслуговування на підприємствах та вирішенню житлової проблеми металургів [391]. Не оминули увагою дослідники й питання розміру заробітної плати. Я. Михайловський дійшов висновку, що робітники металургійної галузі отримували номінально вищі оклади, ніж представники інших галузей промисловості [295, с. 466].

Наприкінці XIX ст. була опублікована праця Леніна (під псевдонімом В. Ільїн) «Развитие капитализма в России: процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности». Методологічною засадою написання роботи стала марксистська концепція. Ця робота висвітлює розвиток економіки та соціальної структури Росії в останній третині XIX ст. Зосередившись на розвитку та прояву кризових явищ у промисловості, автор не залишив поза увагою робітниче питання, розглянув джерела формування кадрів Юзівського заводу [189]. Ця праця стала методологічним взірцем для радянських істориків при дослідженні ними окремих аспектів повсякдення пролетарів.

Іноземні дослідники розглядали також різні аспекти досліджуваної проблеми [11; 14; 16]. На початку XX ст. світ сколихнула економічна криза. Аналіз ролі уряду Російської імперії в розгортанні кризових явищ у

металургійній промисловості здійснив П. Леруа-Больє. Він, проаналізувавши політику царського уряду, встановив, що економіка держави не була готова до масштабного залізничного будівництва, тому металургійні заводи залишались без державних замовлень – основного джерела їх прибутку [269].

У 1903 р. Ч. Вілкінс опублікував працю «The history of the iron, steel, tinplate and ... other trades of Wales: with descriptive sketches of the land and the people during the great industrial era under review» («Історія заліза, сталі...»), в якій охарактеризував діяльність видатних уельсців у розбудові металургійної промисловості не лише Великої Британії, а й Російської імперії [16].

Історіографічний аналіз засвідчив, що розробки імперського періоду містять багатий фактичний матеріал. У них отримали висвітлення питання державної політики щодо фабрично-заводських працівників та металургійної галузі, формування нової професійної спільноти – металургів та умови їх праці. У літературі цього періоду висвітлені такі важливі аспекти повсякдення металургів, як тривалість робочого дня, розмір номінальної заробітної плати та житлові умови. Майже недослідженими залишилися питання харчування, співвідношення реальної та номінальної заробітної плати, чисельність вільного часу робітників тощо.

У 1920-х рр. розпочався другий історіографічний період дослідження окремих аспектів теми дисертаційної роботи. Він характеризувався ідеологічним розмежуванням радянських та зарубіжних учених. Радянська історіографія сформувалася в умовах утвердження тоталітаризму та домінування марксистської доктрини у всіх сферах життя, що позначилось на виборі тематики історичних робіт та методів їх досліджень. У цей час увага дослідників зосереджувалась на питаннях класової боротьби пролетаріату. Для радянського періоду характерною була ідеологічна зашореність наукових розвідок. Методологія робіт була однобокою та базувалася на марксистській концепції історіописання. Історичний процес розглядався з точки зору класового підходу. Праці радянських істориків містили масивний фактаж, який повинен був підкріплювати тезу про експлуатацію робітничого

класу капіталістами. Думка про постійне погіршення матеріального становища пролетаріату в епоху капіталізму була домінуючою серед радянських істориків.

Вивчення металургійної галузі та становище її працівників в останній третині XIX – на початку XX ст. було здійснено у фундаментальних узагальнюючих виданнях. Заслуговують на увагу «Історія Української РСР» [199], «Історія міст і сіл Української РСР» [194-197], «Історія робітничого класу Української РСР» [198], «История рабочих Донбасса» [191]. Ці праці розкривали процес розвитку металургійної промисловості на українських землях, формування промислового пролетаріату, участь робітників у революційних потрясіннях початку XX ст. та становище робітників, наголошуючи, що їм «доводилось працювати і жити у жахливих умовах» [199, с. 591]. «Історія міст і сіл Української РСР» [194-197] характеризувала історію населених пунктів через призму розвитку промислових підприємств, експлуатації робітництва металургійними підприємствами та наростання революційного руху. Серед енциклопедичних видань радянського часу слід згадати Велику Радянську енциклопедію, в якій описані виробничі процеси в металургійній галузі [292], історія становлення окремих заводів [123; 125; 152; 278], зародження та розвиток металургійної освіти [291].

Після руйнівного революційного періоду у 1920-х рр. у зв'язку з необхідністю відбудови металургійного комплексу та відновлення професійних кадрів посилюється науковий інтерес дослідників до розвитку промисловості. З'являється ряд наукових досліджень, присвячених характеристиці стану та розвитку металургійних заводів Донецько-Придніпровського регіону. У них дослідники звернули увагу на ключове місце регіону в розбудові промисловості всієї країни. П. Фомін, що продовжив працювати у радянський час, вважав, що «Донецький басейн – це серце господарського життя всієї Росії» [518, с. 34]. Металургійна галузь згадана побіжно, але наголошено на її важливому місці у промисловості всієї країни.

У 1930-х рр. було розпочато видавничий проєкт «Історія фабрик і заводів», який мав на меті висвітлити історію великих промислових підприємств. Урядовою постановою від 10 жовтня 1931 р. було визначено мету досліджень: окреслити становище робітників до революції, форми й методи експлуатації на старих заводах, боротьбу робітників із підприємцями, побутові умови, виникнення революційних організацій [178, с. 31]. За такого підходу автори здебільшого звертали увагу на прояви експлуатації трудящих, для максимально потворного зображення капіталістичного ладу.

За 1931 – 1938 рр. було видано понад 30 праць, зокрема історія Дніпровського заводу у с. Кам'янському [23]. Особливу увагу привертає наукова розвідка «Сторінки історії заводів» [468]. У ній подано нариси з історії Олександрівського в Катеринославі та Юзівського заводів з точки зору класового підходу. Автори наголошували на експлуатації капіталістами робітників та жахливих умовах праці останніх.

Історію металургійної промисловості Правобережної України описав О. Оглоблін [332]. Його праця збагатила дослідження цінною інформацією про малодосліджений регіон металургії – Правобережжя. Автор зауважив, що кінець ХІХ – початок ХХ ст. став вирішальним для металургійних підприємств Волині, адже вони не змогли витримати конкуренцію новостворених металургійних гігантів Донецько-Придніпровського регіону.

Питанням становлення чорної металургії в Україні займався економіст Г. Бакулєв [27]. Монографія «Чорна металургія Півдня Росії» містить значний фактаж, детально розглянуто історичний шлях металургійної галузі, але поза увагою залишилося питання державного регулювання промисловості. Історію найбільшого монопольного об'єднання Російської імперії – синдикату «Продамет» – докладно розглянув А. Цукерник [575]. Історіографічний доробок історії фабрик та заводів УРСР проаналізував Є. Складенко [454].

У радянській історіографії домінуючою темою досліджень була історія робітничого класу. Це пояснюється ідеологічною програмою та потребою в

обґрунтуванні думки, що на робітничий клас випала місія першими у світі здійснити соціалістичну революцію. Відповідно до поставленої мети, автори висвітлили окремі аспекти повсякдення металургів з точки зору нещадної експлуатації капіталістами: «...власники заводу дивилися на робочих як на живі машини, що приносять їм бариші» [468, с. 44].

Огляд становища дітей та підлітків у фабрично-заводській промисловості Росії, у тому числі й Харківського фабричного округу здійснив В. Гессен [74]. Він наголосив, що найменший відсоток від загальної кількості робітників у металургійному виробництві становили малолітні особи [74, с.47]. Аналізуючи оплату праці, дослідник зауважив, що у дітей та підлітків на металургійних підприємствах вона була значною вищою, ніж в інших галузях промисловості [74, с. 233].

У 20 – 30-х рр. ХХ ст. посилилась увага до вивчення історії робітничого класу. У грудні 1928 – січні 1929 рр. відбулась перша Всесоюзна конференція істориків-марксистів. Під час роботи цієї конференції на початку 1929 р. була створена Комісія з історії пролетаріату, яка у жовтні була переформатована у Секцію з історії пролетаріату Інституту історії Комуністичної партії. Результатом її роботи стала серія збірок «Історія пролетаріату СРСР», яка почала публікуватися в 1930-х рр. У 1931 р. за редакцією Г. Панкратової вийшла праця «Нариси історії пролетаріату СРСР. Пролетаріат царської Росії», у якій головна увага була зосереджена на питаннях страйкової та політичної боротьби металургів за власні права [344].

Після 1950-х рр. посилюється увага дослідників до вивчення умов праці і побуту робітничого класу Російської імперії та її окремих регіонів. З'являються праці Ю. Кир'янова [209], Є. Крузе [229], Ю. Лаврова [264], О. Нестеренко [310; 311], О. Парасунько [347; 347], С. Потолова [369] та ін.

Роботи Ю. Кир'янова [209] та Є. Крузе [229] містили значний фактичний та статистичний матеріал про умови праці та побуту робітників Російської імперії. Названі розвідки виявили тенденції до зростання реальної заробітної плати та покращення житлових умов українських металургів. На

окрему увагу заслуговує праця Ю. Серого «Рабочие Юга России в период империализма (1900-1913 гг.)» [450]. У ній автор, розглядаючи економічне становище робітників, порівнюючи групи робітників-металургів, дійшов висновку, що більшість з них не мали власного підсобного господарства, 65% працівників металургійної промисловості були досвідченими робітниками, а заробітна плата металургів на українських землях була вищою, ніж в інших регіонах. Але загальні висновки вищезазначених розвідок відповідали домінуючій у історіографії думці – не зважаючи на позитивні зміни у матеріальному становищі металургів, воно залишалось на низькому рівні й не було здатне задовольнити їхні потреби.

Питання формування робітничого класу дослідили Ф. Лось [274], А. Рашин [395] та С. Потолова [369]. У 1955 р. Ф. Лось опублікував монографію «Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.)». У ній автор наголосив, що саме реформа 1861 р. створила великий резерв робочої сили, яка була необхідною для зростання капіталістичної промисловості [274, с. 78].

Наукова розробка А. Рашина стала однією з перших робіт, де був детально проаналізований кількісний, віковий, статевий склад населення українських земель наприкінці XIX ст. Вивчаючи динаміку чисельності промислових працівників та процес формування постійної робочої сили, дослідник звернув увагу на освітній рівень та професійну підготовку промислових робітників імперської Росії загалом та металургів України зокрема. Аналізуючи джерела формування металургів Донецько-Придніпровського регіону, автор зауважує, що робітничі кадри поповнювалися вихідцями з центральних губерній імперії [395, с. 443].

Монографія С. Потолова «Рабочие Донбасса в XIX веке» є ґрунтовним дослідженням історії формування робітничого класу Донецько-Придніпровського регіону. На думку автора, основним джерелом робочої

сили у промисловості були селяни, зокрема вихідці з великоруських центральних губерній [369, с. 97].

Історію легальних організацій українських металургів (профспілок, страхових і культурно-просвітніх організацій) висвітлив О. Прийменко [375]. Особливу увагу автор приділив споживчим коопераціям, головну причину виникнення яких вбачав у зростанні цін на продукти харчування та окремішність заводських поселень від міст та торгових центрів [375, с. 60].

У радянській історіографії історія робітничого класу загалом та українських металургів зокрема була одним з пріоритетних напрямів. Через ідеологічну заангажованість досліджень, обмеженість методологічних підходів, питання умов праці і життя робітників було розглянуто однобічно в контексті історії робітничого руху.

Праці представників західної історіографії відрізнялись методологічними підходами. Мікроісторія та історія повсякдення як нові напрями історичної науки виникли у ХХ ст. Їх засновниками були французькі історики М. Блок и Л. Февра, які репрезентували перше покоління школи «Анналів». Комплексний погляд на історію як поєднання географічної, соціальної й політичної складової, простежується у працях Ф. Броделя, представника другого покоління школи «Анналів» [33]. Італійська школа розглядає історію повсякдення як мікроісторію. Її концепцію розробляли наступні вчені: К. Гінзбург, Дж. Леві та Е. Гренді.

Німецька школа історії повсякдення вийшла за межі історії матеріальної культури, визначивши своїм завданням аналіз життєвого світу звичайних людей, їх щоденні практики та буденні переживання [212, с. 231]. Її представниками стали А. Людтке, Х. Медик, Р. Ван Дюлман.

Увагу закордонних дослідників другого історіографічного періоду привертала роль іноземного капіталу та технологій у модернізації металургійної промислової Російської імперії. Розвідки Дж. Маккея ґрунтувалися на матеріалах металургійних підприємств Донецько-Придніпровського регіону [13]. Д. Броуер висвітлив холерні бунти, що

сколихнули Російську імперію наприкінці XIX ст., зокрема, відзначив ті, які відбулись в Юзівці у 1892 р. [1].

У пострадянський час розпочався третій історіографічний період досліджень з теми дисертації, який характеризується переосмисленням методологічних підходів до вивчення зазначеної проблеми. Широке використання архівних матеріалів, плюралізація методологічних підходів, відсутність ідеологічного тиску дозволило науковцям суттєво розширити коло досліджуваних питань та на якісно новому рівні проаналізувати здобутки минулих років. Особливе місце посідають дослідження, присвячені формуванню історичної пам'яті українців як чинника соціальної та національної ідентифікації особистості й спільноти [82; 183, с. 855]. Значення наукових розвідок полягає у тому, що впровадження в суспільну свідомість національного історичного нарративу, з метою здійснення впливу на історичну пам'ять, дозволяє створити системне та концептуальне бачення минулого всієї країни та окремого її регіону [350].

У історіографічній ситуації пострадянського часу увагу дослідників привернули нові методи й підходи історичного пізнання, одним з яких стала історія повсякдення. Теоретичне значення для розкриття питання повсякденного життя працівників металургійної галузі України мають розробки І. Карівець [204; 205], О. Коляструк [212–216], Т. Нагайко [307], О. Удода [505; 506]. Автори проаналізували теоретичні засади та визначили, що предмет історії повсякдення є досить складним, він включає житлово-побутові умови, особливості праці, відпочинку, а також морально-психологічні переживання осіб.

Зростання інтересу до історії повсякдення в українській історіографії підтверджує той факт, що в останні роки в Україні відбулося чимало наукових конференцій, присвячених цьому питанню, зокрема «Історія повсякденності: теорія та практика» м. Переяслав-Хмельницький, «Історія України крізь призму мікроісторії та історії повсякденності» м. Київ, «Історія повсякденності: «наукові території», методи дослідження, успіхи і

перспективи в Україні», «Історія повсякденності у локальному вимірі» м. Харків. Повсякденне життя окремих верств населення України все частіше знаходить відображення у працях сучасних дослідників. Повсякдення українських селян дослідила В. Лисак [271]. Європейські впливи та українські національні особливості у повсякденні міст України кінця ХІХ – початку ХХ ст. простежила О. Вільшанська [60]. Наукові студії В. Сугак присвячені особливостям повсякденного життя промислових працівників Півдня України [469–475].

У цей час було опубліковано ряд фундаментальних праць, зокрема двотомна «Економічна історія України» [157; 158] та десятитомна «Енциклопедія історії України» [261, с. 596]. У них охарактеризовано процес економічного зростання металургійної промисловості та роль іноземних й вітчизняних підприємців у розбудові металургійної справи.

Історія робітничого руху, що домінувала в попередній історіографічний період, поступилась місцем новим напрямам дослідження. Усе більшу увагу стала привертати історія підприємництва [25; 65; 83; 84; 179; 266; 316; 366; 482; 577]. Замість висвітлення конфліктів між робітниками та підприємцями, дослідники студіювали питання благодійності останніх [65; 311]. У статті С. Нестерцової «Благодійність у Донбасі та її роль у суспільно-культурному житті на межі ХІХ–ХХ ст.» висвітлено діяльність благодійних установ Юзівки, Бахмута та Маріупольського повіту. На основі статистичних даних дослідниця проаналізувала масштаби діяльності благодійних організацій в поселеннях при заводах [313].

Історія становлення національного обличчя регіону привернуло увагу Я. Грицака [85], В. Молчанова [298], Ю. Ніколаєць [317], М. Сабова [416], Л. Якубової [259]. Монографія Ю. Ніколайця присвячена вивченню поселенської структури населення Донбасу в етнополітичному аспекті. Автор доводить тезу, що регіональна специфіка Донбасу визначилася у процесі формування етнічної та поселенської структури населення краю, й вагому

роль у цьому процесі відіграв розвиток металургійної промисловості [317, с. 177].

З'являються мікроісторичні студії, які висвітлюють історію конкретних металургійних підприємств [130; 228; 230; 232; 233; 234; 237; 238; 241; 242; 579]. Історію Дніпровського заводу та поселення при ньому досліджували працівники Музею історії м. Кам'янського та краєзнавці М. Чабан [576] та О. Слоневський [456; 457]. На основі архівних джерел та матеріалів періодичних видань імперського часу М. Чабан аналізує культурне життя Кам'янського. Наукові розвідки Н. Буланової побіжно висвітлюють окремі аспекти повсякдення металургів Дніпровського заводу через призму створення культурних та освітніх установ адміністрацією підприємства [34–37].

Краєзнавці Л. Яруцький [601] та Ю. Некрасовський [309] розглянули історію металургійних заводів м. Маріуполя. У дослідженнях простежується вплив радянської історичної парадигми в аналізі розвитку відносин між підприємцями та робітниками. Окреслюючи питання відносин між працівниками і роботодавцями, Ю. Некрасовський зазначав, що вони були напруженими, «...майстри-іноземці не визнавали за робітниками елементарних громадянських прав» [309, с. 12].

У 2008 р. наукові співробітники Маріупольського краєзнавчого музею видали працю «Маріуполь и его окрестности: взгляд из XXI века» в якій значна увага приділена аналізу історії заводів «Нікополь» та «Російський Провіданс» [280]. Дослідники не залишили поза увагою й питання медичного обслуговування маріупольських металургів та функціонування закладів технічної освіти [280, с. 124–125]. Промисловий розвиток м. Маріуполя у ХІХ – на поч. ХХ ст. проаналізували В. Волониць та С. Новікова [66].

Краєзнавчі дослідження Ю. Темніка присвячені ролі видатних людей Російської імперії у становленні Луганського сталеливарного заводу [484]. Окрему розвідку присвячено ролі А. Мевіусу в розбудові металургійної справи не лише на Луганському заводі, а у всій Російській імперії [483].

Наукові доробки присвячені видатним особам та промисловцям, розкривають особливості повсякдення інженерно-технічної інтелігенції металургійної галузі [365]. Дослідження О. Слоневського [455] та Н. Буланової [34] висвітлюють життя та діяльність директора Дніпровського заводу – І. Ясюковича.

Формування заводських поселень у контексті урбанізаційних процесів дослідила В. Константінова [217; 218]. У монографії «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки)», висвітлюючи роль міських поселень у суспільному житті регіону, автор наголошує, що характер представництва робітничого класу впливав на специфіку населених пунктів [217, с. 34]. З цього боку доцільним є висвітлення умов праці та побуту робітників. Як зазначає В. Константінова, умови праці були важкими, заробітна плата – замалою, а побутові умови – жалюгідними. Через це виникали стихійні виступи та соціальні конфлікти [217, с. 305]. Т. Портнова в статті «Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця ХІХ – початку ХХ ст.» звернула увагу на трансляцію звичних практик селян у нове заводське середовище, зокрема дрібних крадіжок на металургійних заводах [364].

Окремі розвідки були присвячені стану української промисловості та суспільства в роки Першої світової війни. Зміни в життєвому рівні населення дослідив В. Молчанов. Науковець зауважив, що добробут населення після 1914 р. почав занепадати, зростання заробітної плати металургів було повільним [299]. А. Манько проаналізувала роль культури в повсякденні мешканців Катеринославщини [279]. Вплив Першої світової війни на розвиток важкої промисловості сходу і півдня України дослідила Л. Синявська [451–453]. Використання праці біженців та військовополонених на промислових підприємствах України висвітлили Т. Лазанська [265], А. Тарасов [480] та Д. Каплін [202].

Унаслідок війни, що була розпочата на території південно-східної України у 2014 р., увага суспільства та дослідників зосередилася на пошуках

особливостей регіону та історичного коріння конфлікту. У результаті з'явилась низка праць, в яких розглянуті різні аспекти історії регіону через призму мікроісторичного та соціокультурного підходів.

Науковий співробітник Інституту історії України Т. Водотика видала ряд розвідок, у яких з'ясовано трудові відносини між підприємцями та робітниками [61; 63]. У 2018 р. була опублікована праця «Простір можливостей: Україна в добу заліза та пари» [62]. Авторка проаналізувала загальні тенденції економічного розвитку другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. через призму особистих історій підприємців. Етнічне різноманіття регіону пояснюється залученням до праці іноземних фахівців. У той же час наголошується, що «іноетнічна належність ставала додатковим чинником соціальних конфліктів» [62, с. 171].

У 2018 р. в результаті колективної роботи була опублікована книга «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу» [373]. Нариси В. Кулікова, І. Склокіної та О. Стяжкіної присвячені мешканцям промислових мономіст, висвітлюють соціальні статуси робітників і інженерно-технічної інтелігенції, аналізують буденні практики українських металургів.

Питання відносин містоутворюючих підприємств та мешканці заводських поселень Донбасу та Придніпров'я у 1870 – 1917 рр. проаналізував В. Куліков [258]. На основі широкого кола архівних та вже опублікованих джерел автор висвітлив історію промислових поселень, описав їх демографічну структуру та професійний склад. Науковець проаналізував доходи і витрати робітників металургійної промисловості [245; 248], висвітлив неформальні трудові відносини [252] та ін. Науковий доробок В. Кулікова представлений широким колом праць, які висвітлюють різноманітні аспекти становлення металургійної промисловості України [236; 244; 254; 257], діяльності іноземних підприємців у розбудові металургійних заводів [240; 249], їх рівень забезпечення робочою силою [247], соціальні та

економічні аспекти життя в корпоративних містах [234; 239; 243; 246; 250; 251; 253; 255; 256] тощо.

Після 1991 р. активізували свої дослідження й іноземні фахівці. Російські дослідники звернули увагу на методологічні засади історії повсякдення: Н. Козлова [210], О. Кузнецова [231], В. Лелеко [268], Н. Пушкарьова [379], О. Сенявський [449]. Аналіз історії зародження металургійної справи та виробничо-технічний розвиток окремих заводів Донецько-Придніпровського регіону здійснили Я. Абдуллаєв [18]; Ю. Костриця [227] та А. Усачук [507]. Соціокультурне обличчя промислових робітників Росії в 1900-1941 рр. дослідили С. Постніков та М. Фельдман. Автори проаналізували умови праці промислових робітників та дійшли висновку, що вони мали яскраво виражений антигуманний характер [368, с. 32].

Унаслідок зниження інтересу до робітничої історії західні дослідники у 90-х рр. ХХ ст. розмірковували про її завершення [15]. Але питання історії промисловості, життя та праці працівників Російської імперії не зникло з поля зору фахівців. Політику індустріалізації царської Росії дослідила С. Маккафрі [12], страйковий рух робітників та погроми в Донецько-Придніпровському регіоні висвітлив Ч. Вінн [17]. Фундаментальне дослідження з економічної, соціальної та культурної історії Юзівки здійснив Т. Фрідгут [3].

У 2000-х рр. з'являються роботи Г. Куромія [262], Р. Лінднера [272], Р. Магочія [276], В. Пеетерса [351] та М. Бойцуна [30]. Робітничий рух та національне питання розкрили М. Бойцун [30] та Г. Куромія [262]. А роль іноземців у заснуванні металургійних підприємств та поселень коло них проаналізували Р. Лінднер [272] та В. Пеетерс [351]. Останній присвятив значну увагу організації праці та життя бельгійських працівників на теренах Катеринославської губернії.

Отже, окремим аспектам повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині ХІХ – на початку

XX ст. присвячена значна кількість наукових праць. Аналіз історіографічного доробку доводить, що праці імперської доби написані на основі великого фактологічного матеріалу та висвітлюють здебільшого питання промислового розвитку та кількісний склад робітництва. Автори публікацій останньої третини XIX – початку XX ст., розглядаючи умови життя побуту роботи працівників металургійних підприємств, підходили до розуміння тих чи інших аспектів їхнього повсякденного життя.

Дослідження другого періоду характеризуються ідеологічним розмежуванням радянських та зарубіжних учених. Праці істориків-марксистів відрізняються класовим підходом (ті аспекти, які стосувались повсякдення були дуже односторонні) та розглядом робітничого питання через призму наростання та розгортання страйкового руху. Закордонні дослідники не були обмежені методологічними засобами пізнання. Саме в цей період у французькій, німецькій та італійських школах виникають такі напрями досліджень, як мікроісторія та історія повсякденного життя.

Сучасна українська та зарубіжна історіографія висвітлила окремі аспекти повсякдення українських металургів, зокрема питання їх матеріального забезпечення, соціального страхування тощо. Праці з історії та методології дослідження повсякдення допомогли визначити ключові складові такого різнобарвного поняття, як повсякдення. На сьогодні повсякденне життя українських металургів у зазначений період не стало предметом спеціального дослідження, що доводить актуальність обраної теми.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження становить широке коло опублікованих та неопублікованих документів і матеріалів із фондів центральних й обласних державних архівів, музеїв. Джерела з досліджуваної проблеми розподілені за наступними групами: законодавчі та нормативно-правові акти, діловодна документація, статистичні матеріали, періодичні видання, документи

особового походження та візуальні джерела. Значна кількість документів зберігається у фондах ЦДАК, ДАДО, архіву м. Гламорган, Російського державного історичного архіву, музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча та музею історії міста Кам'янського.

До *законодавчих та нормативно-правових актів*, що представляють **першу групу джерел**, увійшли «Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета» [49–55], «Высочайше утвержденное положение Кабинета Министров» [56], «Высочайше утвержденные правила» [57], «Высочайшее повеление Министра Финансов» [58; 59], висновки Катеринославської губернської земської управи [180], постанови міської думи [186; 187; 327; 328]. Вони відображали офіційні рішення державних та місцевих органів влади щодо питань, які мали безпосередній вплив на повсякдення українського металурга, зокрема, щодо тривалості робочого дня [54], правил трудового найму [52], заборони нічної праці жінок та неповнолітніх на промислових підприємствах [50; 59], особливостей праці малолітніх на промислових підприємствах [55; 58; 59], навчання неповнолітніх [48] та страхування від нещасних випадків робітників [57].

Аналіз першої групи джерел дозволив автору простежити рівень державного регулювання виробничого повсякдення українського металурга та ступінь їх соціальної захищеності.

До **другої групи джерел** віднесена *діловодна документація*, яка представлена доповідними записками, доповідями, звітами, офіційним листуванням, матеріалами перевірок тощо. Значний масив діловодної документації зберігається у фондах вітчизняних центральних, обласних державних та закордонних архівів.

Напряма та умови діяльності кожного металургійного товариства регулювали статутні документи [509; 510]. Лише при затвердженні такого статуту фірма отримувала дозвіл на ведення підприємницької діяльності на території Російської імперії.

Значний масив матеріалів роботи Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії опубліковано у «Трудах Съездов Горнопромышленников Юга России». Вони представлені у формі звітів Ради З'їзду, доповідей комісій та протоколів засідань. Зазначені документи дали можливість проаналізувати позицію підприємців щодо утримання робітників на металургійних заводах, боротьби з розповсюдження інфекційних захворювань та зловживання алкогольних напоїв тощо [342; 343; 495–500].

Документальні описи підприємств та поселень при них містять інформацію про кількість робітників, їх умови праці та характеристику рівня соціальної захищеності й культурного дозвілля працівників [20; 334; 335]. Ці відомості дають змогу проаналізувати рівень задоволення соціокультурних потреб працівників.

Окрему підгрупу ділових джерел становлять клопотання, що були подані до Маріупольської міської думи та Катеринославського губернського земського зібрання; доповіді, пропозиції та постанови Маріупольської міської управи та Катеринославського губернського зібрання. Вони дозволили проаналізувати діяльність місцевих органів влади щодо будівництва культових споруд [523], освітніх закладів [524], забезпечення пожежної безпеки поселень при Петровських заводах [525], будівництва робітничих поселень [527] та ін. [133–152].

У фондах ЦДІАК України зберігаються документи Катеринославського губернського жандармського управління (ф. 313), окружних фабричних інспекторів Київського та Харківського фабричних округів (ф. 575, ф. 2090) які надають окремі відомості про стан промислових закладів регіону, їх власників та взаємовідносини з працівниками. Відомості про розвиток металургійної справи Волинської губернії містяться у фонді канцелярії Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора (ф. 442). Документи з фонду Ради З'їздів Гірничопромисловців Півдня Росії (ф. 2161) дали змогу простежити кількісні зміни у складі українських металургів, проаналізувати рівень виробничого травматизму та соціального захисту

робітників, висвітлити питання використання праці військовополонених у роки Першої світової війни.

Серед фондів ДАДО виняткове значення мають документи, які представлені річними звітами Олександрівського Південноросійського заводу Брянського акціонерного товариства (ф. 259). Вони розкривають питання рівня заробітної плати всіх працівників підприємствах, зокрема й військовополонених. Матеріали з фондів канцелярії Катеринославського губернатора (ф. 11) та Катеринославської районної заводської наради (ф. 679) містять протоколи, телеграми, рапорти та донесення про страйки на металургійних підприємствах Катеринославської губернії. Вони дозволили з'ясувати взаємовідносини між підприємцями та найманими робітниками, охарактеризувати основні вимоги страйкарів та проаналізувати методи подолання страйкового руху. Документи Ради товариства допомоги гірничоробочим Півдня Росії (ф. 691) та відділу «Союзу руських робочих людей» (ф. 834) дозволили скласти уявлення про рівень соціального захисту та політичної самосвідомості робітників та інженерно-технічної інтелігенції.

У фондах поточного архіву музею історії Маріупольського металургійного комбінату імені Ілліча зберігається масив документів, що розкривають умови прийняття на роботу та причини звільнення робітників [330; 331], правила безпеки під час роботи на заводі [329; 371], причини та перебіг заворушень [224; 322; 323; 325; 393; 394; 478], діяльність комітетів з допомоги сім'ям робітників [339] та ін. [431 – 434; 459]. Матеріали з фондів архіву музею історії міста Кам'янського містять інформацію про працівників Дніпровського заводу, які займали службові квартири [302].

Справи фондів РДІА містять розрізнені матеріали щодо розбудови металургійної промисловості регіону, огляду металургійних заводів, діяльності металургійних товариств (ф. 23, 37). Цінну інформацію містять документи щодо діяльності губернського присутствія з фабричних та гірничозаводських справ, зокрема висновки інспекторів щодо огляду виробництв та скарги підприємців на їх постанови (ф. 945).

Використання матеріалів діловодної документації дозволило розкрити питання розвитку металургійної справи, проаналізувати кількісний склад робітництва, висвітлити причини та форми протестів та девіантної поведінки українських металургів. Через призму вимог страйкарів висвітлено рівень задоволення матеріальних потреб працівників.

Третю групу джерел становлять *статистичні матеріали*. У дисертаційному дослідженні були використані відомості, опубліковані статистичним відділенням Катеринославської губернської земської управи, Департаментом торгівлі й мануфактур Міністерства фінансів, Гірничим департаментом Міністерства державних маєтностей, статистичним бюро З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, відділом промисловості Міністерства фінансів.

З 1884 р. група статистиків Катеринославської губернської земської управи провели дослідження заводських поселень Бахмутського та Слов'яносербського повітів. Результатом їх праці був двотомний «Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии», в якому описані соціальна структура робітництва, заробітна плата та якість помешкань [430].

За наказом Департаменту торгівлі й мануфактури Міністерства фінансів з 1889 р. розпочалося видання матеріалів для торгово-промислової статистики. У випусках міститься інформація про чисельність та статево-вікову структуру робітництва, рівень оплати праці та інформація про представників вищої ланки інженерно-технічної інтелігенції [287].

Статистичні відомості, зібрані фабричними інспекторами на промислових підприємствах, з 1902 р. публікував відділ промисловості Міністерства фінансів. «Свод отчетов фабричных инспекторов» містять відомості про статево-вікову структуру робітників промисловості, розмір жалування, кількість та тематику скарг, страйкові виступи на підприємствах губерній [436–447]. Відомості про страйки за 1905 – 1908 гг. звів у єдину статистику В. Варзар [41–43].

Виняткове значення для дослідження має перепис населення 1897 р. Результати перепису містять відомості щодо соціальної структури робітничого населення країни. Вони дають змогу визначити статево-вікову та професійну структура населення регіону, де концентрувались заводські поселення. У переписі містяться дані про рідну мову, громадянство й місце народження мешканців [352]. Інформація про заводські поселення з чисельністю населення понад 500 осіб була опублікована в окремому виданні та містило інформацію про чисельність мешканців та їх віросповідання [308].

З 1897 р. при Раді З'їзду почало діяти Статистичне бюро, що збирало та публікувало статистичні відомості щодо металургійних підприємств регіону та їх робітників. З 1900 р. щорічно видавалися статистичні збірки «Железная промышленность Южной России» [159–175]. Вони містять докладний матеріал, що дозволяє простежити динаміку чисельності робітників на підприємствах та зміни у соціальній структурі заводських поселень. Окремим виданням Статистичне бюро публікувало відомості про нещасні випадки на промислових гірничозаводських підприємствах [461 – 465].

Статистичні матеріали щодо заводських та промислових підприємств у районі 50-250 км від Дніпровських порогів містять матеріали для опису російських річок й історії покращення їх судноплавних умов [466]. У 1910 р. Статистичне бюро Полтавського губернського земства видало «Статистический справочник по Югу России» [467]. Статисти простежили рух населення в регіоні, зазначивши, що Катеринославська губернія відчуває нестачу робочих рук [467, с. 3]. Окрім цього у виданні знаходимо відомості про чисельність та становий склад населення, його освіту; кількість доменних печей в українських губернія станом на 1910 р.

Четверта група джерел представлена *матеріалами періодичних видань*. Вона містить різнопланову інформацію, що дозволяє комплексно дослідити повсякдення металургів в останній третині XIX – на початку XX ст. У газетах та журналах публікували законодавчі акти, аналітичні та публіцистичні твори, оголошення, повідомлення, замітки та ін. Періодичні видання

розкривають питання фінансової діяльності та технічного оснащення металургійних підприємств, виробничого травматизму, професійних захворювань, умов праці та побуту робітників.

У 1825 р. у Санкт-Петербурзі на базі Гірничого кадетського корпусу заснували щомісячне видання «Горного журналу». У публікаціях зустрічається інформація щодо підприємств Донецько-Придніпровського регіону, а саме, характеристика їх виробничої діяльності та опис соціальної структури поселень промислових працівників.

З 1880 р. Рада З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії розпочала видавати «Южнорусский горный листок» (з 1886 р. – «Горно-заводской листок», з 1910 р. – «Горно-заводское дело»). Періодичне видання публікувало технічні розробки гірничих інженерів, наукові статті з гірничозаводської справи, полемічні нотатки, що висвітлювали питання, які обговорювали на з'їздах гірничопромисловців, зокрема щодо оптимізації ринку праці.

У дослідженні використані матеріали газет Катеринославської губернії, зокрема «Мариупольская жизнь», «Приднепровский край», «Южная зоря», «Русская правда»; Харківської губернії – «Утро». Публікації про культурні та спортивні події, правопорушення з боку робітників металургійних підприємств, нещасні випадки на виробництвах дали змогу відтворити цілісну картину повсякденного життя металургів.

«Иллюстрированный спутник по Курско-Харьково-Севастопольской железной дороге» [188] та путівник «По Екатерининской железной дороге» [358] є цінними джерелами, що описують промислові підприємства, розташовані поблизу залізниць та поселення при них. Зауважимо, що металургійні заводи завжди були поєднані з видобувними регіонами за допомогою розгалуженою системи залізниць.

У 1896 р. у Нижньому Новгороді відбулася Всеросійська промислова та художня виставка. Для участі в ній підприємства готувала презентаційні матеріали, що охарактеризували виробничі та соціальні досягнення

управлінців [589; 600]. У 1910 р. в Катеринославі відбулася Південноросійська обласна сільськогосподарська, промислова та кустарна виставка. Матеріали щодо підприємств, які брали участь, були вміщені у спеціальному виданні, зокрема історичні довідки про підприємства та характеристики їх здобутків у розвитку виробництва та інфраструктури поселень [595]. Варто зазначити, що ці матеріали мали суто презентаційний та рекламний характер.

Документи про трудові конфлікти в Російській імперії були зібрані, упорядковані та опубліковані групою дослідників у 10-ти томному виданні «Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника» [380–389]. У «Хроніці» забрані однорідні відомості про трудові конфлікти, що опубліковані за роками. У 1991 р. була укладена збірка «Хроника рабочего движения на Украине (1861–1899)» [530]. Аналіз цих документів дав змогу дослідити питання соціальних суперечностей у трудових колективах металургійних підприємств на макрорівні.

Важливими для вивчення повсякденності є *джерела особового походження*, що становлять **п'яту групу**. До неї належать свідчення сучасників, зокрема подорожні нотатки, листування тощо. Колишні інженери й управлінці після закінченню кар'єри залишили свої спогади про досвід роботи на промислових підприємствах. У мемуарах міститься інформація щодо принципів керівництва металургійними товариствами, відносини із робітниками тощо [513].

Цінним джерелом є спогади Г. Джонс – валлійки, яка працювала вчителькою в родині Юзів. Вони охоплюють період з 1889 до 1892 рр. Валлійка описала зовнішній вигляд Юзівки та охарактеризувала основні види відпочинку мешканців новоствореного поселення [8 – 10].

У науковій роботі були використані наративні матеріали, які залишили відвідувачі поселень при металургійних заводах Катеринославської губернії. Свої враження залишили Є. Гаршин, Є. Рагозін, Н. Репін, англієць Г. Норман. Є. Гаршин висвітлив професійну освіту в регіоні [72], Н. Репін разом з

учнями здійснив освітню подорож у промисловий регіон Катеринославської губернії, відвідав Донецько-Юр'ївський завод [407].

Важливим джерелом для дисертаційного дослідження є роботи земських та заводських лікарів, в яких вони описували санітарне становище помешкань промислових робітників, умови праці та побуту, а також форми проведення дозвілля. На з'їздах заводських та копальневих лікарів обговорювали питання рівня медичної допомоги на виробництвах, профілактики нещасних випадків та професійних захворювань, а також виробничу гігієну. Санітарний лікар Н. Конторович висвітлив питання гігієни праці на промислових виробництвах Бахмутського повіту [219–222].

Фабричні інспектори окрім щорічних звітів публікували й окремі праці, присвячені умовам життя й праці робітників. Зокрема, В. Святловський та С. Аксьонов відвідали понад 1 500 промислових підприємств та залишили свої суб'єктивні спостереження щодо положення промислових робітників. Ці дані дають змогу всебічно реконструювати виробниче повсякдення українських металургів [19; 448].

Шосту групу джерел складають *зображальні документи*. У роботі використані колекції фотокарток, що зберігаються в «Юзівській колекції» архіву м. Гламоргана [4; 5; 6; 7], у музеї історії Маріупольського металургійного комбінату імені Ілліча та музеї історії міста Кам'янського.

Візуальні джерела ілюструють різні сфери повсякдення українських металургів. Світлини, зроблені на замовлення підприємств, були засобом демонстрації їх здобутків: публікація зображень гігантських заводів мала на меті продемонструвати стрімкий розвиток регіону, світлини шкіл, церков та лікарень при робітничих поселеннях, засвідчити турботу підприємців про своїх робітників.

Отже, джерельна база дослідження представлена широким колом опублікованих та неопублікованих історичних джерел. У дисертаційній роботі використані матеріали із вітчизняних та закордонних історичних архівів, документи особового походження, статистичні джерела та матеріали

періодичних видань. Застосування актових матеріалів дало змогу всебічно проаналізувати макрорівневі процеси, що відбувалися в металургійній промисловості України. Використання статистичних матеріалів, джерел особового походження тощо дозволило розкрити мікрорівень щоденного буття металургів та проаналізувати умови праці й соціально-культурний вимір повсякдення працівників металургійної галузі України в останній третині XIX – на початку XX ст. Інформаційна наповненість різних видів джерел дає можливість більш критично й різнобічно поглянути на найголовніші аспекти повсякдення українських металургів: умови праці, санітарний стан житлових приміщень, якість медичного забезпечення тощо.

1.3. Методологічні засади дослідження

Сучасна українська історична наука розвиває нові напрями дослідження, які сприяють всебічному переосмисленню минулого українського суспільства. У цьому контексті важливе місце посідають дослідження повсякденних практик різних груп населення.

Теоретичні засади історії повсякдення розглядали вітчизняні та закордонні дослідники. Сучасний науковець О. Удод вважає, що історія повсякденності – це процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства загалом через призму особистісного сприйняття умов життя [505]. Можна погодитися з думкою І. Карівець, що повсякденність є невід’ємною частиною життя людини, де відбувається її соціальна адаптація та інтеграція в суспільство [205, с. 8].

Окремої уваги заслуговують теоретичні розробки О. Колястрок. Дослідниця наголошує на тому, що повсякденність є складним і багаторівневим явищем, що складається з трудової, дозвіллієво-відпочинкової, репродуктивно-забезпечувальної, приватно-родинної та комунікативно-громадської сфер. На її думку, не правильним є зближення

або навіть ототожнення «історію повсякдення» і «мікроісторії». Адже для історика повсякденності мікроісторія є методом дослідження [212, с. 232].

Наукові студії США розглядають історію повсякдення через призму приватного життя (стосунки в сім'ї, побут тощо) та праці (трудові відносини, умови праці тощо). Ш. Фіцпатрік розуміє під повсякденністю щоденну практику, форми поведінки, якими користуються люди в соціально-політичних умовах [514, с. 7].

У дисертаційному дослідженні автор вживає поняття «повсякденне життя» і «повсякденність» як синоніми. Узагальнивши напрацювання попередників, враховуючи власні теоретичні доробки, автор розуміє під повсякденним життям (повсякденністю) – історію життєвого світу людини, її щоденні практики, що спрямовані на задоволення матеріальних та соціально-культурних потреб особистості. Історія повсякдення складається з двох категорій: матеріального та нематеріального життя. До першої автор відносить працю, яка має матеріальну винагороду, за допомогою якої людина задовольняє свої побутові та культурні потреби. До нематеріальної сфери буття відноситься освіта, дозвілєві практики та протестні настрої особистості.

Науковий аналіз повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. було здійснено на основі застосування правил і методів історичного пізнання. Теоретико-методологічну основу дисертації складають антропологічний, мікроісторичний, комплексний, конкретно-історичний і системний підходи.

Дослідження історії повсякдення неможливе без *антропологічного та мікроісторичного підходів*. Антропологізацію історичного пізнання здійснили французькі історики М. Блок і Л. Февра, які репрезентували перше покоління школи «Анналів». Згідно з антропологічним підходом, центром дослідження стала людина, її повсякденні практики та суб'єктивний досвід. Він дозволив розглянути макроісторичні події через призму повсякденності. У центрі уваги дисертаційного дослідження перебуває ряд аспектів, які

дозволили з'ясувати специфіку повсякденного життя металургів на українських землях в останній третині XIX – на початку XX ст. – умови праці, рівень та якість матеріального забезпечення, рівень медичного обслуговування, доступність медичних послуг, дозвіллієві практики та протестні настрої.

Мікроісторичний підхід передбачає вивчення окремих явищ, що відбувалися в житті людей минулого, з метою виявлення пануючих уявлень і тенденцій в суспільстві загалом [485, с. 282]. Одними з перших про важливість мікроісторичних досліджень заявили німецькі історики А. Людтке та Х. Медик. Вони закликали зробити акцент на вивченні «мікроісторії» окремих людей або груп населення. На погляд А. Людтке, «історія повсякдення – це концепція вивчення минулого крізь історію щоденних соціальних практик у будь-яких сферах і на всіх «поверхах» життя суспільства» [275, с. 23]

Мікроісторичний підхід було реалізовано через висвітлення особливостей повсякдення працівників металургійної промисловості на основі джерел, пов'язаних безпосередньо з життям металургів. Зокрема, цей підхід було застосовано при аналізі виробничого травматизму на металургійних заводах та при дослідженні протестних настроїв у середовищі українських металургів.

Конкретно-історичний підхід вимагає вивчати історичну дійсність на основі аналізу конкретних процесів у конкретних історичних умовах. Він був реалізований у вивченні повсякденності металургів окремих металургійних підприємств. У дослідженні *комплексний підхід* реалізовано при висвітленні повсякдення працівників металургійної галузі в комплексі з аналізом державної політики й загальносвітових економічних тенденцій та наукових відкриттів, які здійснили вплив на структури повсякденності металургів. *Системний підхід* – це спосіб теоретичного осмислення і реконструкції об'єктів (систем) як сукупності взаємопов'язаних елементів (компонентів) [485, с. 454]. Відповідно до означеного підходу вивчення повсякденного

життя металургів здійснювалося в нерозривному зв'язку всіх структур повсякдення: економічної діяльності, матеріального споживання та соціокультурного життя. Завдяки використанню *міждисциплінарного підходу* в дисертаційному дослідженні застосовані статистичні методи дослідження при висвітленні питань чисельності працівників металургійних підприємств.

Разом з тим у дослідженні використано фундаментальні наукові принципи історизму, всебічності та наукової об'єктивності. *Принцип історизму* вимагає здійснювати дослідження будь-якого явища в історії в його розвитку та конкретно-історичній обумовленості. У дисертаційному дослідженні автор розглядає повсякденне життя працівників металургійної галузі в нерозривному зв'язку з загальними тенденціями розвитку та становлення нового індустріального суспільства. Дотримання принципу історизму означало врахування при здійсненні наукового аналізу тогочасних норм поведінки та світосприйняття металургів.

У дослідженні застосовано *принцип наукової об'єктивності*, дотримання якого є необхідною умовою для отримання достовірних знань про минуле. Дослідник намагався залучити до роботи широкий масив різнопланових джерел, застосувати різноманітні методи дослідження та неупереджено підійти до висвітлення фактів. Дотримання принципу наукової об'єктивності дозволило підібрати той масив історичних джерел, які надали змогу відтворити структуру повсякденного життя металургів. У дослідженні бюджету працівника металургійної галузі автор використав документи, які дали змогу відтворити рівень оплати праці та можливості металурга задовольнити власні матеріальні та культурні потреби. *Принцип всебічності* допоміг здійснити якомога ширший аналіз повсякденного життя працівників металургійної промисловості.

Застосування означених принципів базується на використанні загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження. У дисертації застосовано наступні загальнонаукові методи – аналізу та синтезу, теоретичного узагальнення, індукції та дедукції.

Відповідно до *методу аналізу та синтезу* розгляд повсякдення металургів як цілісного явища було здійснено за допомогою розкладання його на окремі аспекти. Його застосування дозволило встановити, що основою повсякденного життя металургів була їх економічна діяльність, яка була зосереджена на виробництві в заводських цехах. Використання методу аналізу та синтезу дозволило простежити зміни в матеріальному становищі металурга та встановити, що основною статтею витрат робітників було придбання продуктів харчування та речей першої необхідності.

Метод індукції допоміг отримати узагальнені висновки щодо особливостей повсякдення металургів як професійної групи на основі окремих фактів. *Метод дедукції*, в межах якого передбачено перехід від загального висновку до окремих положень, допоміг простежити вплив загальних економічних та політичних тенденцій на повсякдення окремої професійної спільноти. Для підбиття підсумків та оформлення висновків дисертаційної роботи було використано *метод теоретичного узагальнення*.

Авторка використала низку спеціальних методів історичної науки, зокрема історико-генетичний, історико-компаративний, історико-системний, історико-динамічний, проблемно-хронологічний. За допомогою *історико-генетичного методу* історичні явища вивчаються в процесі їх розвитку, від зародження до загибелі. При вивченні повсякдення працівників металургійної галузі, він був застосований в аналізі змін державної політики щодо працівників заводської промисловості.

Застосування *історико-компаративного методу* передбачає співставлення ознак предмету дослідження і виявлення їх спільних рис та відмінностей. Виявлені у процесі аналізу загальні та специфічні ознаки створили відповідні умови для більш повного пізнання об'єкта дослідження. Завдяки історико-компаративному методу були виявлені відмінні риси в умовах праці, якості житлових помешкань та рівня заробітної плати між робітниками та представниками інженерно-технічної інтелігенції.

Системний підхід було реалізовано у межах *історико-системного методу*. Він передбачає аналіз структур і функцій об'єктів і явищ, їх внутрішніх і зовнішніх зв'язків і динамічних змін [485, с. 156]. Завдяки цьому методу повсякденне життя працівників металургійної промисловості досліджено як цілісну суспільно-історичну систему. *Історико-динамічний метод* допоміг здійснити аналіз динаміки змін кількості працівників металургійних підприємств, розміру заробітної плати, а також простежити причинно-наслідкові зв'язки цих явищ. При аналізі писемних джерел дисертації здобувач використовував *герменевтику* як метод розуміння і тлумачення тексту.

Проблемно-хронологічний метод передбачає виокремлення з широкої теми низки вузьких проблем, які розглядаються в хронологічній послідовності. Зокрема здійснено аналіз стану наукової розробки теми та ступеня вивчення питання металургійного повсякдення в історичній літературі. Використання проблемно-хронологічного методу дозволило простежити вплив макроекономічних та інших зовнішніх факторів на умови праці й життя працівників металургійної промисловості.

Ключовим поняттям, використаним у дослідженні, виступає термін «працівник». У словнику української мови він визначається як «людина, що працює в якійсь галузі народного господарства, науки, культури» [372]. У дослідженні автор користується поняттям «робітник», під яким розуміє людину, що створює матеріальні цінності у сфері промислового виробництва [408]. Поряд з цими термінами у роботі використовується визначення «металург» – працівник, діяльність якого пов'язана з виробництвом металу.

Поняття «металургія» визначається як галузь важкої промисловості, що займається видобуванням металів з руд і їх первинною обробкою [293]. Під терміном «металургія» здобувач розуміє виробництво саме чорних металів. Адже галузь кольорової металургії в зазначений період не була розвинена та була представлена лише одним підприємством – Микитівським ртутним заводом, що проіснував з 1887 до 1908 р. [211].

Отже, методологічну основу дослідження становить антропологічний, мікроісторичний, конкретно-історичний, комплексний та системний підходи. Принципи історизму, наукової об'єктивності сприяють визначенню сутності проблеми повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. Досягненню поставленої мети і відповідного їй вирішення дисертаційних завдань сприяло використання загальнонаукових методів індукції, дедукції, аналізу, синтезу, статистики, порівняння, що уможливило опрацювання різних видів джерел та широкого спектра історіографії. У дисертації представлені спеціальні історичні методи – історико-генетичний, історико-компаративний, історико-системний, історико-динамічний, проблемно-хронологічний. Їх використання дозволило здійснити комплексне висвітлення повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст.

Висновки до першого розділу:

Підсумовуючи матеріал, представлений у першому розділі, необхідно зробити узагальнюючі висновки:

- у дослідженні були використані праці, що дозволили висвітлити різні аспекти повсякдення працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. Історіографію досліджуваної проблеми проаналізовано за проблемно-хронологічним принципом, відповідно до якого виділено такі історіографічні періоди: перший – остання третина XIX – початок XX ст.; другий – 1920 – 1980-ті рр., третій – з 1990-х рр. до сьогодні. Аналіз наукового доробку дозволяє зробити висновок, що різноманітні сфери повсякдення українських металургів в зазначений період знайшли висвітлення у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. Однак на сьогодні тема дисертаційної роботи не стала предметом окремого історичного дослідження;

- джерельну базу дослідження становить широке коло опублікованих матеріалів та неопублікованих документів із фондів центральних і обласних державних та архівів, музеїв. Джерела з проблеми розподілені за наступними групами: законодавчі та нормативно-правові акти, діловодна документація, статистичні матеріали, періодичні видання, джерела особового походження та зображальні документи. Залучений комплекс матеріалів дозволяє висвітлити повсякденне життя працівників металургійної промисловості в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст.;

- теоретичну основу дослідження становили антропологічний, мікроісторичний, конкретно-історичний, комплексний та системний підходи. Комплексний характер історії повсякденності довів необхідність проведення дослідження з використанням як загальнонаукових, так і спеціально-історичних методів дослідження. Автором надано визначення основних термінів, що використовуються в дисертації.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ УМОВИ ПОВСЯКДЕННЯ МЕТАЛУРГІВ

2.1. Вплив державної політики на повсякденне життя працівників металургійної галузі

Історичні умови повсякденного життя працівників металургійної промисловості України характеризувались явищами, викликаними глибинними змінами у соціальному та економічному житті європейського континенту загалом та українських земель зокрема. Науково-технічна революція другої половини XIX ст. змінила уявлення людини про світ та його можливості. Цей період характеризується відкриттями у сфері енергетики, що вплинули на розвиток важкої промисловості та призвели до формування індустріального суспільства.

Пореформений період, а особливо остання третина XIX ст., став часом зародження потужного металургійного комплексу на українських землях, що було б неможливим без європейських інвестицій, протекціоністської тарифної політики уряду Російської імперії та проведення великих внутрішніх реформ. Наприкінці 1860-х рр. уряд Російської імперії змінив вектор політики, перейшовши від фритредерської до протекціоністської тарифної системи. Суть її полягала в підвищенні тарифів на імпорту металу з метою спонукати підприємців купувати продукцію вітчизняного виробництва. До того ж урядовці розробили концепцію сприятливого інвестиційного клімату, що мав на меті залучити іноземні капітали до розвитку металургійної галузі. Зокрема, лояльність виявлялась у встановленні премії виробникам рейок та забезпечення їх державними замовленнями. 17 лютого 1866 р. були попередньо схвалені пропозиції міністра фінансів, у яких пропонували заохочувати приватні компанії до побудови рейкових заводів на Півдні Росії [515, с. 430].

Земська і міська реформи започаткували міське самоврядування на українських землях. Унаслідок цього зросла громадянська активність, а

промисловці отримують представників своїх інтересів у владних колах. Реформи другої половини XIX ст. сприяли розвитку підприємництва в промисловості країни. Ліквідація кріпацтва стала поштовхом до розвитку металургійного підприємництва. Звільнені від кріпацької залежності працівники стали вільнонайманими робітниками, які в пошуках заробітку залишали свої родини та вирушали до робітничих поселень та заводів. У цей період виникає нова суспільна верства – працівники металургійної промисловості. Водночас починає формування їх повсякдення. Воно не було однаковим протягом визначеного періоду дослідження, повсякденне життя змінювалось так само швидко, як змінювався тогочасний світ.

Становлення металургійної промисловості в Донецько-Придніпровському регіоні було б неможливим без наявності сприятливих природно-географічних умов. Поклади залізної руди та кам'яного вугілля в Донецькому регіоні були знайдені ще у XVIII ст. Донецький кам'яновугільний кряж був багатим на вугілля, яке володіло відмінними фізичними властивостями. Але залізні руди Донецького басейну були низької якості, вони були бідні на залізо та мали високий відсоток домішок, що стало однією з причин того, що розвиток металургійної справи у цьому регіоні розпочався значно пізніше. Після відкриття наприкінці XIX ст. Криворізького залізрудного басейну, мінеральні багатства якого мали відмінні властивості, розвиток металургійної справи сягнув нового рівня. Для того щоб зв'язати ці регіони, розпочинається будівництво розгалуженої мережі залізниць.

Будівництво в 1869 р. Курсько-Харківсько-Азовської та у 1886 р. Катеринославської залізниць дало новий поштовх для розвитку металургійної справи. По-перше, країна потребувала величезної кількості металу для будівництва залізничних шляхів. Залізниця стала одним зі споживачів продукції металургійних підприємств. По-друге, залізничні шляхи з'єднали між собою Донецький кам'яновугільний та Криворізький залізрудний басейни. Була вирішена проблема нестачі якісної руди,

побудова металургійних підприємств із повним виробничим циклом стала вигідною справою [373, с. 25].

Ще одним фактором державної політики, що впливав на повсякдення металургів, була зовнішня політика Російської імперії, зокрема її участь у міжнародних збройних конфліктах. Російсько-японська війна 1904–1905 рр. безпосередньо позначилася на роботі підприємств металургійного комплексу України, які були активно задіяні для виконання військових замовлень. На XXX з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії було зазначено, що через війну з маньчжурською армією «все вимагалось спішно, все вироблялось і перевозилось прискореними темпами» [366, с. 59]. Саме завдяки військовим діям металургійні заводи змогли збільшити обсяги виробництва та потужності підприємств.

Частина працівників була мобілізована до лав царської армії, хоча зростаючий попит на металургійні вироби вимагав збільшення чисельності робітників. Відбувалось це за рахунок праці жінок та підлітків. Аналогічна ситуація спостерігалася й в часи Першої світової війни. Відлучення від виробництва фахівців та відправка їх на фронт негативно позначилася на результативності праці металургійних заводів. Саме тому підприємці були змушені звернутися до урядовців з проханням повернення тих робітників, чия праця була незамінною. На металургійних заводах для задоволення потреб промисловості у робочих руках почали активно використовувати працю біженців та військовополонених.

Перша світова війна позначилась й на матеріальному становищі металургів. Знизився рівень їх матеріального забезпечення через стрімке зростання цін на продукти першої необхідності, а потім і їх дефіцит. Через наплив біженців до міст погіршився санітарно-епідемічний стан, що позначилось на розповсюдженні інфекційних хвороб.

Отже, наприкінці XIX ст. на території Донецько-Придніпровського регіону склались усі умови для розвитку металургійної індустрії: сприятливі природно-географічні умови, науково-технічна революція та відкриття нових

технологій, сприятлива політична ситуація, проведення реформ у середині країни та розбудова транспортної інфраструктури. Залізниці були не лише засобом транспортування корисних копалин, вони стали й головним споживачем металургійної продукції.

На формування повсякденних практик працівників металургійної промисловості України безпосередньо впливала державна політика щодо регулювання відносин між підприємцями та працівниками у фабричній промисловості. Отже, доцільно проаналізувати законодавчі акти останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. та здійснити спробу узагальнення їх значення для повсякдення металургів на українських землях.

Нормативно-правові акти, що регулювали умови праці робітників на металургійних підприємствах з'явилися у 1880-х рр. Беручи до уваги, що робота на металургійних заводах потребувала фізичної сили та витривалості, постала необхідність обмежень для праці жінок та малолітніх осіб на фабриках та заводах. Саме тому увага урядовців була прикута до проблеми тривалості робочого дня неповнолітніх осіб та жінок.

Першим нормативно-правовим актом, що врегулював питання праці на фабриках та заводах стала Височайше затверджена думка Державної Ради «Про малолітніх, працюючих на заводах, фабриках та мануфактурах», опублікована в 1882 р [55]. Нормативно-правовим актом було встановлено заборону на працю дітей віком до 12 років. Підліткам віком від 12 до 15 років було дозволено працювати до 8 годин на день, робота в нічний час та неділю була заборонена. При цьому власникам підприємств було заборонено використовувати працю малолітніх та неповнолітніх осіб на шкідливому виробництві.

Регулювання питань праці жінок, малолітніх та неповнолітніх працівників розглядалися й у наступні роки. Уже 24 квітня 1890 р. Державна Рада збільшила часовий проміжок безперервної праці малолітніх осіб. Тепер він міг сягати 6 годин, але за умови, що тривалість робочого дня не мала

перевищувати 6 годин [51]. Цим документом було дозволено використовувати у нічний час працю осіб, що не досягли 17-річного віку [111, с. 712].

Урядовці не залишили поза увагою й питання освіти: власники підприємств отримали право на відкриття шкіл при заводах для надання освітніх послуг. Управлінці фабрик і заводів були зобов'язані створити умови для відвідування шкіл дітьми не менше 3 годин на день або 18 годин на тиждень [28, с. 81].

Повноцінний законодавчий акт, що регулював питання тривалості робочого дня для усіх металургів, був ухвалений лише 2 червня 1897 р. Височайша затверджена думка Державної ради «Про тривалість і розподіл робочого часу в закладах фабрично-заводської промисловості» встановив наступний розмір робочого дня: 11,5 годин для чоловіків та 10 годин для жінок. Була заборонена праця у неділю та в 14 святкових днів [54]. Ця норма була розповсюджена на виробництва металургійної промисловості, які не потребували безперервної роботи.

Правове становище працівників металургійної промисловості регулювали «Правила про нагляд за заводами фабричної інспекції та про взаємні відносини фабрикантів і робітників» від 3 червня 1886 р. [49]. Закон встановив чіткі вимоги, щодо їх працевлаштування. Не пізніше 7 днів після початку трудової діяльності, кожен робітник мав отримати розрахункову книжку. У ній значились: прізвище, ім'я, по батькові або прізвисько робітника; термін найму; розмір заробітної плати, вказівки підстави її нарахування та строки платежів; вилучення з постанов закону і правил внутрішнього розпорядку, що визначають права, обов'язки і відповідальність робітників та інші умови найму, які сторони вважатимуть за потрібне внести в розрахункову книжку. Вони не видавалися робітникам, найнятим на виконання робіт, які не є предметом фабричного виробництва.

Власникам підприємств було заборонено вираховувати відсотки з грошей, що були видані в борг, а також розраховуватися з працівниками продуктами харчування або іншими предметами (окрім купонів). Під

забороною опинилось стягнення грошей за надання медичної допомоги, освітлення майстерень тощо. Розмір плати за виділення працівникові житлової площі та дозволу на користування заводськими лазнями або їдальнями не міг перевищувати встановленого фабричною інспекцією максимуму. Законодавчим актом була врегульована діяльність крамниць при заводах та поселеннях при них. Ціни та асортимент товарів встановлювала фабрична інспекція.

Височайшою затвердженою думкою було упорядковано систему накладання та стягування штрафів з робітників за порушення дисципліни, запізнення на зміну та прогули. Законотворці спробували захистити інтереси робітників. Сума штрафів не могла перевищувати третину заробітку [49]. До того ж, робітників могли штрафувати сумою в розмірі навіть з місячний заробіток. Згідно з нормативно-правовим актом штрафний капітал міг бути використаний лише на потреби працівників підприємства [49].

У 1887 р. був виданий «Статут про промисловість», у 1893 р. була випущена його друга редакція, яка діяла до 1917 р. [474, с. 289]. Документ регулював взаємини між робітниками та підприємцями, визначив права та обов'язки промислових власників та підтвердив вимоги щодо працевлаштування робітників встановлені законом 1886 р. Статут узагальнив усі нормативні постанови, що стосувались фабричної та заводської справи Російської імперії.

Окремо слід розглянути законодавчі акти, що регулювали питання соціального страхування на фабричних та заводських підприємствах. За визначенням О. Мельничука, під соціальним страхуванням у Російській імперії розуміли загальнообов'язкове страхування від захворювань, нещасних випадків, старості та інвалідності [290, с. 71].

Початок страхування металургів у зв'язку із втратою працездатності чи старістю з'явилися ще у другій половині XIX ст. Ухвалення у 1861 р. закону «Про допоміжні товариства» при казенних заводах дало початок державної політики щодо соціального страхування робітників [290, с. 71]. Цим

законодавчим актом було регламентовано процес створення й діяльності допоміжних товариств. Вони існували за рахунок членських внесків від працівників та заводоуправління. Діяльність допоміжних товариств полягала в допомозі хворим та інвалідам у вигляді виплати пенсії у зв'язку із втратою працездатності або похилим віком.

У 1903 р. у зв'язку з активізацією робітничого руху та невтішною статистикою нещасних випадків на виробництві Микола II підписав «Правила про винагороду потерпілих внаслідок нещасних випадків робітників і службовців, а так само членів їх родин, на підприємствах фабрично-заводської, гірничої та гірничо-заводської промисловості». Згідно з цим нормативно-правовим актом, робітники мали право на матеріальну компенсацію, якщо в процесі виконання службових обов'язків була заподіяна шкода їх здоров'ю. Підприємці за власний кошт виплачували потерпілим допомогу з дня отримання травми до часу поновлення працездатності. Її розмір складав 50 % від заробітної плати. У разі визнання працівника непрацездатним йому призначалась пенсія в розмірі 2/3 заробітку. Витрати на лікування повністю покривалися роботодавцем. При настанні летального випадку родина загиблого робітника мала право на пенсійне забезпечення. Дітям до 15 років виплачували 1/6 заробітку батьків, повним сиротам – 1/4 частину. Вдови мали право на 1/3 від заробітної плати померлого чоловіка. Допомога виплачувалася довічно або до нового заміжжя [57].

У 1912 р. Державна дума прийняла низку законодавчих актів, зокрема «Про забезпечення робітників на випадок хвороби», «Про страхування робітників від нещасних випадків на виробництві» [533] тощо. Була заснована Рада у справах страхування робітників при Міністерстві торгівлі й промисловості, яка здійснювала загальне керівництво соціальним страхуванням. За дотриманням та виконанням страхових законів стежили страхові канцелярії, які діяли у великих та губернських містах.

Згідно із законом «Про страхування робітників від нещасних випадків на виробництві» обов'язкове соціальне страхування робітників відбувалось у

спеціальних страхових товариствах за умови, що річний заробіток металурга не перевищує 1500 руб. Відповідальність за дотримання закону покладалась на власників заводів. Робітники мали право на отримання матеріальної допомоги у зв'язку зі втратою працездатності через нещасні випадки на виробництві. Розмір допомоги становив $\frac{2}{3}$ від розміру заробітку. У разі остаточної втрати працездатності працівник мав право на отримання пенсії. Її розмір залежав від ступеня важкості тілесних ушкоджень [68].

Закон «Про забезпечення робітників на випадок хвороби» зобов'язував роботодавців створити умови для надання безоплатного медичного обслуговування працівників заводів та регламентував створення та діяльність лікарняних кас. Останні виплачували матеріальну допомогу у випадках хвороби, каліцтва, смерті, пологів тощо. Вперше був встановлений розмір матеріальної допомоги для породіллі. Вона виплачувалась жінкам, які пропрацювали на промисловому підприємстві не менше 3 місяців – упродовж 2 тижнів до і 4 тижнів після пологів. Її розмір складав половину повного заробітку [290, с. 75]. У випадках тимчасової втрати працездатності через хворобу допомога виплачувалась з четвертого дня захворювання, але термін її отримання не міг перевищувати 26 тижнів або 6,5 місяців. Розмір допомоги залежав від рівня заробітної плати та сімейного стану працівника. Для сімейних металургів вона становила від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{2}$ від заробітку, для одиноких працівників – від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$ заробітної плати [69].

Отже, друга половина XIX ст. – початок XX ст. стали періодом зародження металургів як нової професійної спільноти, тому тогочасні державні законодавчі акти регулювали здебільшого виробничу сферу їх повсякденного життя. Головну увагу привертало питання тривалості робочого дня, статево-вікового обмеження щодо праці у нічний час та на небезпечних роботах, соціального страхування працівників на випадок хвороби або втрати працездатності.

Крім цих основоположних документів, на повсякденне життя працівників металургійної промисловості України впливали й постанови

місцевих органів влади. На особливу увагу заслуговують рішення Катеринославської губернської земської управи, адже саме на території, що перебувала під її підпорядкуванням, постало найбільше металургійних підприємств.

Металургійні заводи, які розпочали виробництво в останній третині XIX ст., потребували великої кількості робочих рук. Саме тому до Катеринославської губернії постійно прибували нові поселенці – майбутні металурги. Через це Катеринославське земство прийняло рішення про заснування лікарсько-продовольчих пунктів для їх тимчасового перебування та обліку. Саме з них розпочинався шлях робітника до працевлаштування на металургійне підприємство.

Мережа зазначених закладів з'явилась у 1890-х рр., їх робота була зосереджена на реєстрації переселенців та надання їм продовольчої та медичної допомоги. За сприянням Катеринославської губернської земської управи в 1902 р. функціонувало 16 лікарсько-продовольчих пунктів [143, с. 503], у наступному році їх чисельність сягнула 19 одиниць [588, с. 124]. У 1912 р. пункти діяли, зокрема, у наступних гірничозаводських районах та поселеннях: Юзівці, Маріуполі, Алчевську, ст. Алмазній [148, с. 1578]. Відкриття лікарсько-продовольчих пунктів біля гірничозаводських поселень було спричинено й незадовільною епідеміологічною ситуацією у регіоні. У 1909 р. Катеринославське губернське земство зазначало, що відкриття тимчасового пункту у Юзівці «було зумовлено появою холерних захворювань та побоюванням їх поширення робочими, що повертаються з заробітків» [147, с. 1637]. Уже в 1910 р. було піднято питання про відкриття постійного пункту в поселенні Юзівка [146, с. 1552].

Певна увага з боку владних інституцій приділялась й питанням будівництва та функціонування поселень при металургійних заводах. Наприклад, за рішенням Маріупольської міської думи заводу Нікополь-Маріупольського гірничого товариства було надано в оренду ділянку землі для облаштування робітничого поселення строком на 12 років. За умови

організації водопостачання, створення всіх необхідних умов для дотримання належного санітарного стану та організації лікарняної допомоги для мешканців нового поселення [134; 142, с. 98]. Для задоволення матеріальних потреб працівників металургійних підприємств при поселеннях відкривалися базари та продовольчі лавки при них [135 – 138].

Отже, сукупність низки факторів, зокрема загальні економічні тенденції, проведення внутрішніх реформ у Російській імперії та сприятливі природно-географічні умови, призвели до того, що в Донецько-Придніпровському регіоні розпочинається будівництво потужного металургійного комплексу. На повсякдення металургів впливала державна політика, не лише всередині країни, а й на міжнародному рівні. Війни, в яких брала участь Російська імперія, негативно позначились на добробуті населення.

Отже, характерною ознакою державної політики останньої третини XIX – початку XX ст. була значна увага до промислового сектору економіки, особливо до взаємовідносин підприємців з працівниками. Протягом зазначеного періоду були ухвалені законодавчі акти, які стосувались здебільшого виробничої сфери повсякденного життя працівників металургійної промисловості. Таку увагу можна пояснити тим, що у зв'язку з промисловим бумом та виникненням великої чисельності промислових підприємств постала гостра проблема врегулювання умов праці нової соціальної групи – промислових робітників, у тому числі й металургів. Водночас, через важкі та небезпечні умови праці постала гостра проблема соціальної захищеності працівників, яку спробували вирішити ухваленням низки законів з обов'язкового соціального страхування. Загалом під впливом державної політики повсякдення працівників металургійної промисловості зазнало якісних змін. Регулювання процесу заснування заводського поселення та встановлення жорстких вимог до його функціонування дозволило покращити санітарний стан помешкань металургів.

2.2. Будівництво металургійних заводів та формування повсякдення металургів

Процес становлення металургійної справи на території України був тривалим та пройшов декілька етапів. Потужним поштовхом до зародження великої чорної металургії слугували виявлення та початок розробки покладів корисних копалин у Донецькому вугільному та Криворізькому залізородному басейнах.

Перші спроби розвитку металургійної справи керівництво Російської імперії робило ще наприкінці XVIII ст. Через війну з Туреччиною постала потреба постачання Чорноморського флоту гарматами та снарядами. Для їх виплавки в 1797 р. розпочато будівництво Луганського заводу з однією доменною піччю [358, с. 14]. Спроби виробляти метал із місцевої руди зазнали невдач [515, с. 396], тому для виплавки снарядів на Луганському заводі керівництво було вимушене купувати уральський чавун [515, с. 401]. У зв'язку зі збитковістю в 1887 р. підприємство було ліквідовано [515, с. 403].

На початку 50-х рр. XIX ст. здійснена ще одна спроба розбудови металургійної промисловості на території Катеринославської губернії. Новий завод отримав назву Петровський, на честь Петра I [391, с. 6]. На відміну від Луганського новий завод розташували поблизу родовищ кам'яного вугілля та залізної руди [515, с. 412]. Перша плавка чавуна була здійснена в 1862 р. Але згодом виробництво занепало й на цьому підприємстві. На думку А. Перетокіна та Ю. Чекушиної, держава втратила інтерес до цього виробництва [577, с. 41].

Три невдачі не стримали намагання урядовців, і в 1870 р. було закінчено будівництво Лисичанського металургійного заводу. Але місце розташування було обрано невдало. Місцеве вугілля видавало кокс низької якості, а поклади залізної руди знаходились за 60 верст від самого підприємства [515, с. 419].

Отже, спроби уряду Російської імперії побудувати металургійні підприємства на території Донецько-Придніпровського регіону зазнали невдач. Причини цього крилися в невдалому виборі місця для побудови заводів та низькій якості використовуваних корисних копалин. Вищезазначені підприємства були невеликі за розміром та проіснували короткий проміжок часу.

Невдалі спроби розвинути казенне металургійне виробництво підштовхнули уряд Російської імперії звернутися до приватних промисловців. 17 лютого 1866 р. були попередньо схвалені пропозиції міністра фінансів, у яких пропонували заохочувати приватні компанії до побудови рейкових заводів на Півдні Росії [515, с. 430].

У 1869 р. на С. Полякова при видачі концесії на будівництво Курсько-Харківсько-Азовської залізниці було покладено зобов'язання побудувати завод із виробництва заліза. Однак підприємець обмежився лише відкриттям декількох вугільних копалень, що постачали паливо для залізниці [358, с. 15].

За 3 роки до того, у 1866 р., С. Кочубей отримав схожу концесію. Однак у підприємця не вистачило коштів для будівництва заводу з виробництва залізничних рейок. За 24 тисячі фунтів він поступився своїм правом на будівництво металургійного підприємства британському підданому – Джону Юзу [258, с. 67]. Уряд Російської імперії підтримав англійського підприємця та гарантував премію у розмірі 50 коп. з кожного пуда рейок протягом 10 років [396, арк. 3–4]. Саме з Юзівського заводу починається історія великої чорної металургії України.

У 1868 р. на англійські кошти було створене Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізобного та рейкового виробництв. 18 квітня 1869 р. був заснований металургійний завод у Бахмутському повіті Катеринославської губернії. Будівництво безпосередньо самого підприємства розпочали у 1870 р. на березі річки Кальміус. Перша плавка чавуну відбулась 24 квітня 1871 р. Після триденної плавки було виявлено дефекти в роботі

печі, після чого на 9 місяців її закрили на ремонт. 24 січня 1872 р. домну запустили на повну силу [208, с. 81].

У 1873 р. розпочався прокат рейок. До 1876 р. побудували ще 2 домни. У 1879 р. на заводі розпочали виплавку сталі; протягом 1878 – 1882 рр. було запущено в роботу чотири мартени, і підприємство перейшло на випуск сталевих рейок [259, с. 81]. У 1896 р. на заводі діяло вже 6 доменних печей [600, с.14].

Державні замовлення були головним джерелом для діяльності Юзівського заводу [515, с. 427]. 30 червня 1877 р. уряд Російської імперії уклав із Новоросійським товариством угоду на постачання рейок [515, с. 441–442]. Відтоді обсяги виробництва підприємства значно зросли. Якщо станом на 1876 р. підприємство виготовляло 10 тис. тон залізничних рейок, то в 1878 р. – вже 15 тис. тон. У 90-х роках XIX ст. ці показники зросли до 100 тис. тон [258, с. 68]. Виплавка чавуну з 1885 р. до 1890 р. зросла в 2,7 раза та перевищила 5 млн пудів на рік [195, с. 80].

Причини цього криються у зростанні попиту на продукцію підприємства, у розбудові залізничних шляхів та в подальшому зростанні металургійного гіганта. В останній чверті XIX ст. Юзівський металургійний завод був найбільшим за обсягами випуску продукції металургійним підприємством Російської імперії, а на початку XX ст. належав до чотирьох найбільших підприємств галузі. Кінець 80-х – початок 90-х рр. XIX ст. ознаменувався промисловим бумом та появою нових металургійних підприємств на українській території, підконтрольних Російській імперії.

У 1876 р. уряд Російської імперії ухвалив ряд постанов, що стосувалися заборони ввезення рейок іноземного виробництва, прийняття пільг на закупівлю матеріалів, необхідних для виробництва рейок, та призначення попудних премій за сталеві прокатані рейки на вітчизняних заводах [334, с. 3]. Ці заходи стимулювали розвиток вітчизняного металургійного виробництва.

У доповідній записці 1879 р. гірських інженерів Є. Іваницького, А. Мевіуса та ін. порушено питання про необхідність спорудження на лівому березі річки Дніпро неподалік м. Олександрівська чавуноплавильного та сталеробного заводу. Це рішення було обґрунтоване відкриттям родовищ залізної руди поблизу урочища Кривого Рогу Херсонської губернії. Також тут були відкриті родовища марганцевих руд, які до того часу купували за кордоном. Від нових родовищ до м. Олександрівська відстань була всього 130 верст (приблизно 139 км). Тому ця місцина була «неймовірно вигідним пунктом для будівництва великого заводу» [403, арк. 2]. Завод поблизу м. Олександрівська так і не постав. Із цієї доповіді можна простежити, яке велике значення відкриття покладів залізної та марганцевих руд поблизу Кривого Рогу мали для розвитку металургійної справи.

Наступним заводом став Олександрівський завод у м. Катеринославі. Брянське товариство рейкопрокатного, залізобного та механічного заводу у 1886 р. розпочало будівництво нового металургійного гіганта, у центрі губернії. Це місто мало вигідне розташування, поблизу нього проходило багато залізничних колій. Відстань до родовищ залізних та марганцевих руд була набагато меншою.

Весь завод був споруджений за допомогою старого Брянського заводу. В останньому були виготовлені всі необхідні машини та частини металевих споруджень, без участі закордонних інвестицій [489, с. 25].

У 1887 р. до роботи запустили вже 2 доменні печі, кожна з них за добу виробляла до 6 000 пудів чавуну. 10 травня 1887 р. завод було освячено та названо Олександрівським [358, с. 141–142].

Новий завод швидко відбудовувався. З'являлися нові цехи: мартенівський, залізопрокатний та ін. Збільшилась виплавка чавуну з 316 075 пудів у 1887 р. до 2 513 560 пудів у 1889 р. Таким чином, тільки за три роки існування заводу його обсяг виробництва продукції збільшився в 7,9 рази [18, с. 13].

У 1891 р. розпочала роботу доменна піч № 3. У 1892 та 1893 рр. були побудовані коксові печі, доменна піч № 4. До 1895 р. основні будівельні роботи на Олександрівському Південноросійському заводі Брянського товариства були завершені [18, с. 13–14].

Отже, нове металургійне підприємство перебувало поблизу великих родовищ сировини й палива. Воно відрізнялося високим рівнем виробництва і прибутковістю й посідало одну із ключових позицій не тільки в чорній металургії Південного промислового району, а й у всій промисловості Російської імперії [18, с. 16].

Далі спостерігається справжній бум у розвитку металургійної справи на території України. З кінця 80-х до кінця 90-х рр. XIX ст. стали до роботи 17 доменних заводів у Донецько-Придніпровському районі та Приазов'ї [158, с. 626].

16 травня 1886 р. було засноване Південноросійське Дніпровське металургійне товариство [399]. У 1889 р. почав роботу Дніпровський завод Південно-Дніпровського товариства [391, с. 9]. Основою нового підприємства став Варшавський завод, що займався переробленням імпортного чавуну. Через протекціоністську політику уряду Російської імперії подальша робота заводу стала збитковою. На новому заводі планувалося налагодити виробництво з місцевих руд. Разом із бельгійськими партнерами – компанією «Кокерілл» – Товариство Варшавського сталеливарного заводу заснувало Південноросійське Дніпровське металургійне акціонерне товариство й придбало ділянку неподалік Катеринослава [258, с. 83].

Новостворене товариство фактично знаходилося під управлінням іноземців. Пакети акцій були розподілені таким чином: бельгійським акціонерам належало 40 %, польсько-німецьким – 33 %, французьким – 27 % [36, с. 103].

Будівництво заводу тривало ще довгий час. З'являлися нові відділення. Підприємство поступово розширювалось. До 1901 р. було побудовано:

ливарну майстерню, нові мартенівські печі, сталеливарне та сталепрокатне відділення та ін. [334, с. 3]. Уже в 1913 р. на підприємстві діяло 5 доменних печей, 5 мартенівських печей, 6 прокатних майстерень тощо [334, с. 84].

Уже у 1890 р. Дніпровський завод став другим, після Юзівського, за обсягом випуску чавуну. Починаючи з 1901 р. він виготовляв чавуну більше, ніж будь-який інший металургійний завод Російської імперії [334, с. 84].

На цьому бельгійські інвестиції в металургійну галузь не зупинилися. У тому ж 1889 р. Франко-Бельгійське товариство Російських трубопрокатних заводів «Шодуар» придбало в Олександрівського заводу 4 десятини землі та почало будівництво першого в Україні трубопрокатного заводу. У 1890 р. до ладу стали трубопрокатне та листопрокатне відділення, мартенівські печі. Перша доменна піч була запущена 1895 р. У 1911 р. на підприємстві діяло вже 4 доменні печі. На 1914 р. річна продуктивність заводу досягла майже 8 млн пудів металу [192, с. 21].

У 1889 р. на правому березі р. Дніпра в с. Амур, що розташовувалось неподалік Катеринослава, розпочав роботу Нижньодніпровський завод вищезазначеного товариства «Шодуар» [484, с. 209]. Нове підприємство виробляло лише готову сталь. Дату запуску 1889 р. наводить у своїй праці О. Довжук [127, с. 224], однак існує й інша версія – 1891 р., автором якої є В. Куліков [245, с. 86].

На бельгійському капіталі було засноване й Акціонерне товариство «Павло Ланге і К», яке побудувало в Катеринославі ще один металургійний завод. У 1900 р. на ньому було вироблено 190 тис. пудів сирової сталі та 0,5 млн пудів готового металу [127, с. 225].

У 1892 р. на межі Катеринославської та Херсонської губерній розпочав свою роботу Гданцівський завод Товариства криворізьких залізних руд. Необхідність його виникнення була зумовлена тим, що накопичились великі запаси руди з невисоким вмістом заліза, приблизно 50 %, продати які було майже неможливо, тому постала необхідність побудувати завод для переробки руди [391, с. 28–29]. На початку ХХ ст. на підприємстві було

побудовано 3 доменні печі, але працювала лише одна. У 1900 р. було виплавлено 3 млн 227 тис. 520 пудів чавуну [430, с. 58–59].

У 1894 р. завдяки французькому капіталу став до ладу Дружківський металургійний завод. Його заснувало Донецьке товариство залізороного і ливарного виробництв у Дружківці. Перші замовлення були отримані від уряду Російської імперії. Завод зобов'язався виготовити 6 млн пудів рейок за ціною 1 руб. 55 коп. за пуд. Станом на 1915 р. Дружківський завод виробляв 10 млн пудів чавуну на рік [228, с. 106].

У 1895 р. було створене Донецько-Юр'ївське металургійне товариство [201, с. 9-14Б]. Ініціаторами його заснування виступили О. Алчевський та фінляндський уродженець Б. Герберц. Товариство було засноване без участі іноземного капіталу. Але в подальшому в нього були інвестовані бельгійські капітали, а після смерті його засновника О. Алчевського Донецько-Юр'ївське металургійне товариство перейшло під контроль французьких інвесторів [300, с. 383].

Метою заснування товариства була побудова неподалік станції Юр'ївки Катерининської залізниці «чавуноливарного, залізороного, сталеливарного та механічного заводу» [509, с. 3]. Завод став до ладу 26 травня 1896 р., у цей же день була задута перша доменна піч [128, с. 31].

У 1899 р. завод відвідав Н. Репін, дійсний член Воронежської вченої архівної комісії. Він залишив свої спогади про станцію Юр'ївку та завод поблизу неї. Станом на 1899 р. на заводі вже працювало 3 доменні печі, 4-та будувалася [404, с. 152]. Напередодні Першої світової війни кількість доменних печей сягнула 6 одиниць [130, с. 34].

Спорудження у 1882 р. приватної Донецької кам'яновугільної залізниці та у 1889 р. нового морського порту м. Маріуполя дало поштовх для розвитку металургійної справи на березі Азовського моря [66, с. 93]. Цікаво зазначити, що питання спорудження морського порту гостро постало ще в 1882 р. Тоді у звіті голови VII з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії було порушено питання про те, що спорудження залізниці не має ніякого сенсу, якщо в

найближчий час не буде побудовано Маріупольський порт [495, с. 6]. Уже в 1899 р. з'їзд гірничопромисловців клопотав про прискорення розширення Маріупольського порту [343, с. 9].

Отже, у 1896 р. було створено Нікополь-Маріупольське гірниче та металургійне товариство. Його засновниками виступили прусський підданий А. Ротштейн та громадянин Північноамериканських Сполучених Штатів Д. Сміт [510, с. 3]. Товариство придбало у Сполучених Штатах усе необхідне устаткування для нового металургійного підприємства [280, с. 117]. Уже восени 1896 р. до Маріупольського порту були доставлені всі необхідні матеріали [326, с. 11]. Завод будувався за проектом інженера-конструктора Дж. Кеннеді [601, с. 14]. На початку 1897 р. було запущено перший стан [326, с.12]. У 1899 р. працювали: доменне, мартенівське, ливарне та механічне відділення та прокатні стани. На заводі виробляли чавун різних марок, сортове залізо, труби [66, с. 93]. Виплавка чавуну в 1900 р. досягла 4,8 млн пудів, а сталі – 2,1 млн пудів [127, с. 219].

Після 1897 р. розпочався справжній сплеск у будівництві металургійних підприємств. Від 1897 до 1899 рр. кожного року відкривалось одразу декілька великих заводів із виготовлення металу.

У 1897 р. до роботи стало одразу декілька металургійних заводів: завод бельгійського товариства Катеринославських залізобобних і сталеливарних заводів, Костянтинівський металургійний завод, Петровський завод у Єнакієвому, Торецький завод у Дружківці.

На правому березі Дніпра став до ладу завод Товариства Катеринославських (Донецьких) залізобобних та сталеливарних заводів. Земля для його будівництва була взята в оренду в Катеринославській управі строком на 30 років [102, арк. 5]. Історія підприємства починається ще з 1890 р. Тоді товариство «Езау і К» придбало майстерню та розпочало активне будівництво заводу, який у 1891 р. було перетворено на бельгійське акціонерне товариство. Основним завданням підприємства було сталеве

фасонне лиття з мартенівської сталі [358, с. 144]. У 1900 р. завод виплавив 0,6 млн пудів сталі. Він виготовляв вагони, мости тощо [127, с. 225].

Бельгійським товариством залізопрокатних заводів у 1896 р. був заснований Костянтинівський металургійний завод [201, с. 9-14Б]. У 1897 р. завод почав працювати та випускати продукцію. У 1900 р. підприємство виробило 1,5 млн пудів сталі. Чавуну завод не виплавляв [127, с. 220]. Станом на 1913 р. при ньому діяла 1 доменна та 4 мартенівські печі [201, с. 9-14Б].

У 1895 р. російські інженери Ф. Єнакієв та Б. Яловецький разом із бельгійськими підприємцями заснували Російсько-бельгійське металургійне товариство [195, с. 369]. У 1897 р. було запущено Петровський металургійний завод [507, с. 253]. Він постав неподалік першого Петровського заводу, побудованого за кошти уряду, про який ішлося вище. Станом на 1913 р. при заводі діяло 5 доменних печей [201, с. 9-14Б].

У 1897 р. було запущено металургійний завод Торецького сталеливарного та механічного акціонерного товариства [245, с. 86]. Він був побудований неподалік ст. Дружківка. Мета будівництва заводу – виготовлення вагонів для залізниці, артилерійських і морських знарядь та ін. [188, с. 213].

Ще у 1896 р. було засноване акціонерне товариство доменних печей та фабрик на Вільховій [201, с. 9-14Б]. Місце для розташування заводу обрали на березі р. Вільхова, за 26 верст від Луганська [177, с. 56]. Підприємство розпочало роботу в 1897 р., виробляло чавун, феромарганець і феросицілій [201, с. 9-14Б].

Наступними були відкриті такі металургійні заводи: Верхньодніпровський, Кадієвський, Краматорський, Керченський, Макіївський, «Російський Провіданс». 15 жовтня 1896 р. у Брюсселі було засновано Верхньодніпровське металургійне товариство з метою будівництва металургійного заводу [267, с. 114]. Уже наступного року будівництво підприємства було розпочато, а із січня 1899 р. Верхньодніпровський

металургійний завод розпочав свою роботу. На заводі діяла всього 1 доменна піч [357, с. 130]. Через кризу та нестачу оборотного капіталу завод припинив діяльність у тому ж році. У 1901 р. завод відновив свою роботу, відкривши труболиварний цех, але на короткий час [267, с. 116].

Кадієвський металургійний завод було засновано Південноросійським Дніпровським металургійним товариством [201, с. 15-21Б]. Будівництво розпочалось у 1898 р. неподалік ст. Алмазна, Слов'яносербського повіту. На той час це було технічно передове виробництво [197, с. 264]. Загалом у 1898 р. у Донецько-Придніпровському регіоні у стадії будівництва знаходилось 5 металургійних заводів з 11 доменними печами [285, с. 2].

У 1898 р. 2 доменні печі з'явилися на машинобудівному заводі німецької фірми «В. Фіцнер та К. Гампер» та було створене акціонерне Краматорське металургійне товариство. І хоча робота печей була скерована для потреб підприємства, уже на 1904 р. вони виплавляли 4,5 млн пудів чавуну [196, с. 440]. Підприємство виробляло залізні конструкції, крани і підйомні машини, лебідки, компресори, насоси, парові машини, сталеливарне устаткування, прокатні машини, преси, сортове і дрогове залізо [235, с. 134].

У 1897 р. Брянське товариство рейкопрокатного, залізоробного та механічного заводу розпочало будівництво заводу в м. Керчі. Його виникнення стало необхідним для переробки керченської залізної руди. До середини 1900 р. стали до ладу 2 доменні печі, сталеплавильний та інші цехи. Того року виплавлено 1 550 632 пуди чавуну [196, с. 367].

У 1899 р. Генеральне товариство доменних печей, залізоробних та сталеливарних заводів у Росії (фірми «Уніон» із центром у Парижі) завершило будівництво металургійного заводу «Уніон». Стали до ладу доменна та 2 мартенівські печі [196, с. 529]. Так постав металургійний завод у Макіївці. У 1913 р. діяло вже 3 доменні печі та 5 мартенівських [201, с. 5-8Б].

У 1899 р. Бельгійське акціонерне товариство «Провіданс» побудувало поблизу Маріуполя металургійний завод «Російський Провіданс» [266,

с. 234]. Він був споруджений з метою виробництва чавуну, листового заліза, залізничних рейок, балок, швелерів [280, с. 118]. За допомогою бельгійського та французького капіталів було зведено дві домни, мартенівські та томасівські печі, прокатні стани, низка інших цехів. У 1900 р. завод виплавив 4,5 млн пудів чавуну і 4,7 млн пудів сталі [127, с. 219].

У роботі розглянуто основні регіони, де були сконцентровані великі металургійні підприємства, а саме: придніпровський, донецький та приазовський. Кожен із цих регіонів мав свої особливості. Заводи, розташовані в Придніпров'ї, використовували криворізьку залізну руду та вугілля з донецького регіону. Вони були розташовані неподалік, а деякі й на березі головної водної артерії країни – Дніпрі. По-перше, це великий суднохідний шлях, а по-друге, доступ до водних ресурсів, які необхідні в процесі виробництва. Донецький регіон мав найбільшу концентрацію з розміщення металургійних заводів. Підприємства використовували криворізьку залізну руду, місцеві поклади вугілля, а інколи й залізної руди.

Металургійні заводи, розташовані в Приазовському регіоні (Нікополь-Маріупольський, «Російський Провіданс» та Керченський), мали вигідне розташування з точки зору торгівлі, зокрема мали вихід до морських портів. При виробництві вони використовували здебільшого керченську руду, а також криворізьку та донецьку [258, с. 56].

Водночас металургійна справа розвивалась і поза окресленими регіонами. Певним винятком став Гданцівський завод. Це було єдине металургійне підприємство, розташоване в криворізькому регіоні. Необхідність його виникнення, як зазначалося вище, викликана потребою переробки низькоякісної залізної руди.

Вугілля та залізна руда, яких потребувала металургійна справа, у великому достатку були розташовані й на території Волинської губернії. Розвиток металургійної промисловості на Волині припав на 70-ті рр. XIX ст. Причини мали загальноімперські тенденції: розширення залізничних шляхів та зростання попиту на металургійну продукцію. Залізну руду на Волині

знаходили насамперед у болотах. З виготовленого з неї чавуну виготовляли здебільшого дрібний інструмент для селянського господарства [363, с. 138].

У 1873–1874 рр. було засноване Акціонерне товариство Денишівського чавуноливарного та залізоробного заводу «для влаштування рейковальцівного заводу і для розвитку діяння чавуноливарного та залізоробного заводу в с. Денишівка Житомирського повіту» [332, с. 143]. Завод розташовувався на р. Тетерів, притоці Дніпра, за 20 верст від Житомира. У 70-ті рр. ХІХ ст. виробляв 67 тис. пудів чавуну. На початку 90-х рр. ХІХ ст. виготовляли лише залізо [311, с. 372].

Згідно зі звітом Волинського губернатора за 1881 р. на території Волинської губернії існувало 6 чавуноливарних та залізоробних заводів: серед них 5 у Житомирському повіті та 1 у Новоград-Волинському. Але працювало лише 5 підприємств. Серед цих підприємств перше місце посідав вищеописаний Денишівський завод [563, арк. 19]. Окрім Денишівського чавуноплавильного і залізоробного заводу на території Волинської губернії діяли ще Високопечанський, Ємільчинський, Кропивненський, Турчинецький, Ягодинський чавуноливарні заводи. Вони були засновані місцевими підприємцями [319, с. 13]. Промислові обороти цих заводів були істотно нижчими від Денишівського.

У 1880–1890-х рр. на Волині діяло 6 домен. Уже в 1891 р. у Житомирському повіті Волинської губернії працювало лише 3 залізоробних та чавуноливарних заводи [562, арк. 35]. У 1900-х рр. чисельність доменних печей знизилася до трьох [332, с. 145].

Особливість металургійної промисловості Правобережної України полягала в тому, що процес виробництва будувався на деревному вугіллі. Спустошення лісової площі через потреби металургійних підприємств обмежувало перспективи розвитку залізоробної та чавуноливарної промисловості на Волині [332, с. 145-146].

Загальна економічна криза 1900–1903 рр. зруйнувала майже всі металургійні заводи на Волині. Остання домна була зупинена на

Денишівському заводу у 1900 р. [294, с. 133]. До 1911 р. продовжував працювати лише Ємільчинський завод, але обсяги продукції були мінімальні [332, с. 147].

Отже, наприкінці XIX ст. на території України виник потужний металургійний комплекс. Його серцем став Донецько-Придніпровський регіон, де зосередились «великі гравці». Але поклади залізної руди на Правобережній Україні дозволили з'явитись металургійним заводам і на території Волині. Порівнюючи ці два регіони, можна простежити між ними суттєві відмінності. По-перше, для Донецько-Придніпровського регіону при виробленні металу характерне використання кам'яного вугілля, у Волинському – деревного. По-друге, підприємства на Лівобережжі були засновані здебільшого на іноземному капіталі, а на Правобережжі основою стали вітчизняні інвестиції. По-третє, кількість металургійних заводів на Волині була значно меншою, ніж у Придніпровсько-Донецькому регіоні.

Остання третина XIX ст. стала часом виникнення великих металургійних підприємств. Засновані здебільшого на іноземному капіталі, вони мали у своєму розпорядженні провідну виробничу техніку та сучасні технології. Для висвітлення становлення металургійної промисловості на території України необхідно окреслити загальноекономічні тенденції, що домінували в металургії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Загалом 1871–1915 рр. позначились зростанням обсягів виробництва продукції металургійної промисловості. За 40 років показник збільшився майже в 300 разів [245, с. 70]. За цей час металургійна промисловість України пережила періоди піднесення, криз та рецесії.

Перше піднесення відбулось у 1870-х рр. і було пов'язане з виникненням перших великих заводів із вироблення металу. Інтенсивне залізничне будівництво й відкриття покладів залізної руди в криворізькому басейні дали поштовх для початку другого циклу піднесення, що тривав із 1886 р. до кінця XIX ст. [245, с. 70].

Період економічної кризи позначився посиленням боротьби між металургійними підприємствами за одержання державних замовлень. Це було єдиним порятунком в умовах гострої економічної кризи. Відсоток продукції металургійних підприємств, що вироблялися за державним замовленням: на Юзівському – 81 %, Дружківському – 72 %, Петровському – 56 %, Дніпровському – 26 % [300, с. 179].

Економічний спад призвів до зменшення обсягів виробництва, через це керівництво заводів було змушене зупинити роботу доменних печей або й зовсім ліквідувати підприємство. Юзівський завод із 6 діючих печей зупинив дві, Донецько-Юр'ївський зупинив одну. У 1899 р. призупинив роботу завод Верхньодніпровського товариства, 1900 р. – Краматорський завод, 1901 р. – Донецько-Юр'ївський завод, 1902 р. – Керченський завод. Також були ліквідовані Катеринославський сталеливарний завод та підприємство акціонерного товариства «Павло Ланге і К». Тобто роботу припинив майже кожен четвертий завод [575, с. 13]. На підприємстві «Російський Провіданс» була введена зовнішня адміністрація [300, с. 180].

Головними наслідками економічної кризи початку ХХ ст. стали зупинення швидкого зростання металургійної промисловості та створення монопольних об'єднань з метою подолання кризових явищ. У металургійній промисловості в 1902 р. був заснований синдикат «Продамет» (товариство для продажу виробів російських металургійних заводів).

Початок 1905 р. ознаменувався початком Першої російської революції. Хвиля страйкових рухів охопила промислові підприємства. Масові заворушення мали негативний вплив на економічний розвиток заводів. Відбулося зниження їх прибутковості та зменшення обсягів виробництв.

Жовтневий страйк 1905 р. завдав найбільше негативних наслідків. Згідно з доповіддю на ХХХ з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії «Заводські запаси сирих матеріалів цілком виснажені. Підвіз слабкий або його взагалі немає, страйки заводських робітників спалахують то тут, то там, реалізація виробів дуже слабка, надходження платежів майже зовсім

припинилося... Усе це змусило деякі південноросійські заводи сильно скоротитись і навіть повністю призупинитися» [366, с. 62].

Не сталося позитивних змін для металургійної промисловості й у 1906 р. У «Гірничозаводському листку» за березень 1906 р. зазначено, що «положення нашої гірничозаводської промисловості майже безнадійне» [200, с. 8418]. Рада з'їзду гірничопромисловців констатувала повний застій у промисловості. Більшість металургійних заводів працювало лише декілька днів на тиждень, через що несли матеріальні втрати [366, с. 62].

Через хвилю страйків та масових протестів деякі підприємства були змушені припинити свою роботу. У липні 1906 р. у газеті «Южный край» з'явилося повідомлення, що страйкарі Краматорського металургійного заводу висунули ряд економічних вимог. Підприємство було не в змозі їх задовольнити, через що було змушене зупинити виробництво [597].

Отже, революційні роки негативно позначились на економічній ситуації в металургійній промисловості українських земель – відбулося зниження обсягів виплавки чавуну, падіння темпів виробництва. У 1907 р. розпочався останній цикл промислового піднесення, який був пов'язаний із загальним передвоєнним пожвавленням промисловості. І він тривав до 1916 р. [245, с. 71].

2.3. Соціо-демографічний склад працівників металургійної промисловості

Характеризуючи металургійну галузь України в останній третині XIX – на початку XX ст. неможливо залишити поза увагою питання чисельності, національного, професійного та соціального складу її працівників. Дослідження цього питання ускладнюється обмеженим колом джерел та плінністю робочих кадрів на металургійних підприємствах.

Фабричний інспектор С. Аксьонов, вивчаючи становище працівників фабрично-заводської промисловості Катеринославської губернії, зазначав,

що станом на 1866 р. чисельність робітників металургійної та гірничої промисловості становила 1 124 особи. Уже в 1888 р. їх чисельність становила 20 120 осіб, а в 1898 р. цифра перевищила показник у 104 тис. осіб [19, с. 127]. Ці дані дають уявлення про стрімке зростання працівників металургійної промисловості у Катеринославській губернії. Ураховуючи швидкі темпи відкриття металургійних підприємств, зростання кількості робітників відбулось і за рахунок новоявлених металургів.

Згідно зі звітом фабричного інспектора Харківського округу В. Святловського за 1885 р., середня кількість дорослих на чавуноливарних підприємствах сягала 164 особи, а малолітніх – 7 осіб [338, с. 12–13]. Отже, ще до початку промислового буму кількість працівників на металургійних підприємствах була малою, але згодом ці цифри суттєво зросли. Але такі дані носять узагальнюючий характер та не дають повної картини чисельності робітників саме на металургійних заводах взагалі, на кожному окремому підприємстві зокрема.

У 1894 р. Донецько-Придніпровським регіоном мандрував дослідник та економіст Є. Рагозін. Він відвідав найбільші металургійні заводи та залишив відомості щодо кількості робітників. Станом на 1894 р. найбільшу кількість робітників мали Юзівський, Олександрівський та Дніпровський металургійні заводи (див. додаток Р). Але ці відомості приблизні, вони дають лише узагальнені дані та трохи відрізняються від офіційної статистики, наведеної нижче.

За переписом населення 1897 р. на території Катеринославської губернії в поселеннях при Дніпровському заводі мешкало 1 604 особи (763 чол., 841 жін.), Донецько-Юр'ївському – 1 251 особа (792 чол., 459 жін.), Дружківському – 1 892 особи (1 298 чол., 594 жін.), Петровському – 3 167 осіб (2 236 чол., 931 жін.), Юзівському – 28 076 осіб (16 706 чол., 11 370 жін.) [308, с. 58-64]. У Маріуполі в поселенні при гірничозаводському підприємстві мешкало 2 094 особи, з них 1 917 чоловіків, 177 жінок, у колонії при Брянському заводі – 918 осіб (616 чол., 302 жін.), у селищі при

Брянському заводі 772 особи (391 чол., 381 жін.) [352, с. 1–3]. Виплавною та обробкою металу в Катеринославській губернії було зайнято: самостійних – 25 244 чол. та 387 жін., членів сімей – 12 064 чол., 24 474 жін. [352, с. 13].

Але ці дані також не дають повної та достовірної картини чисельності робітників на металургійних заводах України наприкінці XIX ст. По-перше, публікація про населення міста Російської імперії оприлюднила дані про населені пункти із чисельністю понад 500 осіб. По-друге, дані перепису не враховують той факт, що на підприємствах, неподалік яких знаходилися селища або міста, робітники мали змогу мешкати не лише в заводському поселенні, а й поза його межами. Наприклад, Дніпровський завод неподалік с. Кам'янського. Згідно з переписом населення у робітничому поселенні мешкало 1 604 осіб, хоча на самому заводі працювало приблизно 5 000 осіб. Лише 16 % працівників металургійного заводу мешкали в робітничому поселенні, решта знаходила собі житло в с. Кам'янському [258, с. 150]. По-третє, кількість осіб, задіяних при виплавці й обробці металів, дає загальне уявлення, адже до цієї групи входили й машинобудівні підприємства.

Більш достовірну інформацію про чисельність робітників можна отримати зі статистичних даних, що публікували видання З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, Гірничого вченого комітету та в щорічних звітах металургійних підприємств.

Статистичні відомості Гірничого вченого комітету про гірничозаводську промисловість містять інформацію про чисельність робітників на підприємствах за роками (див. додаток Б) й наочно демонструють темпи зростання чисельності робітників металургійних заводів наприкінці XIX ст. Якщо в 1896 р. загальна чисельність працівників становила 19 098 осіб, то вже в 1899 р. цей показник був 41 554 особи. У 1906 р. після років криз та революцій чисельність металургів зменшилася до 32 574 осіб, у подальші роки вона зростала 37 094 та 48 845 осіб у 1908 та 1911 рр. відповідно.

Розглянемо тенденції до чисельності працівників металургійних підприємств на прикладі Олександрівського заводу (див. додаток П).

Найбільша чисельність робітників спостерігалась у передкризовий час, а саме 1900 р. На прикладі конкретного підприємства можна простежити, наскільки сильно загальноекономічні та політичні потрясіння впливали на чисельність металургів. Окрім зазначених проблем, на кількість робітничого складу впливала й сезонність. Селяни навесні та влітку поверталися до своїх ділянок, а після закінчення збирання врожаю знов ішли на заробітки до металургійних заводів. Частка постійних робітників становила від 44 до 55 %. Натомість підприємці були зацікавлені у формуванні нового типу робітника – відірваного від землі, кваліфікованого й спадкового [129, с. 223].

Отже, чисельність робітників металургійних заводів України у 1890-х рр. зростала швидким темпом. Головна причина цього криється в промисловому бумі та відкритті нових підприємств. У 1900–1904 рр. та 1905–1907 рр. через промислову кризу та першу російську революцію відбулося зменшення кількості робітників на металургійних заводах. Пожвавлення економіки країни перед початком Першої світової війни дало поштовх до сталого зростання кількості робітників на металургійних заводах країни.

Перша світова війна мала безпосередній вплив на чисельність металургів на українських землях. Вона почала стрімко зростати (див. додаток Б). Якщо в 1911 р. їх чисельність становила 48 845, то в 1915 р. – 65 748, а в 1916 р. – 76 322 особи. Зокрема на Юзівському заводі в 1912 р. працювало 8 054 робітників [397, арк. 4], а в 1916 р. – 9 303 [258, с. 69].

Незважаючи на такий приріст підприємства відчували гостру нестачу кваліфікованої робочої сили через призов на фронт чоловіків. Через потреби армії зросли обсяги виробництва, що потребували все більше робочих рук. Через це почали активно використовувати працю військовополонених, біженців, жінок та підлітків. Рада З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії домоглася від уряду Російської імперії ухвалення законодавчих актів, що дозволяли відстрочення призову новобранців, які задіяні в роботах на металургійних підприємствах. Також представники З'їзду клопотали про

повернення до підприємств робітників-спеціалістів, про використання праці жінок та підлітків на металургійних заводах, використання на виробництві праці робітників інших національностей: китайців, корейців, фінів та ін. [496, с. 20–21]. Усі ці заходи допомогли подолати кадровий голод та збільшити кількість робітників на металургійних заводах. Так, у 1916 р. було видано «Список кваліфікованих робітників гірничих та гірничозаводських підприємств Півдня Росії, що підлягають поверненню з армії». На 762 сторінках розміщено прізвища та ініціали, назва підприємства, посада та місце проходження служби кожного робітника. Загальна кількість повернутих робітників перевищила 1 000 осіб [458].

Отже, чисельність працівників металургійних підприємств України збільшилась з 4 029 осіб у 1886 р. до 76 322 осіб у 1916 р., тобто майже в 19 разів. Цьому сприяв ряд факторів: відкриття нових підприємств, зростання обсягів виробництва, через що виникала гостра потреба в робітничій силі. Але за цей час ринок праці зазнав суттєвих коливань через глибокі соціально-економічні та політичні потрясіння.

Розглядаючи чисельність робітничої сили, варто звернути увагу на статевовікову структуру металургів. На заводах спостерігався суттєвий гендерний дисбаланс. Переважали чоловіки, адже робота була складною, і на законодавчому рівні існували певні обмеження. У 1885 р. Державна Рада заборонила працю жінок та неповнолітніх, які не досягли віку 17 років, у нічний час [51]. У квітні 1890 р. було дозволено використовувати працю жінок та підлітків у нічний час (від 10-ї години вечора до 4-ї ранку). Але за умов, по-перше, наявності особливо поважного випадку, по-друге, особи, які працювали в нічну зміну, повинні були відпочивати до 12-ї години наступного дня, по-третє, праця жінок та підлітків у нічний час дозволялася, коли роботи виконувалися одночасно й спільно з головами їх родин [50]. У 1915 р. Рада З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії клопотала про дозвіл на нічні роботи для жінок і підлітків у зв'язку з війною та нестачею чоловіків [496, с. 21].

Статистичні відомості стверджують, що у важкій промисловості працювали здебільшого чоловіки. Перепис населення 1897 р. нарахував у металургійній та металообробній промисловості в 200 разів більше чоловіків, ніж жінок. На металургійних підприємствах частка робітниць не перевищувала 1 %. Найчастіше жінки були задіяні на допоміжних роботах. Так, наприкінці XIX ст. на Юзівському заводі, при загальній чисельності робітників 5 689 осіб, працювало лише 97 жінок. Зокрема, 62 – при цегляному виробництві, 35 вдів колишніх робітників чистили лампи, прибирали контори та виробничі приміщення на металургійному заводі [589, ч. 2, с. 2]. У наступні 15 років чисельність жінок серед робітництва важкої промисловості Донбасу та Придніпров'я становила приблизно 4 % [258, с. 153].

Фабричні інспектори звернули увагу, що на промислових підприємствах з'явилася практика щодо використання праці жінок замість чоловіків. По-перше, підприємці використовували жінок як більш слухняний та спокійний елемент. По-друге, праця жінок коштувала дешевше [443, с. 12].

У роки Першої світової війни збільшилася частка жінок та підлітків на виробництві. У березні 1916 р. їх чисельність становила 13 367 осіб, а вже у квітні цього ж року – 15 053. Тобто їх частка досягла 20 % від загальної кількості робітників [540, арк. 10, 11]. Це можна пояснити нестачею робочих рук, відтоком чоловічої робочої сили на фронт.

Згідно зі звітом за 1916 р. при маріупольських заводах працювало 13 645 осіб, з них 11 301 – дорослих чоловіків, 1 520 – жінок, 676 – підлітків чоловічої статі, 135 – підлітків жіночої статі, 12 – малолітніх осіб чоловічої статі та 1 – малолітня особа жіночої статі [540, арк. 2]. Поділ за заводами проілюстровано у додатку О. Кількість жінок, підлітків та дітей на металургійних підприємствах м. Маріуполя сягнула 17 %, що відображає загальну тенденцію до збільшення чисельності цієї групи робітників у воєнні роки. Вони були задіяні при виконанні важких та небезпечних робіт. Зокрема, при коксових печах працювало 34 жінки та 53 підлітки чоловічої

статі, що становило 19 % від загальної кількості робітників у коксовому відділенні [540, арк. 2].

Висвітлюючи чисельність металургів України, не можна залишити поза увагою питання вікової структури робітників. Праця на металургійних підприємствах була важкою, тому робітники повинні були мати гарну фізичну підготовку та витривалість. Тому, насамперед, на підприємствах працювали молоді люди. Це підтверджують матеріали перепису населення 1897 р. Більшість робітників Катеринославської губернії (понад 80 %) були віком від 17 до 39 років. Водночас при виробництві було багато ручної праці, яку могли виконувати некваліфіковані робітники, зокрема підлітки. За даними перепису 1897 р. частка дітей та підлітків у металургійній і металообробній промисловості становила 8,9 % [258, с. 156].

У соціальній структурі працівників металургійної промисловості України наприкінці XIX – на поч. XX ст. умовно можна виокремити дві групи: робітники та інженерно-технічна інтелігенція. До першої групи відносяться металурги, які виконували переважно важку фізичну роботу з виготовлення металу, найчастіше обіймали робітничі посади при заводі та не мали спеціальної освіти. До інженерно-технічної інтелігенції відносимо працівників, які були зайняті кваліфікованою розумовою працею з технічного управління, експлуатації та науково-технічної підготовки металургійного виробництва, які мали середню або вищу професійну освіту [226, с. 138].

Робітничий клас здебільшого складався з колишніх вихідців із села. Друга половина XIX ст. позначилася для селян недостатнім забезпеченням землею, відсутністю робочої худоби та інвентаря. Малоземелля штовхало селян на пошуки заробітку в промисловості, зокрема й на металургійних заводах [48, с. 67]. Неосвічені селяни ставали головним джерелом дешевої сили. Найчастіше вони виконували всю чорну та важку роботу.

Роботодавці були зацікавлені у створенні прошарку постійної робочої сили, а головне – низькооплачуваної. На З'їзді гірничопромисловців Півдня

Росії неодноразово порушувалося питання щодо заходів із забезпечення заводів сталим контингентом металургів. У 1883 р. було розглянуто ряд положень, що мали на меті забезпечити постійний приплив нових робочих рук. Пропонувалося заселяти вільні казенні землі Бахмутського та Слов'яносербського повіту переселенцями з густонаселених губерній [495, с. 68]. Зазначалося, що окрім урядових заходів, необхідна активна участь власників підприємств у розвитку соціальної інфраструктури та покращенні оплати й умов праці [495, с. 159].

Власне керівники металургійних товариств використовували різноманітні методи задля створення постійного контингенту робочої сили, серед яких: підвищення оплати праці в літній період, будівництво сімейних будинків, церков, лікарень, шкіл, клубів, бібліотек. На заводі Новоросійського товариства вживали й більш радикальні спроби утримання робітників. Заводчани не мали права мати особисті земельні ділянки [249, с. 166].

На фабриках і заводах наприкінці XIX ст. почала зароджуватися спадкоємність праці. У 1884 р. 69,3 % робітників на заводі Новоросійського товариства працювали на ньому від 5 до 15 років [369, с. 140]. У 1893 р. на цьому підприємстві стали приймати на роботу вдів та дітей робітників, які загинули на виробництві в результаті нещасного випадку. У 1892 р. на заводі Південноросійського Дніпровського металургійного товариства постійних робітників було 44 %, а на Новоросійському заводі – 55 % [274, с. 88]. На Олександрівському металургійному заводі чисельність металургів, які працювали більше року становила 52 %, на Дружковському – 55 %, на Гданцевському – 76 % від числа робітників [450, с. 160–161]. Отже, розвиток промисловості, і потреба в постійному контингенті робочої сили, сприяла остаточному відриву робітника від землі та перетворенню його на металурга.

Інженерно-технічні працівники займалися питаннями управління роботою всього підприємства. Умовно їх можна поділити на три рівні: нижчий, середній та вищий. До вищої ланки відносився виконавчий директор

та його помічники (головні інженери), які відповідали за технічні завдання, адміністративні питання та реалізацією виготовленої продукції. Кожен відділ заводу мав свого керівника, технічного фахівця, начальника цеху – це все середній рівень управлінської ланки. До нижчого рівня належали майстри, що керували майстернями на підприємствах. Протягом 1901–1915 рр. на одного інженера припадав 231 робітник, на одного техника – 210, на одного майстра – 76 робітників [258, с. 101].

В історії є випадки, коли робітнику вдавалося зробити кар'єру від чорнороба до представника вищої ланки керівництва підприємством. Прикладом цього є біографія М. Курако. У 1890 р., покинувши навчання в сільськогосподарській школі, він перебрався до Катеринослава та влаштувався на Олександрівський завод каталем доменного цеху. Уже за два роки він переїхав до Кривого Рогу, де працював у доменному відділенні Гданцівського заводу. А в 1896 р. М. Курако розпочинає кар'єру майстра на Нікополь-Маріупольському заводі. Незважаючи на те, що він не мав спеціальної технічної освіти, у 1903 р. його призначають начальником доменного цеху на Краматорському заводі. У подальшому він обіймав аналогічні посади на заводі Новоросійського товариства та на Єнакієвському металургійному заводі [261, с. 512].

Місцевості, з яких походили працівники, та їх рідна мова визначали національний склад металургів на заводах. Статистичні відомості XIX ст. містять інформацію про рідну мову населення, проте вони дають змогу побудувати лише приблизну картину етнічного складу працівників металургійної промисловості України. У перепису населення 1897 р. не знайти бельгійців – ймовірно, їх було віднесено до німців або французів.

Більшість металургів були вихідцями із центральних губерній Росії, [274, с.90] зокрема з Воронежської, Казанської, Курської, Орловської, Пензенської, Рязанської, Симбірської, Тамбовської та Тульської губернії. З українських земель найбільше вихідців було з Волинської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній [47, с. 67].

Коли Дж. Юз заснував завод Новоросійського товариства, він відзначав, що місцеве населення виявило бажання працювати на його підприємстві. Станом на 1871 р. робітники заводу здебільшого були вихідцями зі Смоленської, Тульської та Курської губерній [3, с. 194]. На підприємстві працювало 160 колишніх робітників Луганського сталеливарного заводу. Дж. Юз описував їх як «сміливих і спритних при прокатних верстатах, пудлінгових і зварювальних печах» [76, с. 46].

Наприкінці XIX ст. на Юзівському заводі 46,7 % працівників були вихідцями з південних та південно-східних, 48,6 % – із центральних, північно-східних та прибалтійських губерній Російської імперії, 4,7 % – іноземні піддані [274, с. 90].

У 1887 р. на Олександрівському заводі більшість робітників були вихідцями з Орловської, Калузької, Смоленської, Тверської та частини Вітебської губерній. Росіяни становили 67 %, українці – 30 %, решта – інші національності [274, с. 91]. Уже в 90-х рр. XIX ст. Є. Рагозін так описував національний склад металургів Олександрівського заводу: «...усі вони майже з губерній: Орловської, Калузької, Смоленської, Тверської та частини Вітебської. Малоросів дуже мало, особливо в літній час, і всі вони служать чорноробами або охоронцями чи двірниками» [391, с. 46].

На Макіївському сталеливарному заводі в період із 1898 р. до 1906 р. було працевлаштовано 744 особи, з них: вихідців із Курської губернії – 278, Області війська Донського – 177, Нижньогородської – 97, Орловської – 34, інших губерній Росії – 51 особа, Катеринославської – 46, Харківської – 30, Київської – 8, Чернігівської – 14, Полтавської – 3, Таврійської – 2, Херсонської – 4 особи [274, с. 92].

Аналізуючи перепис населення 1897 р. Катеринославської губернії, на виплавці металу працювало 57 % росіян, 25 % поляків, 12 % українців, 2 % білорусів. Чехи, литовці, французи, італійці, німці, англійці та євреї склали менше одного відсотка [352, с. 146–149]. За підрахунками В. Кулікова, у Бахмутському та Слов'яносербському повіті в металургійній галузі

працювало 89 % російськомовних робітників [258, с. 170]. Ці дані дуже приблизні. У цих показниках ураховані не лише безпосередньо металурги, а й члени їх сімей. Але вони дають змогу уявити узагальнену картину етнічного складу населення Катеринославської губернії, що займалося виготовленням металу.

Отже, переважну більшість металургів на заводах України наприкінці XIX – на поч. XX ст. становили російськомовні робітники. Здебільшого це були заробітчани із центральних губерній Росії, які приїжджали до великих промислових підприємств у пошуках заробітку.

Таке поширення російської мови пояснюється не лише великою кількістю мігрантів із території Росії. Російська мова була засобом комунікації підприємців із робітниками та державними органами. Вона використовувалась у закладах освіти та культурних центрах. Отже, російська мова отримала негласний статус мови міжетнічного спілкування, у той час як інші національні мови стали використовуватись здебільшого в побуті [258, с. 170].

Г. Куромія, торкаючись мовного питання в промислових районах Донецького регіону, наголошує на тому, що «менш освічені мешканці Донбасу розмовляли російсько-українським суржиком, «українсько-російським діалектом». Найчастіше населення в українсько-російських прикордонних регіонах не ототожнювало себе ані з українцями, ані з росіянами» [262, с. 71].

Окрім росіян та українців, на металургійних підприємствах України працювало багато іноземних фахівців. Це було зумовлено тим фактом, що в заснуванні більшості заводів брали участь безпосередньо іноземні фахівці. Так, на Юзівському заводі в середині 1870-х рр. працювало приблизно 70 іноземних фахівців – англійці, німці, італійці та фіни [76, с. 46]. У 1874 р. Джон Юз повідомив міністру державних маєтностей про 37 англійців, які працювали на його підприємстві [258, с. 172]. Уже в 1884 р. в Юзівці мешкало 232 англійці. Австрійців, італійців, німців, румун, французів та

шведів мешкало 68 осіб, що становило 5 % населення [287, с. 232]. У 1913 р. у поселенні при Юзівському заводі крім росіян, українців та євреїв мешкало 993 поляки, 968 англійців, 750 греків, 560 татар, 554 німця, 415 вірмен, 186 бельгійців та ін. Але навіть при такому різноманітті національностей їх чисельність становила менше 10 %. Більшість була за росіянами [258, с. 172].

У 1887 р. Олександрівський завод був більш моноетнічним. Здебільшого тут працювали росіяни та українці (97 %), але були представники й інших національностей: поляки – 2 %, євреї – 0,3 %, інші – 0,7 % [395, с. 91]. Таку перевагу росіян та українців серед робітників можна пояснити етнічною приналежністю керівників підприємства. Адже Олександрівський завод був одним із небагатьох заснований виключно на вітчизняному капіталі, без залучення іноземних інвестицій.

У 1894 р. на Дніпровському заводі працювало 55 % вихідців із російських, 27 % – із польських, 15 % (виключно чорноробочі) – з українських губерній, 3 % – німецькі та французькі піддані [391, с. 37]. У 1898 р., даючи інтерв'ю варшавському журналу «Батьківщина», директор Дніпровського заводу І. Ясюкович визначив національний склад робітників так: «...1 000 поляків, які приїхали сюди разом із Варшавським сталеливарним заводом. Це здебільшого кваліфіковані робітники та майстри. Решту робітників становлять, із точки зору національної, у більшій частині великороси з Тульської, Московської, Тамбовської та інших губерній. У меншій частині – місцеві жителі» [455, с. 47]. У 1913 р. етнічний склад населення при Дніпровському заводі та в прилеглому с. Кам'янському був такий: 61 % – росіяни та українці, 35 % – поляки, 3 % – євреї та 1 % – іноземні піддані [258, с. 173].

Природні багатства Донецько-Придніпровського регіону вабили все більше іноземців, які шукали можливості заробітку. Політика уряду Російської імперії відчинила двері для іноземних інвестицій, а отже – і для іноземних фахівців. У 1899 р. В. Гіляровський так охарактеризував стан справ: «Іноземці лізуть у Росію з величезними капіталами! Бельгійці вже

головні господарі на півдні Росії» [75]. У 1900 р. Родзевич А. І. писав: «...головним чином бельгійців, що наводнили гірничопромисловий район Півдня Росії, майже всі металургійні заводи в руках бельгійських компаній, товариств, і французьку мову тут чути так само часто, як російську або єврейську» [409, с. 197].

За даними Всезагального перепису населення 1897 р., за кількістю іноземних підданих Катеринославська губернія посідала одне з перших місць серед губерній європейської частини Російської імперії. Зокрема, у губернії мешкало 576 бельгійців, 344 англійці та 260 французів та ін. [352, с. IX].

На території Катеринославської губернії збільшення чисельності англійців відбулося за рахунок працівників заводу Новоросійського товариства. Дж. Юз спонукав багатьох валлійців вирушити на заробітки до новоствореного металургійного заводу, що згодом утворили валлійську колонію під контролем спадкоємця Юза [16, с. 286]. Кількість англійських переселенців достеменно невідома, але дослідники сходяться на думці, що у 1870 р. до Таганрогу прибув Дж. Юз та біля сотні валлійських спеціалістів із гірничодобувної та металургійної справи [598, с. 19].

Західних спеціалістів приваблювала можливість гарного заробітку на новостворених підприємствах Донецько-Придніпровського регіону. Валлійський майстер В. Льюїс уже в 1880 р., менш ніж за 10 років, зміг накопичити кошти на придбання будинку в Кардіффі та кілька років жити, не працюючи [258, с. 105]. У 1884 р. у поселенні при Юзівському заводі мешкало 65 англійських сімей працівників підприємства, згодом ця цифра не зросла. Нові робітники з Англії не приїздили, а нових майстрів стали готувати на самому заводі [72, с. 6].

Металургійні товариства, що приймали на роботу іноземних фахівців, переслідували одразу декілька цілей: по-перше, налагодження роботи на новозбудованих заводах; по-друге, навчання місцевих працівників, підготовка власного штату та створення високопрофесійного управлінського апарату.

Згідно зі статистичними даними, на металургійних заводах із 1906 до 1915 рр. працювало від 326 до 524 іноземних фахівців на рік. Найбільша частка іноземців серед інженерів спостерігалася на Петровському заводі. Майже 63 % усіх службовців були іноземними підданими [166–175]. Варто підкреслити, що в 1905–1915 рр. Петровський завод був одним із найрентабельніших на території Російської імперії. Можна припустити, що таке положення було досягнуто завдяки високим управлінським якостям іноземців, які на ньому працювали [258, с. 106–107].

Варто зазначити, що домінування іноземних фахівців на керівних ланках металургійного заводу тривало до 1906 р. Якщо в 1905 р. частка іноземців серед інженерно-технічної інтелігенції на гірничозаводських підприємствах Донецько-Придніпровського регіону становила 45 %, то вже у 1906 р. – 36,4 %, а в 1915 р. – 14,6 % [258, с. 106]. У 1916 р. перевага в бік російських інженерів спостерігалася на Олександрівському заводі. З 34 інженерів лише 5 були іноземцями [538, арк. 27]. Таку тенденцію можна пояснити як політичними причинами, так і зростанням рівня освіти та покращенням професійних навичок російських інженерів. Прикладом відмови від іноземного управління слугує Дніпровський завод. З п'яти його директорів четверо були підданими Російської імперії – І. Ясюкович, Л. Гужевський, А. Макомаський (поляки), Е. Сундгрєн (фін). Лише перший директор – В. Бассон – був німцем [401].

У роки Першої світової війни національний склад працівників металургійної промисловості України зазнав незначних змін за рахунок активного використання праці військовополонених. У 1916 р. на заводах працювало більше 10 тис. колишніх солдат Троїстого союзу.

Отже, з появою нової сфери промислового виробництва, з'явилася й нова професійна спільнота – металурги. Їх чисельність суттєво зросла наприкінці ХІХ ст., через промисловий бум та відкриття великої кількості металургійних заводів. Політичні та економічні чинники мали безпосередній вплив на зміну чисельності українських металургів протягом досліджуваного

періоду. У часи промислового піднесення та збільшення обсягів виробництва на заводах зростала й кількість робітників та навпаки у періоди економічних криз чисельність металургів суттєво скорочувалась.

Соціальний склад українських металургів був доволі строкатим. Більшу частину складала звичайні робітники. Представники інженерно-технічної інтелігенції були малочисельною групою. Національний склад працівників металургійної промисловості України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. був різноманітним через присутність іноземних фахівців, але в національному зрізі переважали росіяни та українці. У подальшому така ситуація вплинула на всі сфери повсякденного життя металургів, починаючи від особливостей організації праці та відпочинку, закінчуючи соціальними потрясіннями.

Висновки до другого розділу:

•З'ясовано вплив державної політики на повсякдення українських металургів в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. Встановлено, що друга половина ХІХ ст. стала переломним етапом в історії українських земель. Науково-технічна революція, відміна кріпосного права, сприятливі природно-кліматичні умови сприяли розвитку металургійної справи у Донецько-Придніпровському регіоні та безпосередньо впливали на процес формування нової професійної спільноти – металургів. Українські землі були складовою загальноімперського ринку, який формувався в пореформений період. Вони стали важливим центром розвитку металургії, що забезпечувала усю імперію продукцією для розбудови залізниць, машинобудівної справи тощо. Для врегулювання відносин у промислових галузях уряд Російської імперії приймав законодавчі акти, що впливали на виробничі сфери повсякденних практик працівників металургійної галузі (тривалість робочого дня, обов'язкове соціальне страхування тощо).

- Охарактеризована металургійна галузь на українських землях в зазначений період. Виявлено, що процес становлення металургійної промисловості України був складним та тривалим. Спочатку металургійна галузь розвивалась у двох різних районах: на Волині та Східній Україні. Перші казенні металургійні заводи, що постали на території Донецько-Придніпровського регіону, зазнали краху. Відкриття покладів залізної руди та побудова розгалуженої мережі залізниць змінили ситуацію на краще. Залучення іноземних інвестицій дозволило розбудувати величезний металургійний комплекс, що став передовим у Російській імперії.

- Встановлено, що соціо-демографічний склад працівників металургійної промисловості України наприкінці XIX – на початку XX ст. постійно змінювався. На їх чисельність впливав ряд факторів, зокрема, відкриття нових заводів та поява робітничих місць, сезонність, економічні кризи, зміни у виробничих потужностях підприємств, глобальні потрясіння тощо. З'ясовано, що національний та соціальний склад працівників металургійної промисловості був різноманітним.

РОЗДІЛ 3. МАТЕРІАЛЬНИЙ ВИМІР ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ПРАЦІВНИКІВ МЕТАЛУРГІЙНИХ ЗАВОДІВ

3.1. Умови праці металургів

Історія повсякдення охоплює широке коло щоденних практик. За визначенням О. Коляструк, однією з найважливіших сфер повсякденного життя є трудова діяльність людини [215, с. 55]. Тому у процесі дослідження повсякденного життя працівників металургійної промисловості України важливо проаналізувати особливості його виробничого виміру. Під умовами праці слід розуміти сукупність факторів виробничого середовища, що впливають на працездатність робітника під час виконання ним своїх безпосередніх обов'язків.

Металургійні заводи вражали нових робітників, особливо селян, які до того могли й ніколи не бачити електричного освітлення. Як зазначав І. Тиме: «У нічний час завод Юза представляє ефектну ілюмінацію» [489, с. 4]. До того слід додати й небачені досі масштабні споруди. Висота доменних труб у 1889 р. сягала 20 м [489, с. 28]. На Дніпровському заводі висота домни складала 22 метри [489, с. 47].

Металургійні заводи Донецько-Придніпровського регіону вражали своєю величчю не лише селян-робітників, а й досвідчених мандрівників та спеціалістів. Є. Гаршин, говорячи про Юзівський завод, зазначав, що він є справжнім нервом Донецького краю, тут б'ється пульс його промислового життя. Дослідника вразило полум'я доменних та коксових печей заводу Юза, коли той вночі приїхав до поселення [72, с. 1–2]. Російський статист Є. Рагозін, відвідуючи промислового гіганта поблизу с. Кам'янське, був вражений його величчю [391, с. 36].

Відомий письменник О. Купрін, праця якого побачила світ у 1896 р., залишив такі згадки про Юзівський завод: «це було справжнє місто з червоної цегли, з лісом закопчених труб, що високо стирчать у повітря, –

місто, що усе просякло запахом сірки та залізного чаду та оглушене вічним, невпинним гуркотом» [260]. Враження від металургійного гіганта були настільки сильні, що письменник видав декілька праць, що охарактеризували масштаби промислового будівництва та його вплив на пересічного громадянина. Він вважав, що описати враження, яке справляє завод на непідготовлену людину, нелегко. Це якийсь ревучий, дзвінкий і пекучий хаос [598, с. 284].

Нові заводи будувались як передові виробництва, що своїм обладнанням не поступалися західноєвропейським та американським підприємствам. Водночас фабричні інспектори наголошували на незадовільних умовах праці робітників та домінуванні ручної праці.

Металургійним заводам був необхідний постійний контингент робочої сили. Для цього у віддалені поселення управлінцями відправлялися «вербувальники», які шукали робітників, здебільшого серед збіднілих селян [468, с. 40]. Шлях до працевлаштування для робітників – вихідців з села, розпочинався у лікарсько-продовольчих пунктах. Вони виконували своєрідну роль біржі праці. Адже до пунктів приїздили роботодавці в пошуках робітників. Після працевлаштування робітник був зобов'язаний покинути свій тимчасовий притулок.

За відсутності лікарсько-продовольчих пунктів, робітники зупинялися на відпочинок у нічліжках. Це були сирі, темні та брудні приміщення, де спали на підлозі, інколи земляній по 30-40 осіб в маленькій кімнаті [341, с. 40]. У таких важких умовах гарний відпочинок та здоровий сон були неможливими. До того ж такий санітарно-гігієнічний стан помешкань створював сприятливі умови для розповсюдження інфекційних хвороб.

Робота на металургійних заводах вимагала великої фізичної сили та витримки через важкі умови праці. Найгарячішим відділенням було доменне. У печах суміш коксу, залізної руди та флюсів розігрівалася до температури 2 200 °C [468, с. 44]. Плавлення металу створювало випари, які шкідливо впливали на здоров'я робітників. Біля колошнику доменної печі будували

спеціальні будки, куди ховались робітники, щоб покинути зону ураження шкідливими випарами [417, с. 44]. За відсутності механічних підйомників доставляти важкі вагонетки з корисними копалинами до гори домни вантажники мали самостійно.

Перетворення чавуну на метал відбувалося в пудлінгових печах мартенівських та конверторних цехах. Одним з найтяжчих процесів на металургійному виробництві було перероблення чавуну на залізо в пудлінгових печах. Він вимагав дужої фізичної сили від металурга. Робітник мав завантажити чавунні злитки у піч і розігріти її до температури топлення чавуну, тобто 1200 – 1300 градусів. Далі, за допомогою металевої штанги цю розтоплену масу перемішували, доки не сформується тістоподібна криця. Наступний етап виготовлення заліза – одержаний матеріал (крицю) проковували та відправляли на останній технологічний процес – плющення.

Виготовлення заліза в конверторному та мартенівських цехах були відмінні від вищезазначеного. Вони не потребували такої важкої фізичної праці від робітника. Але умови праці були надто шкідливими. Приміщення були наповнені газами та гуркотом машин. Температура в цехах була високою [258, с. 301–302].

У 1880-х рр. освітлення при нічних роботах було за допомогою масляних та газових ламп [430, с. 238]. Фабричний інспектор С. Аксьонов, описуючи характер виробництва на металургійних заводах у 1899 – 1900 рр., зазначав, що найважчі умови праці були у робітників цієї галузі промисловості; це стане зрозумілим, якщо згадати, що всі операції при прокаті виробів відбуваються з розпеченим залізом, причому весь час робітникам доводиться маніпулювати, майже не випускаючи з кліщів цих червоних болванок, листів, труб та ін. [19, с. 140].

Високі температури виснажували робітників, особливо нестерпно було працювати влітку. Щоб якось полегшити працю металургів, керівництво підприємств вживали наступні заходи – влітку на Юзівському заводі цілодобово варили чай та безкоштовно видавали робітникам у необмеженій

кількості. До того ж, влітку безкоштовно видавали й прохолодну воду, яку перед тим обов'язково кип'ятили та охолоджували «за допомогою свіжого повітря» під високим тиском [600, с. 24].

Взимку прокатні відділення металургійних заводів були справжнім випробуванням для робітників. Доказом свідчить той факт, що самі металурги називали їх «проклятими» [19, с. 140]. Вони зазвичай являли собою колосальні балагани, відкриті в багатьох місцях для протягів, що становило додаткову загрозу для здоров'я та підвищувало ризики застудитися. Все через те, що під час роботи металурги були одягненні в одні сорочки. Працюючи з високими температурами поблизу печей, вони, обливаючись потом, постійно відчували різкі перепади температури через крижаний вітер. Він завивав через ворота, відкриті в даху люки або просто через отвори в стіні [19, с. 140].

За висновками С. Постнікова та М. Фельдмана, майже всі види робіт у гірничозаводській промисловості велися в несприятливих умовах для здоров'я людини: різкі перепади температур, повітря, наповнене вугільним і металургійним пилом, отруйні гази тощо. Роботи, пов'язані з обробкою металу, були найбільш небезпечними через їх високу інтенсивність [368, с. 32].

На окрему увагу заслуговує питання умов праці жінок і підлітків на металургійних підприємствах України. Робота представниць слабкої статі найчастіше полягала у прибиранні приміщень або роботі на допоміжних підприємствах. З метою працевлаштування вдів колишніх робітників у 1905 р. Новоросійське товариство відкрило ткацьку фабрику майже на 300 робочих місць. На новому підприємстві ткали постільну білизну, рушники, виробляли тканину для робочого одягу. Головним споживачем продукції було безпосередньою Новоросійське товариство, яке закуповувало продукцію для потреб металургійного заводу й об'єктів соціальної інфраструктури [258, с. 154].

Розглядаючи умови праці, не можна залишити поза увагою питання тривалості робочого дня. Особливості повсякдення металурга напряду залежало від цих двох факторів. Маючи вільний від роботи час, робітник міг відновити власні сили, відпочити як фізично, так і морально (відвідати культурні заходи, читальні зали тощо).

На Дніпровському заводі робочим часом для всіх категорій вважалася 12-годинна зміна. У розрахунковій книзі робітника доменного цеху зазначалось, що в день передачі зміни робітники працюють без виходу з заводу при двозмінній 18-годинній роботі [274, с. 233]. Є. Рагозін відвідуючи Дніпровський завод зазначав, що у середині 1890-х рр. робітники дійсно працювали у 12-годинну зміну, але вони мали двогодинну перерву на відпочинок та обід [391, с. 37].

На чавуноливарному заводі М. Нудельмана у 1878 р. робочий день тривав 10 годин, а на заводі Белліно-Фендеріха – 10,5 годин, з яких на сніданок припадало пів години, на обід – одна година [473, с. 155]. У квітні 1898 р. на Кадіївському металургійному заводі страйкували робітники. Серед причин страйку інспектор Слов'яносербського повіту вказував надмірну тривалість робочого дня. «Від сходу до заходу сонця, з перервами для сніданку 0,5 години та обіду – 1 годину». Тобто, тривалість робочого дня складала майже 13 годин [2, с. 6].

На заводі Брянського товариства в Катеринославі в 1893 р. робочий день тривав 13 годин – з шостої ранку до сьомої вечора, наднормова робота при цьому часто тривала 6 годин [126, с. 55–56]. На металургійному заводі Алмазного акціонерного товариства робочий день тривав із сходу і до заходу сонця. Це означало, що в літній період робочий день сягав 15 годин, із перервами на сніданок 30 хвилин та на обід – 60 хвилин. У 1899 р., внаслідок страйку робітників, управлінці скоротили тривалість робочого дня. Він розпочинався з 6-ї ранку та тривав до 6-ї вечора, з перервами на сніданок півгодини, на обід – півтори години [92, арк. 48].

Відведений час на обід та відпочинок робітники не завжди використовували за призначенням. Санітарний лікар Н. Конторович, оглядаючи Петровський завод, звернув увагу на те, що робітники часто нехтували власною перервою. Причини цього явища зрозумілі – робоча година під час обідньої перерви коштувала дорожче [341, с. 59].

Роки Першої світової війни вплинули на тривалість робочого дня робітників. У 1915 р. власники підприємств отримали право використовувати працю жінок та дітей. На підприємствах, що працювали на оборону, вводилися обов'язкові надурочні роботи навіть у нічний час (як для чоловіків, так для жінок і дітей). Відмова від надурочних робіт могла призвести до звільнення, а для військовозобов'язаних – до відправки на фронт. З 1916 р. в умовах паливної кризи, коли виробництво залежало від завозу сировини та палива, у металургійній та металообробній промисловості відбулося скорочення тривалості робочого дня [504].

Співвідношення робочих та вихідних днів на заводі було частиною повсякдення робітника. Детальний перелік святкових днів можна зустріти в Правилах внутрішнього розпорядку підприємств. Усі свята були пов'язані з християнським календарем. Загальна кількість вихідних днів сягнула 52 неділі та 23 святкові дні. Тобто максимальна кількість робочих днів сягала відмітки в 290 днів. Це еталонний показник, адже на практиці ці цифри відрізнялися. Наприклад, у 1909 – 1910 рр. середня кількість робочих днів на Дніпровському металургійному заводі становила 253 дні [400].

Але на практиці ці вимоги не завжди дотримувалися. У 1904 – 1905 рр. Міністерство торгівлі та промисловості за допомогою фабричних і гірничих інспекторів провело обстеження, яке продемонструвало, що у металургійній промисловості робітники працювали в середньому 297 днів на рік [258, с. 296].

Через важкі умови праці, недотримання тривалості робочого часу та переважно траплялись нещасні випадки на виробництві. Складні технологічні процеси з використанням машин, особливо з рухомими частинами, а також

бризки металу при його литті – усе це несло загрозу життю та здоров'ю українських металургів.

Відсоток виробничого травматизму серед українських металургів був вищим ніж серед шахтарів. Цю думку підтримують автори праці «Історія робітничого класу Української РСР». Серед причин травм на підприємствах вони назвали мінімальну механізацію праці на виробництві. Багато робіт, які можна було механізувати, виконувалися металургами власноруч, наприклад, завалка доменних печей [274, с. 78].

Схожого висновку дійшов й професор Т. Фрідгут. На погляд дослідника, у металургійній промисловості кількість нещасних випадків була нижчою, ніж у шахтарському середовищі, через меншу кількість робітників. Відсоток смертності був нижчим, а рівень травматизму навіть вищим [3, с. 280].

Статистика нещасних випадків демонструє динаміку змін кількості потерпілих на виробництві, починаючи з 1893 до 1908 рр. У зазначені роки домінувала тенденція до збільшення кількості смертей та каліцтв серед українських металургів. Простежуються три суттєві сплески виробничого травматизму: у 1897-1899 рр., 1900 р. та 1904 рр. (див. додаток Д).

Перший сплеск можна пояснити відкриттям нових підприємств. У 1897 р. були відкриті Керченський завод Брянського товариства, Кременчуцький приватний завод панів Крахтів, Нікополь-Маріупольський завод Нікополь-Маріупольського гірничого та металургійного товариства та Петрівський Російсько-Бельгійського металургійного товариства. У 1898 – 1899 рр. розпочали свою роботу Кадіївський завод Південноросійського Дніпровського металургійного товариства, «Російський Провіданс» Бельгійського акціонерного товариства, Ольховський чавунно-плавильний завод Ольховського металургійного товариства, Краматорський та Макіївський металургійні заводи. Поява нових робочих місць та збільшення загальної кількості металургів наприкінці ХІХ ст., переважно за рахунок колишніх селян, які не володіли професійними знаннями, призвело до зростання кількості травмованих на гірничозаводських підприємствах.

Наступні сплески нещасних випадків спостерігались у 1900 та 1904 рр. У 1900 р. на зміну старому «Наказу чинам фабричної інспекції» був ухвалений новий документ з аналогічною назвою. Формально причиною його прийняття послуговували нові структурні зміни, які повернули дійсні від 1882 до 1894 рр. інститути окружних інспекторів. Документ зазнав і серйозніших змін, зокрема врегулював питання фіксування нещасних випадків на виробництві [2, с. 7].

2 червня 1903 р. в дію вступила у дію постанова, що гарантувала матеріальне відшкодування робітникам, які отримали виробничі травми. Саме з цього часу, на думку Е. Крузе, почалася більш-менш повна реєстрація фабричними інспекторами випадків смертей та каліцтв у промисловості, зокрема й на металургійних заводах [229, с. 44–45].

Про характер отриманих українськими металургами травм на початку ХХ ст. можна дізнатись зі статистичних даних щодо нещасних випадків з робітниками гірничої та гірничозаводської промисловості за 1901–1902 рр. Найбільша кількість постраждалих спостерігалася через падіння та удари важкими предметами (у 1901 р. – 1 325 постраждалих та 28 смертей, у 1902 р. 1 406 постраждалих та 9 смертей) [461, с. 6–7].

Від опіків у 1901 р. постраждало 459 осіб, з них 4 летальні випадки, у 1902 р. 494 постраждали, з них 1 смерть. Від пошкодження обладнання у 1901 р. постраждало 403 особи та 9 загинуло, 1902 р. 189 постраждалих та 6 смертей. З інших причин у 1901 р. постраждало 1155 осіб та 13 загинуло, у 1902 р. 1361 постраждалих та 15 смертей [461, с. 6–7].

Зважаючи на те, що у 1901 р. кількість робітників складала 52 341 особу, то через падіння та удари важкими предметами постраждав кожен 38-й робітник. Через опіки кожний 114-й, а через роботу з несправним обладнанням кожний 127-й металург. У 1902 році кількість робітників складала 44 294 особи. Через падіння та удари важкими предметами постраждав кожний 31-й робітник. Через опіки кожен 89, а через роботу з обладнанням кожен 227 металург. Тобто, аналізуючи відомості про загальну

кількість постраждалих, різниця між 1901 р. та 1902 р. не здається надто суттєвою. Але, з огляду на те, що через економічну кризу початку ХХ ст. загальна кількість металургів скоротилась, через падіння та удари важкими предметами й опіки в 1902 р. постраждалих було значно більше ніж у 1901 р. (з розрахунку 1 нещасний випадок на загальну кількість робітників). Середній вік постраждалих, який повністю або частково втратили працездатність внаслідок нещасних випадків у 1904 – 1908 рр. складав 30 років, померлих – 29 років [465, с. 4–5].

Рівень виробничого травматизму залежав і від технологічного оснащення металургійного заводу. Якщо підприємство використовувало сучасне обладнання, то рівень травматизму був нижчим у порівнянні з заводами, де використовували застарілі механізми або де переважала ручна праця. У період 1889 – 1906 рр. на Дніпровському заводі виробничі травми отримали 17 479 осіб, у середньому 19 % працівників на рік. З них більшість травм були легкі, здебільшого невеликі забиття. У середньому щороку гинуло 5 осіб. Найбільше загиблих було у 1900 – 1901 рр. – 16 осіб. Найменше – у 1893 – 1894 рр. по 1 особі щороку [334, с. 29]. У 1908 р. на заводі Новоросійського товариства 2 800 металургів отримали травми. При загальній чисельності працівників у 13 000, кількість травмованих сягнула 21 %, при цьому загинуло 30 робітників [3, с. 281].

Управлінці металургійних заводів розробили заходи для покращення безпеки праці на виробництві. На заводі Новоросійського товариства в небезпечних місцях ставились загородження, а машини, верстати та небезпечні ходи були загороджені ґратами. При важких роботах, наприклад, встановлення нового обладнання і т.п., за роботою спостерігала спеціально навчена особа, яка з ними була добре ознайоmlена [600, с. 24].

Високі показники виробничого травматизму серед українських металургів демонструють, наскільки важкими та небезпечними були умови праці на підприємствах. Хоча адміністрація заводів вживала заходів для

забезпечення безпечних умов праці, але щороку кілька сотень осіб гинуло внаслідок нещасних випадків на виробництві.

Аналізуючи документи ф. 313 та ф. 2161, що зберігаються у ЦДІАК, можна простежити картину виробничого травматизму в 1910 – 1911 рр. на окремих підприємствах. На Донецько-Юр'ївському заводі в 1910 р. постраждало 400 осіб [541, арк. 31], на Кадієвському заводі в 1910 р. сталося 172 нещасних випадки, у 1911 р. – 185 [542, арк. 4]. Вивчаючи виплати по тимчасовій втраті працездатності менше 13 тижнів по цехам за 1910–1911 рр. на Краматорському та Дружківському металургійних заводах, можна побачити, що у Краматорську у 1910 р. травмувались 1639 осіб, у 1911 – 2002 робітника [543, арк. 2]. У Дружківці за 1910 р. жертвами виробничих травм стало 829 металургів, а в 1911 р. – 1027 осіб [543, арк. 3]. Найбільше травмованих було в прокатних цехах. Це пояснюється важкими умовами праці та складністю технологічного процесу [2, с. 9].

Випадки виробничого травматизму активно висвітлювались у періодичних виданнях. На сторінках газет можна простежити основні причини отримання травм, зокрема, через несправне обладнання. У листопаді 1915 р. помер працівник ливарного цеху заводу «Російський Провіданс». Під час виконання робіт на нього впала чавунна опока вагою 200 пудів (приблизно 3276 кг) [281].

У дворі експедиційного відділу Донецько-Юр'ївського заводу, під час перевезення паровозом залізних балок, з коромисла підйомного крана зіскочили кліщі, при падінні вдарили по голові робітника Туровського. Внаслідок травми він впав на рейки. З під паровоза був витягнутий мертвим [414].

Недотримання правил безпеки на виробництві були розповсюдженою причиною нещасних випадків. 17 травня 1914 р. 36-річний машиніст Петровського заводу був збитий вагонеткою, вантаженою цеглою. У тяжкому стані його доставили на лікування до заводської лікарні [411]. 1 червня 1914 р. машиніст Брянського заводу проводив маневри з поїздом. Коли він

став відчіплювати під час руху складу форму зі шлаком, з необережності потрапив між буферами і його задавило на смерть [415]. У квітні 1915 р. на заводі «Російський Провіданс» зчіплювач вагонів доменного відділення А. Кошелєв впав на рейки, колеса візка ковша відрізали йому руку та ногу. Робітника доставили на лікування до заводської лікарні. Але наступного ранку він помер [283].

Нещасні випадки траплялись й через необережність робітників. Під час ремонту бандажної печі на Дніпровському заводі в с. Кам'янському працівник Ромашов, закінчивши роботу, відразу ліг спати. Інший робочий затопив піч, не знаючи про те, що там спить Ромашов. Останній був витягнутий з печі через 10 хвилин вже мертвим [412]. 24 травня 1914 р. робітник маріупольського заводу «Російський Провіданс», купаючись в заводському басейні, підплив до тунелю доменного відділення. Він відразу був затягнутий водою в тунель, звідки його витягли вже мертвим [414].

У 1916 р. на двох маріупольських металургійних заводах трапилося 3839 нещасних випадків. З них 9 з летальними наслідками та 68 з частковою втратою працездатності робітником [540, арк. 3].

На металургійних заводах траплялись аварії, жертвами яких ставали одразу декілька осіб. У січні 1911 р. у мартенівському цеху Донецько-Юр'ївського заводу при кантуванні ковша з розплавленим чавуном обірвалися болти. Від цього ківш перекинувся, а з нього вилася маса чавуну, яка облила 8 робітників. Усі вони отримали важкі опіки, для двох травми виявилися несумісними з життям [413].

Використання праці підлітків на важких та небезпечних роботах призводило до нещасних випадків із зовсім юними хлопцями. На заводі «Російський Провіданс» у січні 1912 р. травмувалось одразу троє робітників-підлітків. Вони обіймали посади чистильників котлів. Під час роботи молоді металурги помітили несправність одного котла та вирішили почекати, поки вона буде усунена. Для відпочинку вони обрали т.зв. «батарею» (цегляна кладка котлів). У цей час із запаяної труби вирвалася пара. Один підліток

загинув на місці. Другий отримав перелом ноги та численні опіки. Третій хлопець пережив сильне нервово потрясіння [314].

Високий рівень травматизму спонукав владу та підприємців для організації пунктів надання медичної допомоги на металургійних заводах. При отриманні травми під час виконання своїх безпосередніх обов'язків робітників відправляли в першу чергу до заводської лікарні. 22 травня 1907 р. біля 8 години вечора на заводі Новоросійського товариства у Юзівці під час вибуху на доменній печі № 5 семеро робітників отримали опіки різного ступеня важкості. Троє з них були направлені на лікування до лікарні, розташованої при заводі. Інші четверо отримали легкі опіки й після перев'язки одразу приступили до виконання своїх обов'язків [546].

У 1874 р. у Катеринославі відкривається товариство лікарів. Метою його діяльності було об'єднання медичних працівників для вирішення складних питань. При товаристві лікарів діяло консультаційне бюро для опосвідчення травмованих робітників [2, с. 7].

У 1904 р. створено товариство лікарів виключно промислових підприємств Катеринославської губернії. За роки роботи вони оглянули декілька тисяч промислових робітників. У 1908 р. до товариства звернулось 1286 робітників. З них 374 особи працювали на металургійних підприємствах. Зокрема, 157 осіб з Олександрівського Південноросійського заводу, 106 – з Дніпровського заводу, 19 – зі сталеливарного заводу (б. Езау), 17 – з Верхньодніпровського металургійного заводу, 17 – з Петровського заводу, 14 – з Донецько-Юр'ївського заводу, 9 – з Краматорського заводу, 8 – з Юзівського заводу, 5 – з Гданцевського чавуноливарного заводу, 5 – з заводу «Російський Провіданс», 5 – зі сталеливарного заводу Генерального товариства в Макіївці, 4 – з Дружківського заводу Донецького товариства, 3 – з Кадіївського металургійного заводу, 2 – з заводу Нікополь-Маріупольського товариства, 2 – з чавуноливарного заводу Лепп и Вальман та 1 – з чавуноливарного заводу Мозноїма в Олександрівську [340, с. 15–19].

Отже, найбільше надійшло робітників із заводів, які були розташовані безпосередньо в губернському центрі або неподалік – у с. Кам'янському.

Про рівень виробничого травматизму можна судити з історій хвороб пацієнтів. Наприклад, у 1908 р. на лікуванні перебував 35-річний металург Брянського заводу. Його історія праці та отриманих травм внаслідок нещасних випадків вражає. 5 липня 1899 р. був здавлений між двома буферами кранів, внаслідок чого отримав ушкодження грудної клітини. 14 лютого 1905 р., працюючи при відливанні сталі, отримав опіки правої голени та правої кисті руки. 22 серпня 1905 р. отримав опіки лівого ока іскрами чавуну. 5 липня 1906 р. залізним ломом, що зірвався, отримав удар по голові та лівій нозі [340, с. 64].

У 1907 р. Рада З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії заснувала медико-механічний інститут у м. Харкові. Новостворена інституція займалась лікуванням особливо важких каліцтв, що отримували робітники внаслідок нещасних випадків на виробництві [373, с. 177].

З огляду на шкідливі та небезпечні умови праці на металургійних підприємствах управлінці використовували різні способи соціального захисту працівників. З останньої третини ХІХ ст. до кінця першого десятиріччя ХХ ст. вони зазнали певної трансформації.

На початку становлення великої чорної металургії робітників за кошти роботодавця добровільно страхували у приватних страхових компаніях. У разі нещасного випадку робітник звертався із позовом до страхового товариства, але отримати відшкодування було доволі складно. За спостереженнями фабричних інспекторів, робітники не звертались до заводських лікарів через їх залежність від промисловців [440, с. 20]. Можна констатувати, що у сфері соціального захисту українські металурги були вкрай уразливою групою.

З метою покращення соціального захисту робітників та завоювання їх лояльності у 1884 р. Рада З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії створила «Товариство допомоги гірничим робітникам Півдня Росії» [73, с. 353]. Його

діяльність була спрямована на допомогу сім'ям робітників, які втратили годувальника; робітникам, які отримали ушкодження внаслідок нещасних випадків на робочому місці. Товариство виплачувало постраждалим матеріальну допомогу й надавала пенсії по інвалідності [106]. За визначенням П. Фоміна, допомога робітникам була мізерною. Він зауважив, що діяльність Товариства – це звичайний вияв філантропії підприємців, а не серйозна допомога постраждалим робітникам [516, с. 98–99].

Височайша затверджена думка Державної Ради «Про взаємні відносини фабрикантів і робітників» від 3 червня 1886 р. регулювала використання штрафного капіталу, що формувався зі стягнутих з робітників штрафів. Згідно зі звітом фабричних інспекторів за 1913 р., кошти, що були зібрані з робітників-порушників, розподілились наступним чином: оплата лікарняних, видатки на поховання, допомога вагітним жінкам та породіллям, матеріальна допомога покаліченим та погорільцям. Розмір допомоги був невеликий та коливався в середньому від 3 до 6 руб., що дорівнювало заробітній платі металурга за 2-3 дні [447, с. 238–239].

Пакет страхових законів, що був прийнятий у 1912 р., сприйняли не всі працівники. Металурги Брянського та Донецько-Юр'ївського заводів висловили своє негативне ставлення до цих законодавчих актів [532; 530]. Вони розробили резолюції з метою їх удосконалення [532, арк. 50].

Робота в цехах, у безпосередній близькості до металу та промислових машин була найнебезпечнішою. Звичайні металурги виконували найважчу роботу, інколи ризикуючи власним здоров'ям та життям. Натомість, умови роботи представників вищої інженерно-технічної інтелігенції були зовсім іншими.

Керівники обіймали кабінети у Головних конторах. Це були гарні зовні будівлі. Вони мали два або три поверхи, залежно від потреби конкретного підприємства. Їх інтер'єр вражав своєю помпезністю. З восьмигранного вестибюлю Головної контори Дніпровського заводу вели двері до приймальні директора-розпорядника, директора заводу та кабінету керівника

контори. Потрапити на першій та третій поверхи можна було залізними гвинтовими та мозаїчними сходами [334, с. 39–40]. У Головній конторі Олександрівського заводу знаходились: дирекція, секретаріат, технічні та комерційні відділи, бухгалтерія, обліковий стіл та матеріальна служба, контора будівельного цеху й їдальня для службовців [20, с. 20].

Найвищі поверхи були віддані технічним відділам, зокрема креслярським залам. В ясну погоду креслення робили на балконах у верхній частині будівлі. Управлінці не шкодували коштів для встановлення якісного освітлення. Це дозволяло робити чіткі креслення та детальні копії в будь-який час. Так, креслярський зал Дніпровського заводу був обладнаний 12 дуговими ліхтарями по 10 ампер [334, с. 40].

На кожному поверсі були встановлені клозети. На другому поверсі Головної контори Дніпровського заводу, де розташовувались кабінети вищої адміністрації підприємства, використовувались ватерклозети [334, с. 40].

Будівлі були обладнані розгалуженою системою вентиляції та централізованим опаленням. У кожному кабінеті були встановлені жалюзі для регулювання температури повітря. У літку повітря надходило до спеціальної калориферної камери, яка зволожувала й охолоджувала його. І після цього воно підводилося до кімнат [334, с. 41–44]. Це дозволяло підтримувати комфортний мікроклімат у кабінетах інженерно-технічної інтелігенції в будь-яку пору року.

Отже, в останній третині XIX – на початку XX ст. робітники українських металургійних підприємств працювали у вкрай важких умовах. Під час трудової діяльності в цехах робітники працювали при високих температурах, а взимку відчували сильні перепади температур. Важкі умови праці, недотримання тривалості робочого дня, недостатня увага керівників та робітників до питань техніки безпеки зумовили високі показники травматизму на металургійних підприємствах. Незадовільні санітарно-гігієнічні умови праці мали негативний вплив на здоров'я робітників.

Водночас, умови праці інженерно-технічних працівників були більш комфортними та безпечними.

3.2. Рівень матеріального забезпечення працівників металургійних підприємств

Рівень матеріального забезпечення металурга характеризує можливості щодо задоволення його матеріальних і духовних потреб. Економічний добробут є одним із чинників, що має безпосередній вплив на повсякденне життя людини. У науковому середовищі усталеною є думка, що матеріальне забезпечення працівників металургійних підприємств України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. було незадовільним. У радянський час поширеною була характеристика заробітної плати робітників як мізерної та такої, що не покриває їх побутових потреб [198, с. 234; 191, с. 32].

Основним джерелом поповнення сімейного бюджету для робітника залишалась заробітна плата. У 1880 р. робітник заводу Новоросійського товариства отримував приблизно 27 руб. на місяць [258, с. 192]. Є. Гаршин, який відвідав Юзівський завод на початку 1890-х рр., зауважив, що майстри та машиністи отримували від 1 до 5 руб. на день, помічники машиністів – від 40 коп. до 2 руб., ливарники і вальцювальники – від 40 коп. до 3 руб. 70 коп., слюсар, токар – від 40 коп. до 3 руб., заводські робітники при виробництві, відповідальні за підвіз матеріалів – від 40 коп. до 2 руб. [72, с. 7]. Таким чином, середня заробітна плата коливалась від 10 руб. до 45 руб. на місяць. Середній заробіток робітників Дніпровського заводу на початку 1890-х рр. коливалась від 24 до 42 руб. на місяць. Середня заробітна плата в металургійній промисловості Катеринославської губернії в 1890-х рр. складала приблизно 40 руб. [258, с. 192].

Є. Рагозін залишив наступні відомості оплати праці українських металургів у середині 1890-х рр. Чорнороби Гданцевського заводу отримували від 70 до 90 коп. на день, майстри – від 1 руб. 25 коп. до

2 руб. 25 коп. На Олександрівському заводі чорнороби отримували 70 коп. взимку та від 80 коп. до 1 руб. влітку, майстрові від 1 до 3 руб. на місяць. На Дніпровському заводі чорнороби отримували від 80 коп. до 1 руб., майстрові в середньому 41 руб. на місяць (оплата залежала від кількості виготовлених виробів, їх якості та кількості витрачених днів). На заводі Новоросійського товариства чорноробам платили від 60 коп. взимку до 80 коп. влітку, майстрові отримували від 90 коп. до 4 руб. [391, с. 30, 37, 46, 52]. Підвищення оплати праці влітку пояснюється бажанням роботодавців утримати робітників на заводі. З початком весни селяни повертались до села та займались сільським господарством, залишаючи металургійні заводи без необхідної робочої сили.

Після 1900 р. середньомісячний заробіток металурга щороку зростав. У 1901 р. він становив у середньому 27 руб., у 1914 р. – 37 руб. Ці показники підтверджують відомості Статистичного бюро Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. З 1910 до 1915 рр. середня заробітна плата на всіх доменних і металообробних підприємствах зросла на 8 % – з 39 до 42 руб. [258, с. 194]. Високі жалування отримували робітники Петровського заводу. У 1915 р. заробітна плата робітника коксового відділення становила 33 руб., а механічного цеху – 48 руб. [402, арк. 9-10].

Перша світова війна сколихнула економіку Російської імперії. Металургійні підприємства перебудували свої виробництва для виконання військових замовлень. Збільшення обсягів виробництва призвело до збільшення номінальної заробітної плати.

У 1914 р. заробітна плата робітників Кадієвського заводу зросла на 5 %, середній заробіток за день складав 1 руб. 50 коп. [539, арк. 31] Станом на 1916 р. ріст добової платні спостерігався майже на кожному відділенні заводу «Нікополь», окрім муфтонарізного (див. додаток С). Задля покращення матеріального становища робітників, адміністрація підприємств вводила військову надбавку. Металурги с. Кам'янського почали отримувати

її з 1 жовтня 1915 р. [105, арк. 19]. На маріупольському заводі «Нікополь» вона була запроваджена лише у квітні 1916 р. [114, с. 155].

Розмір військової надбавки на Дніпровському заводі залежав від ряду факторів. Робітникам, родини яких не володіли нерухомістю та орендували житло у заводському поселенні або в його околицях, її розмір становив 30 коп. за кожен відпрацьований календарний день. Робітники, які володіли власною житловою площею або їх родини, що залишились у рідних населених пунктах, отримували надбавку 20 коп. При нарахуванні грошових виплат враховувалися й позашлюбні родини. Неодружені металурги мали по 10 коп. допомоги. Військову надбавку не отримували сімейні робітники, якщо щомісячний заробіток перевищував 75 руб., та неодружені при окладі більше 44 руб. [105, арк. 19]. Робітники дворового відділення, житлових будинків, службовці при конторах, лікарнях, школах та інших установах, цехова сторожа, прибиральники сміття тощо отримували надбавку в розмірі 10 коп. для одружених та 5 коп. для неодружених осіб [116, с. 166].

Умови нарахування військової надбавки на маріупольському заводі були іншими. Її обсяг залежав від розміру заробітної плати та наявності у робітника житла. Чим вищим було жалювання, тим меншою надбавка. Металургу, який не володів квартирою від заводу та заробітна плата якого не перевищувала 35 руб. виплачувалась допомога у розмірі 45 руб. Для робітника з тим же окладом, але у користуванні якого перебувала квартира від заводу, надбавка складала 30 руб. Якщо заробітна плата була більш ніж 121 руб., військова надбавка не перевищувала 8 руб. [105, арк. 11].

Введення військової надбавки стало одним зі способів завоювання лояльності робітників, покращення їх матеріального становища для заспокоєння бунтівних настроїв. З 1 липня 1916 р. допомогу робітникам почав виплачувати й Катеринославський завод. З 1 вересня цього року була введена ще одна надбавка. Її обсяг залежав від розміру щоденного заробітку. Робітники, які отримували менше 2 руб. мали право на 25 % допомогу, від 2 до 3 руб. – 20 %, від 3 до 4 руб. – 15 %, від 4 до 6 руб. – 10 %, від 6 руб. –

7,5 %. Військової надбавки позбавляли робітника, у якого за місяць було більше 4 прогулів або він відмовлявся виходити на роботу у вихідні або святкові дні для виконання військового замовлення [105, арк. 44].

На окрему увагу заслуговує питання оплати праці жінок та підлітків. Становище цієї соціальної групи було більш уразливим. Їх заробіток суттєво відрізнявся від заробітку чоловіків у менший бік. Це відбувалось з декількох причин. По-перше, законодавчим актом 1882 р. промисловцям заборонялося використовувати працю жінок та підлітків у нічний та понаднормовий час. Це положення мало на меті захистити їх від перенавантаження, але натомість воно обмежувало їх можливості додаткового заробітку. По-друге, праця жінок та підлітків була низькокваліфікованою й мала нижчу продуктивність. Фабричний інспектор Я. Михайловський зазначав, що наприкінці XIX ст. на промислових підприємствах заробітна плата жінок була вдвоє нижчою за чоловічу, а жалювання підлітків – втриє [295, с. 471]. Ситуація змінилась після 1914 р., коли через нестачу чоловічої сили на металургійних підприємствах дозволили використовувати працю жінок у нічний та понаднормовий час. Але диференціація в умовах оплати все одно залишалась. Так, на Петровському заводі при добовому окладі дорослого чоловіка – 1,3 руб., жінкам та підліткам платили лише 0,8 руб. [403, арк. 13].

Управлінці Дніпровського заводу не залишили поза увагою виплату військової надбавки жінкам та малолітнім особам. Її розмір залежав від віку та статі. Так, чоловіки молодші 17 років отримували 5 коп., жінки старші 19 років – 10 коп., дівчата, вік яких не перевищував 19 років – 5 коп. [103, арк. 5].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. найвищі оклади отримували інженери та іноземні робітники. Бельгійські металурги, які приїхали до Катеринославської губернії, отримували заробітну плату, що була в декілька разів вищою жалювання місцевих мешканців на аналогічній посаді (див. додатки Ж, Т). Підданий Російської імперії отримував заробітну плату майже у 5 разів меншу, ніж бельгійський громадянин. Аналогічна схема оплати

праці застосовувалась й на заводі Новоросійського товариства. Заробітна плата англійців, особливо в перші роки їх роботи, була в 4–5 разів вищою, ніж зарплата місцевих.

Під час заснування Новоросійського товариства заробітна плата Дж. Юза була 1000 фунтів стерлінгів на рік (приблизно 10 000 рублів). У 1914 р. А. Свіцин, який обіймав посаду виконавчого директора Новоросійського товариства щорічно отримував 40 000 руб. Два його головних помічники – 23 625 і 8 333 руб. [3, с. 311]. У 1880-х рр. річний заробіток інженера на Юзівському заводі становив 2 143 руб. 33 коп.; архітектора, кресляра та робітника хімічної лабораторії – 1 160 руб.; конторника й табельника – 475 руб. 63 коп.; писаря та рахівника – 359 руб. 68 коп. [430, с. 246–247]. При такому рівні заробітку представники інженерно-технічної інтелігенції мали краще матеріальне забезпечення та могли дозволити собі витратити більше коштів на відпочинок та розваги.

У роки Першої світової війни на підприємствах використовувалася праця військовополонених. 17 березня 1915 р. були прийняті «Правила про відпуск військовополонених для робіт у приватних промислових підприємствах». Ними було встановлено, що бранці відпускалися для роботи за плату. Зі свого заробітку вони могли тримати до 20 коп. щодня, і лише ті, які виявлять «старанність у роботі». Третя частина заробітної плати підлягала відрахуванню в скарбницю, залишок розподілявся на витрати для транспортування, охорони й утримання військовополонених [202, с. 23]. У 1916 р. чисельність військовополонених постійно збільшувалась. У лютому їх кількість на металургійних заводах складала 15 695, у жовтні – 33 060 осіб [540, арк. 10]. Військовополонених використовували здебільшого як некваліфіковану робочу силу. Але за наявності спеціальних навичок і вмінь, їм доручали виконувати й кваліфіковану роботу [480, с. 49].

Система оплати праці на металургійних підприємствах України в останній третині XIX – на поч. XX ст. була двох видів: відрядна та поденна. У першому випадку розмір заробітку залежав від кількості та якості

виробленої продукції. Поденна система оплати праці враховувала кількість фактично відпрацьованого часу. Розмір поденної оплати залежав від кваліфікації робітника й умов праці [258, с. 201]. Найбільшого поширення на металургійних заводах України отримала поденна система нарахування зарплати.

До прийняття у 1886 р. Височайшої затвердженої думки Державної Ради «Щодо проєкту правил по нагляду за заводами фабричної промисловості, про взаємні відносини фабрикантів та робітників та про збільшення кількості чинів фабричної інспекції» на законодавчому рівні не було встановлено чітких правил порядку виплати заробітної плати [49]. До цього поширеною була практика виплати жалування лише двічі на рік – у Великдень й на Покрову [258, с. 203].

Після ухвалення зазначеного нормативно-правового акту фабричні промисловці були зобов'язані укладати з робітником договір про прийняття на роботу у формі розрахункової книжки. У ній обов'язково вказувався період виплати заробітної плати. Якщо договір був підписаний на визначений термін, то жалування виплачувалося раз на місяць. Якщо на невизначений – двічі на місяць. За порушення термінів виплати заробітної плати, зменшення її розміру без попередження робітника за 2 тижні або виплати жалування харчами або купонами – промисловцям загрожували стягнення від 100 до 300 руб. Якщо такі заходи спровокували заворушення на підприємствах, то керуючому загрожував арешт строком до 3-х місяців [49].

Виплата заробітної плати з двотижневою перервою мала на меті, по-перше, запобігти самовільному залишенню робочого місця робітником. По-друге, задля підтримки правопорядку в робітничому поселенні. Виплата жалування найчастіше супроводжувалася відвіданням кабаків та зловживанням алкогольних напоїв. Залишивши в перший день частину коштів, у подальшому робітники дотримувались більш стриманого способу життя.

Існують різні свідчення щодо регулярності виплати жалування робітникам металургійних підприємств Донецько-Придніпровського регіону. Є. Рагозін згадував, що робітники отримували заробітну плату раз на місяць [391, с. 52]. І. Тіме зауважував, що в Юзівці робітники отримують жалування два рази на місяць, але деякі підприємці виплачують зароблені кошти раз на три місяці [489, с. 341].

Сучасні дослідники все більше звертають увагу на те, що порівняно з робітниками інших промислових галузей, металурги отримували номінально більшу платню [248, с. 12]. Згідно зі звітом головного фабричного інспектора Я. Михайловський, у 1893 р. за один місяць роботи робітник чавуноливарних підприємств отримував у середньому 27 руб., сталеливарних – 44 руб. У той час, як середній показник в усій промисловості складав 16 руб [295, с. 487]. Ця тенденція домінувала й наприкінці XIX ст. Фабричний інспектор Катеринославської губернії С. Аксьонов звітував, що середній заробіток металурга становив 360 руб. на рік або 30 руб. на місяць [19, с. 137]. Натомість середній розмір жалування на підприємствах харчової промисловості не перевищував 20 руб. Загалом у Російській імперії середній заробіток тогочасних фабричних робітників не перевищував 17 руб [258, с. 192].

Надалі ситуація з рівнем оплати праці робітників різних галузей промисловості не змінилась. У 1910 – 1912 рр. робітники металургійної галузі Катеринославської губернії в середньому за місяць роботи отримували 38 руб, що в два рази більше, ніж оклад робітника харчової або текстильної промисловості [445, с. 51; 446, с. 49].

Уже в 1912 р. середня заробітна плата в металообробній промисловості складала трохи більше 33 руб, а, наприклад, нафтопереробної – лише 28 руб. [446, с. 53]. У роки Першої світової війни до щомісячного окладу металургів додавалася «військова добавка», яка могла в деяких випадках суттєво збільшувала щомісячний бюджет робітника.

Результативність праці визначала й система штрафів, що накладались на працівників за порушення трудової дисципліни. До прийняття Височайшою затвердженою думкою «...про взаємні відносини фабрикантів та робітників» працівників могли штрафувати сумою в розмірі навіть з місячний заробіток. Наприклад, на Юзівському заводі до прийняття вищезазначеного законодавчого акту за запізнення на роботу (у пудлінговому та вальцовському відділеннях) стягувався штраф у розмірі: 5 хв. – 5 коп., 10 хв. – 10 коп., 15 хв. – 15 коп. Якщо запізнення більше 15 хвилин, розмір штрафу сягав добового окладу, при неявці на роботу – триденна плата [430, с. 241].

Аналізуючи статистику штрафів за 1901 – 1914 рр., що укладали фабричні інспектори, можна простежити основні види порушень, за які на працівників обробної промисловості накладали дисциплінарні стягнення. Найбільше штрафів було накладено за прогули – 45 %. Другою поширеною причиною штрафів було порушення внутрішнього розпорядку (запізнення, передчасне залишення робочого місця тощо) – 39 % від усіх штрафів. Найменше штрафів було накладено за несправну роботу (виробничий брак або псування виробничих машин) – 16 % [148, с. 157; 149, с. 155; 151, с. 163; 152, с. 167; 153, с. 87; 154, с. 87; 155, с. 91; 156, с. 147; 157, с. 145; 158, с. 285; 159, с. 227; 160, с. 229; 161, с. 235; 162, с. 207].

У таблиці стягнень Дніпровського заводу прописано 17 пунктів, за порушення яких робітник міг бути оштрафованим. Невиконання обов'язків – 3 руб., скандал у лікарні – 3 руб., необережна їзда – 1,4 руб., непокора майстру чи десятнику – 1 руб., вхід чи вихід із заводської території через непризначені ворота – 50 коп. тощо [36, с. 119–120]. Використання штрафів як інструменту покарання мало на меті привчити робітників до трудової дисципліни. Штрафні виплати могли суттєво зменшити дохідну частину бюджету робітника, тому накладання штрафів було однією з причин написання скарг фабричних інспекторів.

До фабричних інспекторів надходили численні скарги через неправомірне накладання та завищення штрафів [61, с. 266]. Використання

штрафних санкцій було одним з методів покарання несумлінних металургів та засобом стимулювання робітника до якісної праці й виховання дисципліни.

Штрафи сплачували не лише робітники. Вони накладались й на інженерно-технічних працівників через порушення, які були виявлені на заводах під час перевірок державних органів. Наприклад, у 1907 р. від завідувача сталеливарного заводу в м. Катеринослав А. Пенсліна надійшла скарга на дії Катеринославського присутствія через неправомірне накладання штрафу в розмірі 100 руб. Причиною до стягнення коштів була відсутність офіційного працевлаштування деяких робітників [398].

Аналіз рівня матеріального забезпечення українських металургів можливий без аналізу його купівельних можливостей. Придбати продукти харчування та речі першої необхідності працівники та члени їх сімей могли на ринку, в їдальнях, у крамницях тощо. У кожному заводському поселенні обов'язково був ринок. На ньому реалізовували різноманітні споживчі товари. У 1899 р. Маріупольська міська дума розглянула питання щодо надання дозволу приватним особам будувати кам'яні лавки на території заводського базару [136–138]. Це свідчить про те, що місцеві підприємці були зацікавлені в реалізації власної продукції саме у цьому місці, адже тут був попит працівників. Про розвиток торгівлі свідчить і той факт, що у 1908 р. орендатори місць на ринку звернулися до міської ради з проханням замостити площу базару. І місцеві можновладці визнали це прохання справедливим [131, с. 140].

Як зазначав Е. Гаршин, у поселенні при Юзівському заводі на базар сходився люд з усіх навколишніх рудників. Але вони йшли туди не з грошима, а з товаром, який придбали за рахунок майбутнього авансу або зарплати в магазині при руднику [72, с.10]. Наведені факти свідчать про те, що ринок при заводських поселеннях користувався неабияким попитом, у тому числі й серед працівників металургійних підприємств.

Заводські крамниці були при кожному поселені. У них робітники могли взяти в борг товари першої необхідності. Їх вичерпний перелік був узгоджений з губернським присутством у фабричних і гірничих справах [250, с. 34]. Управлінці великих металургійних підприємств були зацікавлені в постійному припливі робочої сили. Одним з факторів вибору місця роботи – була ціна на продовольчі товари. Через це адміністрація всіляко сприяла розвитку дрібної торгівлі на території поселень. Наявність базару та крамниць створювали здорову економічну конкуренцію. Завдяки цьому продукти харчування реалізовували за ринковою ціною.

Чим вищою була заробітна плата металурга, тим вищим був рівень його матеріального забезпечення. Через зростання контингенту робочої сили в поселеннях активно відкривались нові крамниці, що мали на меті задовольнити зростаючий попит місцевого населення. Враховуючи потреби та смаки населення, у с. Кам'янському на рубежі XIX – XX ст. розквітла дрібна торгівля. Була відкрита винно-гастрономічна крамниця С. Смірнова та С. Запорожцева. У лавці Д. Стригуліна можна було придбати ковбаси, ікру, рибу різних сортів, а також вина, лікери, шампанське та інші елітні алкогольні напої. Білизну, краватки, ридикюлі, гребінці, парфуми можна було придбати в галантерейній крамниці Я. Смілянського. Велосипеди, грамофони, гармонії, гітари та інші музичні товари реалізовувала лавка Н. Чеха [36, с. 115]. Але таке різноманіття вишуканих та дорогих товарів могли придбати лише представники заможних кіл населення, зокрема представники інженерно-технічної інтелігенції.

Наприкінці XIX ст. при металургійних заводах почали виникати споживчі товариства. Мета їх діяльності полягала в забезпеченні членів товариства продуктами харчування та предметами першої необхідності за нижчими цінами. У 1888 р. в Юзівці було відкрито перше споживче товариство. У 1893 р. на Дніпровському заводі в с. Кам'янському виникло аналогічне об'єднання. Воно розбудувало розширену мережу великих крамниць, де реалізовувалися різноманітні продукти харчування: хліб,

фрукти, м'ясо, овочі, борошно. Споживче товариство організовувало закупівлю великих отар овець і баранів. Це дозволяло реалізовувати м'ясо за низькими цінами. Наприклад, м'ясо першого сорту коштувало лише 9 коп. [391, с. 40]. Споживче товариство при Олександрівському заводі Брянського товариства виникло у 1895 р. Найбільш затребуваними групами товарів серед металургів цього підприємства були бакалійні вироби, м'ясо та риба [421, с. 111].

Задля задоволення матеріальних потреб працівників Юзівського заводу Новоросійське товариство облаштувало Олександрівський маєток для виробництва сільськогосподарської продукції. Металурги мали змогу займатися рільництвом, скотарством, городництвом тощо. На території Південноросійського товариства в с. Кам'янському діяло корпоративне пасовисько. Працівники Дніпровського металургійного заводу мали право отримати там ділянку для огородництва та скотарства (не більше двох голів рогатої худоби) [233, с. 330]. Вирощування сільськогосподарської продукції дозволяло працівникам зекономити власні кошти на купівлі продуктів харчування.

Рівень матеріального забезпечення металургів можна проаналізувати, простеживши вартість основних статей грошових витрат з бюджету працівника. У 1870 – 1880-х рр. вартість місячного продуктового набору, за умови миттєвого розрахунку, для родини з 5 осіб складала 20-25 руб. Якщо продукти брались у борг, то вартість зростала майже на третину та становила 35-40 руб. [430, с. 240]. При цьому, середній місячний зарібок металурга складав 25–30 руб. на місяць [430, с. 239]. Отже, прогодувати родину з 5 осіб було майже не під силу, тому діти та жінки часто шукали різноманітні способи додаткового зарібку. Але якщо металург був одинаком, то вартість його продуктового набору на місяць становила 15 – 25 % від місячного зарібку. Цей показник говорить про достатній рівень матеріального забезпечення неодружених металургів.

Для розуміння рівня матеріального забезпечення працівників металургійної промисловості в 1880-х рр. важливими є свідчення про вартість окремих продуктів харчування. Так, в Юзівці ціни були наступними: борошно пшеничне коштувала 1 руб. 17 коп., житнє борошно – 80–90 коп., житній хліб – 90 коп. [430, с. 244]. Особливістю торговельних відносин було зростання ціни на 20–25 % при купівлі продуктів у борг, тому життя у борг було вкрай не вигідним для металургів. Кредитних установ, ощадних кас у поселеннях не було, тому робітник, який не мав змоги отримати аванс, був змушений брати продукти харчування у борг за завищеними цінами.

У подальші роки матеріальне забезпечення українських металургів зазнало змін. Фабричний інспектор С. Аксьонов зауважив, що наприкінці XIX ст., при середньомісячному заробітку 30 руб. на місяць робітник витрачав на оплату житла та харчування 10-11 руб. на місяць [19, с. 148]. Тобто, третина заробітку витрачалася на покриття двох найважливіших статей витрат самотнього робітника.

Мінімальна заробітна плата на підприємствах металургійної промисловості в 1899 – 1900 р. становила 70-80 коп. на день [194, с. 137]. Ціни на продукти харчування в 1899 р. (на прикладі м. Маріуполь) були наступними: 1 фунт яловичини коштував 10 коп., 1 фунт звичайного житнього хліба коштував 2 коп. [376, с. 51–53]. Як бачимо, ціни були досить прийнятні, і навіть за умови отримання мінімальної зарплати, звичайний працівник мав змогу дозволити собі гарний обід.

За твердженнями Т. Фрідгута, у період від 1897 р. до 1905 р. витрати робітників Юзівки на харчування збільшились з 7 руб. до 11 руб. на місяць [3, с. 119]. Пояснити це можна, по-перше, здорожчанням продуктів харчування у роки економічної кризи та політичних потрясінь, а по-друге, прагненням робітничого люду до кращих умов життя загалом та бажанням підвищувати якість власної їжі зокрема.

Дослідник В. Куліков виокремив ще одну статтю витрат – на придбання алкогольних напоїв. Він спростовує поширену в радянській історіографії

думку про те, що робітники пропивали більшість зароблених грошей. У бюджеті сімейного робітника витрати на алкоголь й тютюн не перевищували 5 %, а бюджеті безсімейних робітників – 7 %. [250, с. 79].

За підрахунками Н. Буланової, у 1910 р. робітники Дніпровського заводу витрачали на харчування мінімум 6 руб. 77 коп. Водночас, сімейні робітники могли витратити на члена родини не більше 3-5 руб. на місяць. Але ціни на продукти харчування були помірні: десяток яєць коштував 10 – 19 коп., фунт (близько 400 грам) яловичини 18 коп., масла – 45 – 50 коп. [36, с. 116].

У воєнні роки ситуація з купівельними можливостями металургів зазнала змін. У роки Першої світової війни відбулося зростання цін на продукти першої необхідності. Інфляція була стрімкою, зростання номінальної заробітної плати не перекривала її. Більше того, реальні доходи металургів почали скорочуватися. Наприклад, зростання цін на продукти харчування від 1914 до 1916 р. у с. Кам'янського становило 37,79 % (див. додаток Ф). Найбільше подорожчали чай, сало, цукор та м'ясо. Таким темпам інфляції не відповідали темпи зростання заробітної плати. Оклад робітників зріс не більше ніж на 10 %, щоправда без врахування військової надбавки.

Змінилися ціни й на одяг (див. додаток Ф). Вартість одягу збільшилась більше ніж на 50 %. Ціна зимового костюму найбільш вдарила по гаманцям робітників Дніпровського заводу. Його вартість зросла майже в 2 рази. Задля економії коштів жінки були змушені самотужки шити одяг собі та членам сімей. У Кам'янському можна було придбати тканину та швейну машинку у спеціальних суконно-мануфактурних магазинах, які з'явилися у поселенні паралельно з появою нових мешканців. Так, швейна машинка «Грітцнер» коштувала від 33 до 58 руб. [37, с. 118]. Були відкриті й спеціальні магазини одягу для заможних верств населення, здебільшого іноземців та інших інженерно-технічних спеціалістів.

Ще однією статтею витрат з сімейного бюджету була оренда житла. Наприкінці ХІХ ст. при середній зарплаті робітника 30 руб. на місяць квартира для сімейного робітника коштувала 3–6 руб. (без харчування).

Робітники без сім'ї могли зекономити на житлі – жити в бараках, що надавалися компанією або безкоштовно, або за умовну плату 0,5 руб. у місяць за ліжко. Іншим варіантом було квартирування кімнати. Вартість квартири із повним харчуванням становила 10–11 руб. на місяць [19].

У середині 1890-х рр. у Юзівці нараховувалося 797 сімейних будинків і 60 казарм для неодружених робітників. Підприємство надало 547 житлових помешкань у користування робітникам безкоштовно, а 250 – за плату. Її розмір становив від 1,5 до 5 руб. на місяць, залежно від розміру помешкання [391, с. 53].

У 1890-х рр. розпочалося масове спорудження приватних будинків у Юзівці, внаслідок цього 44 % працівників Новоросійського товариства мешкали в помешканнях, які надавало підприємство. Це були бараки на 24 особи або однокімнатні квартири без вигод, або багатокімнатні (2–4) квартири з коморою, підвалом і невеличким городом. Проживання в робітничих бараках було безплатне, однокімнатна квартира коштувала 1,5 руб. на місяць, двокімнатна – 4 руб. [258, с. 218]. З огляду на розмір середньої заробітної плати металурга можна зробити висновок, що житло надавалось за низькою ціною.

У 1910 р. змінилися ціни на заводські помешкання: декілька квартир здавали безкоштовно, місячна орендна плата 43 % квартир становила від 0,75 до 1,5 руб., 44 % – від 2 до 4 руб., 10 % – від 4 до 8 руб. і 3 % – більше 8 руб. [598, с. 86]. В орендну плату входила і вартість вугілля та асенізацію. Квартири для робітників здавалися за доступними цінами, що були суттєво нижчими за ринкові. У 1913 р. вартість квартир у Юзівці становила від 10 до 30 руб. на місяць за 2-3-кімнатну квартиру і від 35 до 100 руб. за 4-6-кімнатну квартиру [598, с. 86].

Вартість оренди двокімнатної квартири в с. Кам'янське наприкінці 1912 р. становила 5–10 руб. на місяць, трикімнатної – 15–20 руб. [258, с. 223]. Ціни на оренду квартири при Дніпровському заводі змінилася наступним

чином: у 1914 р. місячна оренда коштувала 3 руб., у 1916 р. – 3 руб. 50 коп. [103, арк. 12].

Щоб придбати або побудувати власне житло металурги повинні були роками важко працювати та заощаджувати кошти. Показовою була доля будівельника М. Козіна, який приїхав із родиною до Дніпровського заводу на заробітки з Київщини у 1880-х рр. Заробітна плата пічника складала 10 – 15 руб. на місяць. Через високі ціни на землю він не мав змоги придбати власну ділянку, тому винаймав помешкання у с. Кам'янському. Разом з М. Козіним на металургійному заводі працював 15-річний син Григорій, який вимушений був залишити навчання у заводському училища та влаштуватись підручним до власного батька. У подальшому син опанував мистецтво викладання печей та працював разом з батьком у бесемерівському цеху пічником. Для того, щоб заробити на власне помешкання, чоловіки працювали у дві зміни, а у вільний час підробляли, будуючи помешкання односельчанам. При такому важкому графіку збір коштів на придбання ділянки землі зайняв у родини більше 10 років, де зусиллями батька та сина буда побудована невелика хата. Заробляли кошти не лише чоловіки. Дружини Григорія – Євдокія, кравчиня за освітою, виконувала замовлення на пошив одягу. Після придбання прасувального верстата фірми «Фортуна» вона надавала послуги багатьом кам'янським різночинцям [36, с. 117].

На формування бюджету працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. впливав ряд факторів: від загальноекономічної ситуації в країні до пори року. У період економічного спаду заробітна плата зменшувалась через загальні скорочення обсягу виробництва. Найбільші оклади сезонні робітники отримували в періоди польових робіт, це було одним із засобів підприємців утримати робочі руки на виробництві. Разом з цим на металургійних заводах існувала сильна диференціація щодо оплати праці іноземних фахівців та підданих Російської імперії. Останні отримували значно менші оклади за виконання аналогічних обов'язків.

Ще одним індикатором результативності праці робітників металургійних підприємств була система штрафів. Через порушення правил внутрішнього розпорядку металург міг втратити до третини заробітку. Це була значна сума, нестача якої негативно позначалася на бюджеті працівника та зменшувала його можливості задовольнити власні матеріальні потреби. Найбільше штрафів було виписано за прогули та порушення трудової дисципліни.

Рівень матеріального забезпечення металургів задовольняв потреби першої необхідності. Найбільша частина витрат йшла на оплату оренди житлових помешкань та купівлю продуктів харчування. Орендувати житло робітники могли у власного заводу або у селян, які мешкали неподалік металургійного підприємства. Задля залучення робітників підприємці встановлювали доступні ціни на житло. Купівля власної нерухомості була важким завданням. Звичайному робітнику потрібно було важко та довго працювати, заощаджувати кошти, щоб мати змогу стати власником земельної ділянки. При кожному заводському поселенні відкривали крамниці, ринки, споживчі товариства, де можна було придбати предмети першої необхідності.

Протягом досліджуваного періоду зростали ціни на оренду житла й на продукти харчування, що зменшували купівельну можливість робітника, особливо у революційні та воєнні роки, що негативно позначилось на рівні його матеріального забезпечення. Встановлено, що представники інженерно-технічної інтелігенції мали вищий рівень матеріального забезпечення, вони могли дозволити собі орендувати просторіші квартири та купувати якісні речі та продукти харчування.

3.3. Житлові умови та якість харчування металургів

Житлові умови та якість харчування є важливими індикаторами рівня життя людини. З огляду на важкі умови праці, металурги потребували

повноцінного харчування для підтримання фізичної сили та здоров'я. Після важкого робочого дня робітники поверталися до своїх домівок, де проводили майже увесь вільний час. Саме тому для висвітлення повсякдення працівників металургійної промисловості України важливо проаналізувати ці основоположні елементи їхнього життя.

У другій половині XIX ст. більшість працівників мешкала в дешевому й низькоякісному житлі. Розповсюдженим видом помешкань були напівземлянки: вириті ями завглибшки 1,5 м, які накривали двоскатним дахом, а боки зашивали обаполлом. Гірничий інженер І. Тіме, який 1888 р. ознайомився з умовами праці та життя на основних металургійних підприємствах Донбасу, залишив такі спогади про їх стан: «Вкопані в землю низькі землянки, з мініатюрними віконцями й пічками, що курять. Такі землянки розташовані серед голого степу, без води й будь-якої рослинності, під палючими променями південного сонця. Вони такі малопривабливі, що тільки крайня нужда може змусити робітника оселитися в них. Таким оселям робітники дали влучну назву вовчої буди й нерідко воліють ночувати під землею, у копальні або просто неба. На такі конури я натрапляв навіть на копальнях мільйонних підприємств» [489, с. 134].

У середині 1880-х рр. Юзівку відвідали представники земства та провели обстеження житлових помешкань. Воно виявило, що мала частина будинків була споруджена з каменю, це були домівки представників інженерно-технічної інтелігенції. Піддані російської імперії з вищого керівництва заводу мешкали у «балаганах». Це були «доволі довгі будинки з декількома житловими відділеннями, але всередині було дуже брудно та тісно через перенаселення мешканцями» [430, с. 235].

Помешкання робітників були представлені землянками та напівземлянками, які мали назву «каюта». Вони були низької якості – «темні й тісні, із вогким, затхлим і задушливим повітрям, неохайні всередині, умови абсолютно негігієнічні» [430, с. 235]. Потрапити до «каюти» можна було лише спустившись до неї по декількох земляних сходах. Обстановка

усередині була антигігієнічна, але не дивлячись на це, у землянках мешкали навіть сім'ї з немовлятами.

В останньому десятилітті XIX ст. ситуація трохи поліпшилася. За даними Є. Рагозіна, вже в 1894 р. землянки та напівземлянки були майже знищені [391, с. 105]. Залежно від рівня матеріального достатку працівники мали змогу обирати між дешевими кімнатами чи більш дорогими квартирами. Але орендувати дороге помешкання мали змогу лише представники інженерно-технічної інтелігенції, адже рівень їх заробітку був набагато вищим.

Фабричний інспектор С. Аксьонов вважав, що лише 4 % робітників металургійних і металообробних заводів Катеринославської губернії на межі століть мали хороші житлові умови. Умови життя 9 % робітників він оцінював як «задовільні», решта робітників – 87 %, на його думку, жили в «незадовільних» умовах [19, с. 148]. Будинки не мали фундаменту, підлоги та стелі, через це вони були надзвичайно холодні й вогкі, а ззовні «загалом справляють відразливе враження навіть на самих мешканців». На думку фабричного інспектора, вона взагалі не були придатними до життя в них. Підсумовуючи дослідження якості помешкань на металургійних заводах Катеринославської губернії, С. Аксьонов відзначав, що задовільних казарм і квартир небагато. Усі поселення, побудовані поспіхом, мають ознаки повної байдужості будівельників до інтересів і вигод тих, для кого вони облаштовані [19, с. 148]

У 1900 р. металургійні заводи Донецького-Придніпровського регіону обстежила урядова комісія О. Штофа. Комісія зазначила, що землянки та напівземлянки майже зникли. Умови життя в «каютках» були вкрай незадовільними. У роботі комісії були описані такі будинки, як казарми-сараї. У них не було стель, вони мали земляну підлогу та маленькі вікна. Комісія відмічала всюди поєднання спальні з їдальнею, а іноді й з кухнею. Відсутність спеціальних приміщень для кухарок, умивальників, незнімні

нари без поділів між місцями. Невідповідність кубічного вмісту повітря у приміщеннях кількості мешканців [258, с. 319].

Внутрішнє оздоблення помешкань було мінімальне. Серед меблів було лише найнеобхідніше: дерев'яні ліжка, стіл, кілька стільців. Для приготування їжі та обігріву приміщення використовувалась піч, поряд із нею знаходилося кухонне начиння. Для зберігання особистих речей робітники не мали меблів, тому розміщували їх під ліжками. Санітарний лікар В. Станіславський залишив опис інтер'єру типового житла робітників: «Вогкість, земляна підлога, сміття. Зрідка нари, частіше – дерев'яні двоспальні ліжка, застелені брудними матрацами, мішками, набитими соломою, а то й ганчір'ям – верхнім одягом, на яких по двоє в одязі сплять робітники, поряд обідній стіл, кілька табуреток; от і все убрання квартири» [258, с. 322]. Е. Гаршин, описуючи заводське поселення при заводі Новоросійського товариства повідомляв, що робітники надають перевагу невисоким хатинам, бо вони більш теплі. Кухню та піч для приготування їжі роблять у спеціальній прибудові [72, с. 12].

Керівництво металургійних заводів розуміло необхідність у забезпеченні якісним помешканням своїх працівників, тому за їх фінансової підтримки розбудовувалися робітничі поселення – «колонії». Таким прикладом є діяльність Дніпровського заводу у с. Кам'янському. У роботі І. Тіме міститься інформація, що в 1889 р. «житлові будинки для службовців були готові і йшло спорудження робочого кварталу» [489, с. 40]. Металургійне товариство висловило бажання побудувати колонію на 100 будинків для робітників через те, що у зв'язку з будівництвом заводу помешкання у селищі різко зросли в ціні [489, с. 39].

Місцевість, де розгорнулось будівництво, це дві рівнини, які плавно переходили одна в іншу. Вони отримали назви: Верхня та Нижня колонії. На території Верхньої колонії побудували будинки для директора й службовців заводу. Нижню колонію заселили робітники, майстри й деякі службовці [334, с. 8].

На початку ХХ ст. у Верхній колонії нараховувалось 32 житлові будівлі, які, своєю чергою утворили декілька вулиць. Серед них: 10 одноповерхових дерев'яних будинків, обкладених цеглою, 15 одноповерхових і 6 двоповерхових цегляних будинків. Одноповерхові будинки були призначені для однієї родини. У двоповерхових мешкало від 4 до 8 сімей, в залежності від площі будинку. Один одноповерховий житловий будинок був відведений для холостих службовців. Ще один – для прийому гостей Дніпровського заводу [334, с. 8]. Сімейні будинки, розташовані у межах Верхньої колонії, містили квартири по 3, 4, 5 або 7 кімнат з кухнею та передпокоєм. Деякі містили й кімнати для прислуги [334, с. 18]. Територія навколо будинків була облаштована. Кожна будівля була огорожена парканом й розташовувалась посеред дерев або навіть невеликого саду. У нічний час вулиці освітлювали електричні дугові ліхтарі [334, с. 8].

На території Нижньої колонії були розташовані 129 житлових будинків. Серед них: дерев'яних – 66, дерев'яних, обкладених цеглою – 19, цегляних – 44. Вони усі були одноповерхові та переважно розраховані на дві одно- або двокімнатні квартири з передпокоєм, коморою та кухнею. До того ж нараховувалось 8 будинків казарменого типу. Два з них нараховували по 4 трикімнатні квартири з кухнею та передпокоєм. Інші шість будинків казарменого типу мали 8 однокімнатних квартир з великим передпокоєм та кухнею. На вулицях Нижньої колонії були висаджені дерева та у нічний час вони освітлювались електричними ліхтарями. Біля кожного будинку обов'язково був садок та дерев'яний сарай [334, с. 18]. Водопостачання було налагоджено до Верхньої та до Нижньої колонії. З тією різницею, що у першому випадку вода постачалась до кожної квартири, у другому – на вулицях стояли гідранти. Для забезпечення Верхньої колонії водою була побудована спеціальна водонапірна вежа [334, с. 140]. Каналізаційна система працювала лише у Верхній колонії [334, с. 18]. Отже, мешканці житлової колонії були забезпечені більш якісним житлом, адже там мешкали вищі управлінці.

Витрати на забезпечення та ремонту житлових будинків заводського поселення брало на себе Південноросійське Дніпровське металургійне товариство. У 1903 – 1904 рр. вони витратили на це 93 тисячі 416 рублів [334, с. 17]. У 1904 р. при заводі було побудовано майстерню для виробництва цегли [334, с. 57]. Можна припустити, що з цього часу почали будувати саме цегляні будинки, а дерев'яні – обкладати цеглою. До того ж, при заводі існувала посада доглядача житлових будинків. У 1909 р. її обіймав Х. Г. Домбровський [302, с. 16].

За Верхньою і Нижньою колонією виникли стихійні поселення робітників Дніпровського заводу, які отримали назви Піски й Вовче Горло. Житлові будинки тут були в жахливому стані, здебільшого – глиняні халупи, мазанки і землянки. Вулиці не мали твердого покриття, у нічний час не освітлювались. Була відсутня каналізація [417, с. 39].

В інтерв'ю польському кореспонденту, директор заводу І. Ясюкович зазначав, що станом на 1898 р. на Дніпровському заводі працювало приблизно 5400 осіб, серед них 200 осіб – службовці [455, с. 87]. Серед робітників нараховувалося понад 1000 поляків, які переїхали з Царства Польського слідом за Варшавським сталеливарним заводом. Усі службовці користувалися житловими будинками безкоштовно. Майже всі старші робітники мешкали в робітничій колонії, але вони повинні були сплачувати по 6 рублів на місяць за 2-кімнатну квартиру з кухнею [110, с. 172].

За даними, що наводить у своїй праці краєзнавець О. Слоневський, робітники, які мешкали у робітничих квартирах платили за оренду від 2 до 4 рублів на місяць [455, с. 52]. Але кількість житла не могла задовільнити всі потреби робітничого люду. Через це багатьом робітникам доводилось орендувати житло безпосередньо в с. Кам'янському.

Висвітлюючи питання якості житлових помешкань, варто загострити увагу на відмінності між умовами життя іноземних та російських підданих. С. Аксьонов виокремив загальну рису для всіх підприємств, де працювали іноземні фахівці, зокрема бельгійці: «робітники-бельгійці, сімейні та холості,

орендують квартири в кращих домах. Холостих селять по 2 особи в кімнаті, вони мають від заводу залізні ліжка, матраци та всю постільну білизну». Місцеві робітники, особливо підлітки, спали на підлозі, по-двоє, троє понад норму [19, с. 146–147]. У 1899 р. у газеті «Горно-заводской листок» була опублікована замітка, де зазначалось, що при огляді робітничих помешкань французи і бельгійці «глузливо посміхаються [80]. Для британських підданих Новоросійське товариство побудувало окрему колонію. Серед мешканців Юзівки їх помешкання отримали назву «скляні будинки» через те, що вони мали скляні веранди, які вважались ознакою розкоші. Отже, помешкання та житлові умови іноземців та представників інженерно-технічної інтелігенції були значно кращими.

Сучасники відмічали суттєве перенаселення помешкань робітників металургійних заводів. Причинами цього були, з одного боку, дефіцит житла, особливо в періоди економічного буму, а з іншого – бажання робітників поповнити свій бюджет і взяти до себе квартирантів. Інспектор Харківського фабричного округу В. Святловський зазначав, що «на тісноту приміщення робітник ніколи не нарікає, яке б тісне й переповнене воно не було» [448, с. 22]. Підселення до себе квартирантів було одним із засобів наповнення сімейного бюджету.

Надмірне скупчення людей значно погіршувало епідеміологічну ситуацію в регіоні. Через це адміністрація металургійних заводів намагалися вирішити проблему квартирантів. У Юзівці Новоросійське товариство штрафувало мешканців заводських квартир, якщо ті приймали в себе гостей «на час більший, ніж потрібно для звичайного побачення» [430, с. 241]. Тобто керівництво забороняло розміщувати постояльців.

Погані санітарні умови та низька якість житлових приміщень робітників пояснювалися, по-перше, обмеженістю матеріальних ресурсів на металургійних заводах, по-друге, за визначенням сучасників, апатією та байдужістю робітників до житлових умов, особливо тих, які мешкали в казармах для неодружених працівників.

Раціон харчування та культура споживання їжі є невід'ємними елементами повсякденних практик будь-якої особистості. Жителі заводських поселень принесли з собою харчові звички з місцевостей, де вони народилися та вирости. Фабричний інспектор Харківського округу В. Святловський виокремив гастрономічні звички серед працівників обробної промисловості України. Він зауважив, що заводські робітники вживали переважно хліб і картоплю, їх раціон не був збалансований, переважала вуглеводна їжа, не вистачало білків та жирів. Разом з тим В. Святловський помітив різницю в якості харчування між вітчизняними та іноземними робітниками: перші полюбляли їсти житній хліб, тоді як іноземці надавали перевагу пшеничному [448, с. 705]. Можливо, піддані Російської імперії надавали перевагу більш дешевому житньому хлібу через менший дохід.

Санітарні лікарі, обстеживши на початку ХХ ст. бюджети робітників Донбасу, засвідчили, що їхнє харчування мало переважно хлібно-картопляний характер. М'ясо робітники їли не щодня; фрукти, молочні продукти й більшість овочів були рідкістю в раціоні робітника та його сім'ї. З жирів у раціоні найчастіше зустрічалося сало, рослинна олія, інколи вершкове масло [209, с. 132]. Серед напоїв переважав чай та горілчані вироби.

О. Опацький наводить загальні свідчення про харчування робітників Харківської губернії. Більшість робітників харчувалася вдома, через це отримати достовірну інформацію було майже неможливо. Снідали робітники супом або рідкою кашею з салом, вдень їли – борщ або щі з яловичиною й кашею (гречана або пшоняна) [333, с. 67].

Розглянемо питання якості продуктів харчування. Згідно з офіційними даними Управління головного лікарського інспектора МВС, у 1907 р. в усіх гігієнічних лабораторіях, які здійснювали санітарний нагляд за торгівлею їстівними продуктами в країні, було проведено 34 тис. досліджень проб і при цьому майже 7 тис. досліджень (21 %) показали, що продукти є незадовільної якості. У 1910 р. всі 48 лабораторій країни провели понад 55 тис. досліджень

харчових продуктів і при цьому у 16,4 % випадків знайшли їх недоброякісними. Частка проб харчових продуктів незадовільної якості в Катеринославі становила 41 % [209, с. 196 – 197]. Хліб, як основна частина харчового раціону, найчастіше піддавався фальсифікуванню. Його виготовляли з суміші різних сурогатів: залишків кукурудзяного, ячного, горохового, житнього або вівсяного борошна. Погане харчування завжди супроводжували такі хвороби, як тиф та цинга [229, с. 127].

Якість питної води також залишалася на низькому рівні. На заводи, у цехи для робітників постачали питну воду. У 1896 р. у м. Нижній Новгород відбулась Всеросійська промислова виставка. Адміністрація заводу Новоросійського товариства, описуючи власне підприємство, повідомляла, що «влітку чай вариться безупинно протягом доби і видається безкоштовно робітникам у бажаній кількості. Крім того, влітку видається безкоштовна холодна вода, спочатку прокип'ячена в особливих котлах і згодом оновлена впусканням свіжого повітря під тиском» [600, с. 24]. Але не слід забувати, що це була рекламна брошури, яка мала на меті зобразити лише переваги праці на виробництві.

Санітарний лікар Юзівського району Бахмутського повіту Н. Конторович у 1911 р. зазначав, що питна вода у Юзівці була незадовільної якості. У пробах води віднайшли аміак, азотну кислоту та хлор у великій кількості. Пояснюється це тим, що більшість вигрібних ям були найпримітивніші, обшиті дошками [198, с. 228]. Через це черевний тиф у Юзівському районі ніколи не закінчувався. Поодинокі випадки постійно спостерігаються на металургійних підприємствах. Інколи відбуваються спалахи епідемії тифу [198, с. 229].

На Петровському заводі організація водопостачання питної води для робітників була вкрай примітивна [120, с. 15]. У деяких цехах воду кип'ятили в котлах, з яких її брали прямо у відрах. Через це вода тільки ще більше забруднювалась. Під час роботи воду пили прямо з відер.

Умови приготування їжі – це складова якості харчування працівників. Одружені робітники готували їжу вдома. Квартири, які вони орендували, мали кухню. Помешкання в заводському поселенні при Дніпровському заводі були двох типів: одноповерхові (розраховані на 2 квартири, у кожній 1 або 2 кімнати, комора, передпокій та невеличка кухня) або казарменого типу (від 4 до 8 квартир однокімнатних квартир з передпокоюм та кухнею). Спеціально для безсімейних робітників при Дніпровському заводі побудували їдальню [258, с. 239].

У звіті санітарного лікаря Н. Конторовича висвітлено питання обідньої перерви на Петровському заводі. У мартенівському та безсемерівському цехах вони були відсутні. Через це робітники харчувались прямо під час роботи [341, с. 13]. Працівники прокатного цеху мали одну годину на обідню перерву. Але більшість все одно вживали їжу безпосередньо на робочому місці, адже мешкали далеко від заводу. В цехах, де на обідню перерву виділяли дві години, спостерігалась аналогічна ситуація. Це пов'язано з тим, що робочий час під час обідньої перерви коштував дорожче [341, с. 15].

Обід робітникам приносили їхні дружини або діти. Н. Конторович зауважив, що о 12 годині біля воріт заводу можна побачити сотню жінок з «судками и номерками» [341, с. 15]. Їли робітники на землі. Якщо пощастить, деякі могли сісти на колоду або дерев'яний ящик. Помешкання для їдальні було лише в доменному цеху. Але там не можна було розігріти обід [341, с. 16].

Отже, металурги не були забезпечені гідними умовами для проведення обідньої перерви. Бажання зекономити час або більше заробити переважало над необхідністю повноцінного обіду та відпочинку.

Вживання алкогольних напоїв було поширеною практикою серед робітництва. Алкоголь був невід'ємною частиною життя робітника заводу. Шинки були затребуваним місцем проведення дозвілля. Металурги відвідували ці заклади з метою соціалізації та у пошуках спілкування з колегами та товаришами. Ще однією причиною популярності шинків серед

робітництва була спроба втекти від сімейних або господарських проблем. Алкоголь допомагав поліпшити настрій, знизити емоційну напругу, позбутися втоми.

У певних обставинах вживання алкоголю було проявом спротиву щоденним проблемам. У 1915 р. Катеринославською губернською земською управою була опублікована брошура, яка переконувала читачів у необхідності заборони продажу алкогольних напоїв. Її автор вважав, що причина пияцтва населення криється у необхідності відчуття певного піднесення. Вживання алкоголю сприяло зближенню людей, хоча б тимчасовому, розкриттю душі в пивниці або трактирі під загальний гомін і звуки «машини» або грамофона. Воно прикрашало одноманітні трудові будні й тяжке сімейне життя (часто в нездорових житлових умовах) своїм ненормальним характером людського зближення й душевного піднесення» [256, с. 78].

За висновками радянського дослідника Е. Крузе, найбільшого поширення пияцтво набувало в неврожайні роки. Наприклад, у 1901 р., 1905–1908 рр. зменшилось споживання хліба та солі. Це були неврожайні часи. У ці ж роки збільшилася кількість вживання горілчаних виробів. Порівняно з врожайними роками (1900 р., 1902–1904 рр.) споживання алкоголю зросло, але не суттєво (з 0,53 до 0,54 відра) [229, с. 72].

Безвідповідальне вживання алкогольних напоїв було причиною конфліктів на підприємствах. Один випадок описаний у газеті «Південна зоря». Нетверезий робітник Юр'ївського заводу з'явився і став просити, щоб його пустили на підприємство взяти записку про звільнення. Охоронець відмовився задовольнити його вимоги. У результаті суперечки виникла бійка, під час якої металург отримав тілесні ушкодження [479].

Інколи, розуміючи деструктивний вплив шинків на життя, працівники ініціювали їх закриття. У квітні 1914 р. металурги доменного цеху в с. Кам'янському долучилися до заяви про закриття закладів, що займаються реалізацією алкогольних напоїв у поселенні [32].

Негативний вплив алкоголю на повсякдення металургів підтверджують й управлінці заводів, що вбачали в пияцтві одну з найбільших соціальних проблем робітників, що негативно впливала на виробничі процеси. Зловживання алкоголем знижувало працездатність металургів, негативно впливало на його здоров'я, породжувало конфлікти у родині та професійному середовищі. Пияцтво призводило до прогулів на роботі, що було приводом для накладання штрафів на робітників. Більша частина усіх сплачених штрафів Катеринославської губернії у 1901 – 1915 рр. була спричинена саме прогулами.

На з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії періодично обговорювалися питання пов'язані з проблемою пияцтва серед робітників. Для вирішення цієї проблеми вони неодноразово зверталися до урядовців з проханням ввести обмеження або заборону на реалізацію алкогольних напоїв у заводських поселеннях.

Після протестів, що відбулись у Юзівці у 1892 р., за рішенням катеринославського губернатора В. Шліппе було введено державну монополію на продаж алкоголю у трьох повітах, де були розташовані здебільшого промислові поселення. За його рішенням, реалізувати спиртовмісні напої мали право лише державні заклади, які повинні були знаходитися на відстані не менше 2 км від промислових виробництв. Заборонявся продаж алкоголю з 12 до 16 години. Питні заклади не працювали у дні виплати зарплати та під час свят [256, с. 80].

У 1910-х рр. у заводських поселеннях розпочали діяльність товариства тверезості, які проголосили своєю метою боротьбу з пияцтвом. Почесним головою Юзівського товариства тверезості став директор металургійного заводу А. Свіцин. Для боротьби зі зловживанням алкоголю члени товариства проводили широку агітаційну компанію за тверезий спосіб життя, яка здебільшого полягала у проведенні бесід та лекцій у вихідні та святкові дні [258, с. 336].

Отже, найбільше часу робітники проводили вдома, тому аналізу якості житлових приміщень приділена значна увага. Встановлено, що в 1870-х рр. помешкання робітників складали землянки та напівземлянки, які майже зникли з території робітничих поселень наприкінці 1890-х рр. Їх стан не відповідав санітарним вимогам, що сприяло розповсюдженню інфекційних хвороб. На початку ХХ ст. санітарний стан помешкань був кращим, помешкання будували з цегли. Житлові умови інженерно-технічної інтелігенції та іноземних фахівців були комфортнішими. Вони мешкали у просторих помешканнях з електричним опаленням, водогоном та освітленням. Для вирішення житлової проблеми металургійні підприємства будували робітничі поселення та надавали квартири або у безоплатне користування, або стягували за це невелику платню.

Проаналізована якість харчування українських металургів. Встановлено, що їх раціон здебільшого складався з вуглеводів, натомість білків та жирів вживалось недостатньо. Культура споживання їжі була низькою, умови її приготування не завжди відповідали встановленим санітарним нормам.

Висновки до третього розділу:

•З'ясовано, що умови праці на металургійних підприємствах України в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. були тяжкі й небезпечні для робітників та комфортні для працівників вищих щаблів інженерно-технічної інтелігенції. Звичайний металург працював у запиленому приміщенні, при високих температурах, зі складними та небезпечними механізмами. Представники інженерно-технічної інтелігенції працювали у добре вентильованих кабінетах з опаленням та електричним освітленням. Виснажливі умови праці звичайних робітників, тривалий робочий день, низька культура охорони праці призвели до того, що виробничий травматизм був невід'ємною частиною повсякденного життя українського металурга.

- Встановлено, що результативність праці металурга визначалась рівнем його доходів. На розмір заробітної плати впливав ряд факторів, серед яких професійна приналежність робітника, сезонність робіт тощо. Рівень оплати праці металургів змінився протягом досліджуваного періоду. Він зростав у часи економічного піднесення та знижувався в періоди світових та політичних криз. Найвищі оклади отримували іноземці та представники інженерно-технічної інтелігенції. Найнижчі заробітки були в чорноробів, які виконували найважчу фізичну працю. Для металургійної промисловості були характерні сезонні коливання в розмірі посадового окладу працівника. Це було засобом стримування робітників від звільнення в період польових робіт;

- Доведено, що рівень матеріального забезпечення працівників металургійної промисловості дозволяв їм задовольнити потреби першої необхідності, до яких відносилися купівля їжі, речей першої необхідності, оренда житлових приміщень тощо. Саме ці категорії становили найбільшу частину витрат із сімейного бюджету працівника.

- Проаналізовано житлові умови та якість харчування працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. З'ясовано, що протягом зазначеного періоду житлові умови суттєво покращилися. Якщо в 1880-х рр. землянки були переважним типом житла, то вже наприкінці XIX ст. їх чисельність суттєво зменшилася. На заміну їм прийшли «каютки» та казарми з цегли. Доведено, що житлові умови робітників та інженерно-технічних кадрів суттєво відрізнялися. Останні мешкали у просторих квартирах з електричним освітленням, опаленням та водогоном. Встановлено, що харчування звичайних робітників металургійної промисловості було неповноцінним. У раціоні переважали вуглеводи, здебільшого хліб та картопля. Культура харчування була на низькому рівні, часто робітники нехтували часом на обід з метою заробити більше грошей.

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ПОВСЯКДЕННЯ МЕТАЛУРГІВ

4.1. Рівень медичного обслуговування та доступність освітніх послуг

Рівень медичного обслуговування та доступність освітніх послуг є невід'ємною частиною життя кожної людини. Процес передачі знань та соціально значущого досвіду наступному поколінню є частиною соціалізації особистості. Оскільки здоров'я відіграє ключову роль у повсякденному житті людини, а на підприємствах металургійної промисловості були надзвичайно важкі умови праці, особливо в гарячих цехах, що мало негативний вплив на здоров'я металургів. Тому питання якості надання медичних послуг потребує детального висвітлення.

Високий рівень виробничого травматизму серед українських металургів змусив урядовців прийняти ряд постанов, що регламентували правила надання медичної допомоги на підприємствах. Положенням комітету міністрів від 26 серпня 1866 р. були встановлені вимоги щодо надання робітникам безоплатної медичної допомоги у разі захворювання, що було спричинено виробничим процесом, а платну – в інших випадках. Нормативно-правовим актом промисловців зобов'язали забезпечити одне лікарняне ліжко на кожні 100 робітників [28, с. 88–90]. Але урядова постанова не передбачала жодних механізм контролю за дотриманням розпорядження. Саме тому рівень забезпеченості робітників медичною допомогою залежав винятково від доброї волі керівництва металургійних заводів.

Наприкінці XIX ст. Присутствіє з гірничозаводських справ при Гірничому управлінні Південної Росії ухвалило обов'язкову постанову про лікарську допомогу й санітарний стан на місцевих гірничозаводських заводах. Згідно з цим документом металургійні заводи зобов'язали влаштувати окреме лікарняне приміщення, з розрахунку одного лікарняного ліжка на кожні 100 осіб, при цьому при лікарні повинен був працювати

постійний фельдшер. На металургійних підприємствах, де чисельність працівників перевищувала 400 осіб, при лікарняних приміщеннях повинен був знаходитись постійний лікар [337, с. 315–316]. Ці кроки були зроблені для поліпшення рівня медичного забезпечення українських металургів, що позитивно впливало на їхнє повсякденне буття.

З огляду на високий травматизм робітників і профілактику епідемій холери та тифу медична допомога ставала потрібним фактором виробництва [115, с. 61]. Саме через це управлінці металургійних підприємств почали створювати лікарні від початку їх діяльності, ще до офіційної постанови Присутствія.

Перша лікарня була відкрита при Юзівському заводі в 1873 р. Вона нараховувала 12 ліжок, при ній діяла аптека. У 1880-х рр. в лікарні працювало два відділення: клінічне та хірургічне, на 12 та 6 ліжок відповідно. З медичного персоналу були лікар, фельдшер та провізор [430, с. 236–237]. На початку ХХ ст. кількість ліжок у лікарні заводу Новоросійського товариства досягла 120 штук. Чисельність лікарів збільшилась до 7 осіб. При лікарні діяли хірургічне, терапевтичне та жіноче відділення. Працювала амбулаторія та інфекційний барак, який був розташований на окремій території. У розпорядженні медичного персоналу було кілька карет швидкої допомоги. Уже в 1916 р. чисельність ліжок при лікарні сягнула 200 штук [258, с. 229].

При Дніпровському заводі лікарня була поділена на 2 відділення: інфекційне та неінфекційне. У першому відділенні знаходилося 12 ліжок, у другому – 42 [391, с. 39]. Уже в 1906 р. кількість лікарняних ліжок значно збільшилась у інфекційному відділенні до 28-30, у неінфекційному – до 46 [334, с. 25–26]. Збільшення місць у інфекційному відділенні пов'язано з епідеміями холери та тифу, які систематично спалахували в робітничих селищах через незадовільний санітарний стан помешкань.

Станом на 1906 р. при лікарні Дніпровського заводу працювало: 3 лікарі, 1 провізор, 3 помічники аптекаря, 2 акушерки, 5 фельдшерів, 14 служителів,

З доглядальниці й 5 осіб прислуги [391, с. 26]. Для роз'їзду лікарів та акушерок при заводі побудували спеціальні доріжки та надали медперсоналу власний транспорт.

При Олександрівському заводі діяла заводська лікарня на 70 ліжок. Окремо був розташований барак на 16 ліжок для металургів, які мали інфекційні захворювання. При лікарні діяла станція швидкої допомоги, на якій завжди чергувало 2 фельдшери та карета невідкладної допомоги [20, с. 35].

З відомостей Є. Рагозіна (див. додаток X) бачимо, що кількість лікарняних ліжок деколи значно перевищувала встановлені норми для зазначеної кількості робітників. Це пов'язано з тим, що при багатьох заводах були копальні, в яких добувалися необхідні для виробництва вугілля, залізна руда тощо. І лікарні створювались з розрахунку на всіх працівників заводу та копалень.

У 1894 р. на Гданцівському заводі для лікування робітників запрошували лікаря та був постійний фельдшер. На час хвороби робітник отримував пів окладу [391, с. 30]. При Дніпровському заводі працювали 2 лікарів, 1 лікарський помічник, 1 старший фельдшер, 2 молодших фельдшери, 1 акушерка, 2 провізори [343, с. 39]. Лікарня при Юзівському заводі мала 4 постійних лікарів та одну акушерку, 1 провізора та 1 помічника провізора [391, с. 55]. При Дружківському заводі працювали 1 лікар та 2 фельдшери [391, с. 59].

Загалом у 1892 р. на кошти металургійних заводів утримувалось 11 лікарень. У 1895 р. діяло 20 лікарень та 13 приймальних відділень. У 1896 р. кількість лікарень сягнула 34 [343, с. 156]. Отже, на кінець XIX ст. медичні заклади існували на всіх металургійних підприємствах України.

Про рівень медичного обслуговування металургів свідчить і санітарний стан лікарень, в яких вони проходили лікування. Це були цегляні просторі будівлі, що розташовувалися на території заводських поселень. Внутрішнє облаштування відповідало тогочасним санітарним вимогам. Лікарню при

Дніпровському заводі у с. Кам'янському можна вважати зразковою. При ній діяли хірургічне, терапевтичне, бактеріологічне та гінекологічне відділення. Функціонували операційна і перев'язочна кімнати. Приміщення були просторими та світлими з електричним освітленням. Хворі мали змогу користуватися санітарними кімнатами з холодною та гарячою водою. При лікарні діяла прачечна та дезінфекційна кімната. Для породіль було відкрито відділення на 10 ліжок [334, с. 25–26]. Інфекційні відділення завжди знаходилися в окремих приміщеннях. Управлінці дбали не лише про внутрішнє оздоблення, а й про зовнішній вигляд території, наприклад, при Олександрівському заводі на території лікарні був висаджений сад [20, с. 35].

Металургійні підприємства не шкодували коштів на надання медичної допомоги власним працівникам. Дослідження М. Дітмара доводить, що металургійні заводи витрачали на медичне забезпечення одного робітника більше коштів, ніж земства в сільській місцевості. За підрахунками Статистичного бюро Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії вартість лікування одного хворого становила в середньому 2, 68 руб. на день [258, с. 229]. Отже, вартість лікування одного металурга перевищувала його середній заробіток за добу. Можна констатувати належне фінансування медичної сфери з боку металургійних заводів.

Кількість лікарняних ліжок, медичного персоналу та фінансових витрат було достатньо для покриття потреб робітників у необхідній медичній допомозі. Лікування хворих відбувалося безкоштовно, на час хвороби вони отримували матеріальну допомогу, яка складала до половини місячного окладу. Публіцист Є. Рогозін зазначав, що на металургійних заводах України медична допомога та ліки безкоштовні не лише для робітників, а й для членів їх родин [391, с. 30].

Для лікування особливо важких випадків робітників направляли до медико-механічного інституту. Працівника доправляла до лікарняного закладу в наступних випадках: по-перше, безпосередньо одразу після нещасного випадку на виробництві для лікування отриманих травм; по-друге,

для лікування терапевтичними методами тих порушень, які залишились після перебування у заводських лікарнях; по-третє, для лікування тих захворювань, які не можливовилікувати в заводській лікарні з певних причин; по-четверте, для встановлення клінічного діагнозу та огляду з метою з'ясування рівня його працездатності [499, с. 186].

Під час перебування в медико-механічному інституті металург отримував якісне лікування та харчування. Годували хворих чотири рази на день. О 8 годині ранку розпочинався сніданок, який складався зі склянки чаю, двох шматочків цукру та білого хлібу. На обід металургів чекав: 1) борщ або суп з яловичини та картоплі, рисом або вермішеллю; 2) варене м'ясо або рубані котлети; 3) пюре, гречана, пшенична, ячмінна каша або макарони; 4) чорний або білий хліб. О 4 годині на хворих чекав перекус, що складався зі склянки чаю та шматочка білого хліба. Вечеря розпочиналась о 7 годині. Вона складалась з борщу (або супу з вермішеллю, картоплі, каші), шматочка білого або житнього хліба; три рази на тиждень хворим видавали кисіль з вишень або слив. Найбільш ослабленні хворі отримували яйця, молоко, молочні каші та рисові котлети, а за потреби й вино [499, с. 188]. Можна констатувати, що деякі хворі отримували харчування краще, ніж могли дозволити собі вдома.

Одним з напрямків діяльності медичних працівників була боротьба з розповсюдженням епідемій серед металургів. В останній третині XIX – на початку XX ст. спалахували епідемії холери, тифу, дизентерії, скарлатини тощо. Стрімке погіршення епідеміологічної ситуації в регіоні призводило до різкого зменшення кількості робітників, що своєю чергою, зменшувало обсяги виробництва та збільшувало фінансові втрати. Найбільш масштабними були спалахи епідемії холери в 1892 р. та 1909 – 1910 рр., а також тифу й дизентерії в 1896 р. Влітку 1892 р. у Донецько-Придніпровському регіоні спалахнула епідемія холери, Юзівку сколихнув холерний бунт, що супроводжувався розмахом насильства. Унаслідок цього робітники почали масово полишати свої домівки, звільнятися з роботи.

Восени 1892 р. металургійні підприємства відчували гостру нестачу робочої сили. На Юзівському заводі звільнилося близько 60 % робітників [258, с. 234].

На розповсюдження хвороб серед населення впливав ряд факторів: велика скупченість населення, дефіцит світла та повітря, бруд та антисанітарні побутові умови. Після спалаху холери в 1910 р. відбувся Південноросійський обласний з'їзд по боротьбі з холерою, де обговорили питання санітарного надзору над металургійними підприємствами губернії. За визначенням санітарного лікаря Н. Конторовича, холерна епідемія 1910 р. «набула особливо загрозливих розмірів у густонаселеному промисловому регіоні» [339, с. 38].

Найвищий рівень захворюваності на холеру в Катеринославській губернії в 1910 р. був зафіксований у м. Маріуполь [225, с. 98]. За даними місцевої преси, на маріупольських металургійних заводах рівень захворюваності на холеру виглядав наступним чином: 3 липня 1910 р. на заводі «Провіданс» було зареєстровано 9 хворих, на заводі «Нікополь» – 6 [284]. Вже 23 серпня 1910 р. кількість хворих була 5 осіб та 2 особи відповідно [282]. Як бачимо, наприкінці літа чисельність хворих зменшилась, що дає змогу казати про покращення епідеміологічної ситуації в регіоні.

Питання розповсюдження епідемії холери обговорювалось на З'їзді гірничопромисловців Півдня Росії. Для боротьби з інфекційною хворобою були прийняті положення, що зобов'язували керівництво металургійних заводів вжити ряд заходів: посилено медичний персонал, збудовано бараки для утримання хворих, організовано постачання кип'яченої води на виробництво, покращено водопостачання та асенізацію, організовано санітарні установи, відкрито бактеріологічні лабораторії та проведені читання про холеру, на які запрошували увесь колектив заводу тощо [499, с. 4]. Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. українські металурги знаходились у зоні ризику зараження інфекційною хворобою. Для

покращення епідеміологічної ситуації в регіоні управлінці заводів вкладали кошти в забезпечення необхідного медичного обслуговування.

На медичний персонал заводських лікарень була покладена ще одна функція – проведення медичних обстежень новоприбулих робітників. Зі здоровим робітником трудовий контракт укладали одразу. При наявності хвороби, лікування якої не займало багато часу, робітника брали на підприємство за однієї умови: проходження лікування. Якщо під час медичного огляду було виявлено хронічне захворювання, інфекційну хворобу або фізичну слабкість, то робітнику відмовляли у працевлаштуванні [258, с. 233].

Для популяризації знань про небезпеку інфекційних хвороб та зловживання алкогольних напоїв серед працівників металургійних підприємств Рада З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії ініціювала діяльність пересувних виставок присвячених цим питанням. Так, з 24 травня по 1 жовтня 1913 р. працювала пересувна санітарно-гігієнічна виставка. За цей час її показ відбувся на 3 металургійних заводах [500, с. 116–117].

Через важкі умови праці на металургійному виробництві працівники мали високий ризик набуття професійних захворювань. Найбільш поширеними були захворювання органів дихання (бронхіт, туберкульоз), серцево-судинної системи (порок серця, тахікардія), опорно-рухового апарату (ревматизм, грижі). Товариством допомоги гірничим робітникам Півдня Росії було розроблено ряд медичних заходів для попередження та лікування професійних захворювань українських металургів.

Для лікування ревматизму металургам рекомендували грязелікування. Для цього робітників відправляли до Криму у Чокракську грязелікарню. Курс лікування тривав 4 тижні. Для профілактики та лікування легеневих захворювань, особливо туберкульозу, робітників направляли на курс кумисолікування до Уфимської губернії та санаторію «Репкі» [151, с. 16].

Отже, медичне забезпечення працівників металургійної промисловості України наприкінці XIX – на початку XX ст. було врегульовано владними

постановами, які виконувались адміністрацією заводів у повній мірі. При кожному металургійному заводі функціонувала лікарня для боротьби зі спалахами епідемій інфекційних хвороб, лікування виробничих травм та надання швидкої допомоги при нещасних випадках на виробництві. Медичні послуги та ліки надавалися працівникам та членам їх сімей безкоштовно, при кожному закладі працював кваліфікований медичний персонал.

Вивчення повсякдення українських металургів неможливе без висвітлення рівня їх освіти та доступності освітніх послуг. У період активного розвитку промисловості, появи нових технічних засобів виробництва зростала потреба в освічених робітниках.

Обслуговування заводської техніки вимагало певного рівня знань, тому серед промислових робітників відсоток писемних був вищим, ніж серед селян. Згідно з переписом населення 1897 р. питома вага письменних робітників була вищою в промисловорозвинених губерніях, до складу яких відносилися Катеринославська і Херсонська. Доволі високий відсоток письменності серед робітників спостерігався у галузі обробки металів. У Катеринославській губернії рівень письменності в цих групах виробництв становив 61,5 %, у Херсонській – 71,5 % [48, с. 146]. На роботах, де основну роль відігравала фізична сила, відсоток письменних серед робітників був невисоким. Тому основну масу неосвічених металургів складали чорнороби.

Статут про Промисловість редакції 1893 р. врегулював питання надання шкільної освіти для робітників молодше 16 років. Натомість власники металургійних заводів отримали право відкривати навчальні заклади середньої освіти [28, с. 81]. Не зважаючи на те, що це положення мало виключно рекомендаційний характер, управлінці охоче виділяли кошти на створення закладів освіти у заводських поселеннях. Освіту вважали одним з методів підвищення лояльності працівників та поліпшення моральних якостей робітників. Її протиставляли руйнівному та антисоціальному явищу – пияцтву [258, с. 234]. Ще одна причина створення мережі освітніх закладів

полягала у соціалізації дітей та звільненні батьків від цілодобового догляду за дитиною.

Протягом 1901 – 1915 рр. металургійні підприємства Донецько-Придніпровського регіону збільшили видатки на шкільну освіту. Одночасно з цим зросла й чисельність учнів у школах при металургійних заводах [159–175]. Станом на 1910 р. при металургійних заводах діяли 24 школи, навчалось 7 464 учнів, з них 4 255 чоловіків та 3 209 жінок [170, с. 84]. Вже у 1913 р. чисельність шкіл сягнула 30 одиниць, в яких навчалось 9 237 учнів, з них 5 132 чоловіків, 4 105 жінок [175, с. 84]. Отже, зростала чисельність учнів, що потребувало відкриття нових закладів середньої освіти. Кількість жінок становила приблизно 40 % від усієї чисельності учнів. При школах працювали педагоги та вчителі «Божого закону». У середньому на одного викладача припадало 35 учнів.

За підрахунками М. Дітмара металургійні підприємства України витрачали на одного учня більше коштів, ніж земські установи. Якщо середня вартість навчання 1 учня в Харківській губернії становила 8 руб., то металургійні заводи витрачали на одного учня до 40 руб., тобто майже у 5 разів більше [258, с. 235].

Від початку 1880-х рр. при Юзівському заводі діяла елементарна початкова школа для дітей працівників. Під школу керівництво підприємства відвело дві службові будівлі, які знаходилися навпроти металургійного заводу. При школі діяли 3 класні кімнати, розраховані на 36 учнів кожна [72, с. 10]. Для дітей англійських підданих працювала школа з рідною мовою навчання. Кількість учнів у ній була маленька через невелику чисельність англійських родин. Окрім дітей, увечері школу відвідували дорослі працівники металургійного заводу. Вони бажали вивчити англійську мову, сподіваючись, що це допоможе у спілкуванні з вищим керівництвом та в подальшому професійному та кар'єрному зростанні. Крім того, в Юзівці функціонувала церковно-приходська школа, яка в 1890-х р. навчала до 70-ти

дітей [72, с. 11]. Здебільшого це були діти, яких не встигли записати до заводської школи.

У 1876 р. Новоросійське товариство заснувало народне училище на 50 учнів, яких навчала одна вчителька. Уже в 1894 р., за спогадами Є. Рагозіна, в училищі навчалось 350 учнів, з них 250 хлопчиків та 100 дівчаток. Навчання проводили двоє вчителів, п'ятеро вчительок та двоє священників. Вони отримали від заводу квартири з опаленням та жалування від 600 до 800 руб. на рік. Саме училище було розташоване у «прекрасній будівлі з великою залою для гімнастики, вистав і концертів» [391, с. 56].

Юзівським заводом були організовані вечірні курси для дорослих. У різні періоди їх відвідували до 50 осіб. На них пропонували вивчати історію, географію, геометрію, фізику, креслення, малювання, французьку й англійську мови [600, с. 24].

26 вересня 1893 р. при Дніпровському заводі було засновано двокласне училище з шестирічним курсом навчання для дітей робітників і представників інженерно-технічної інтелігенції [334, с. 22]. У перші роки діяльності навчального закладу у ньому навчалось близько 200 учнів. У 1899–1900 начальному році кількість учнів сягнула 760 осіб, а в 1905–1906 рр. – 1095 осіб [334, с. 25]. На початку 1890-х рр. при училищі працювало 7 викладачів, у 1905 р. їх чисельність складала 23 особи [334, с. 23]. Тобто у перші роки діяльності на одного вчителя приходилось 28 учнів, а вже в 1905 р. – 47 учнів.

Викладання в училищі велось російською мовою, вивчали Закон Божий, російську та церковнослов'янську мови, арифметику, геометрію та креслення, природознавство, географію, російську та всесвітню історію, чистописання, рукоділля (для дівчаток), гімнастику (для хлопчиків), танці й музику. При училищі працювала бібліотека, яка повністю забезпечувала учнів необхідною навчально-методичною літературою.

Навчання проводилось у просторих та добре освітлених класних кімнатах. В усіх кімнатах було проведено опалення та працювала

вентиляційна система. З 1900-х рр. при училищі були відкриті вечірні курси для дорослих працівників. Заняття проходили у креслярській залі [334, с. 22].

1 жовтня 1896 р. розпочало свою роботу двокласне училище при Олександрівському заводі, в якому навчалось 352 учні та викладало 6 вчителів. На 1 січня 1910 р. чисельність учнів сягнула 837 осіб (472 хлопців та 365 дівчат). Курс навчання тривав 6 років. Будівля училища була побудована з цегли, до класних кімнат було проведено електричне освітлення, водопровід та парове опалення. Для проведення практичних занять з садівництва та огородництва при училищі знаходились сад та город. Усі учні мали право на безоплатне користування заводською лікарнею. Для учнів, чий батьки заробляли менше 35 руб. на місяць, безкоштовно надавалися підручники, навчальні посібники, шкільна форма [20, с. 50–51]. До того ж при заводі діяли заклади професійної підготовки – ремісничо-технічні класи [101, арк. 151].

При маріупольському заводі «Нікополь» діяло двокласне Міністерське училище, при якому навчалось до 300 дітей. Навчання проводило 7 вчителів. Після закінчення училища випускникам видавали відомість про успіхи та поведінку (див. додаток Н). Також при заводі діяло 2 церковно-приходські школи – католицька та лютеранська. У кожній навчалось по 60 дітей (див. додаток К) [335, с. 11]. У 1901 р. у Маріуполі було відкрито нижче технічне училище, яке готувало майстрів для металургійних заводів міста. На навчання приймали підлітків віком від 13 до 17 років, які закінчили 4 класи гімназії, реального училища або повний курс міського училища. До навчального плану входили фізика, хімія, механіка, креслення та малювання. При училищі функціонувала ремісничка школа зі столярним і слюсарним відділеннями [280, с. 129].

Отже, при металургійних заводах наприкінці XIX – на початку XX ст. активно відкривалися школи для навчання дітей робітників, проводилися вечірні курси для дорослих. Промисловці були зацікавлені в розвитку освіти, адже для роботи на технічно складних виробництвах робітник потребував

певної кваліфікації, отримати яку він міг, маючи хоча б базову освіту. Навчання дітей робітників було необхідно для того, щоб започаткувати спадкоємність праці й забезпечити металургійні підприємства постійним контингентом робочої сили.

В останній третині XIX ст. промисловці Донецько-Придніпровського регіону за підтримки уряду почали розвивати професійну освіту. Для підготовки інженерів у 1885 р. був відкритий Харківський технологічний інститут імператора Олександра III. Завідувачем кафедри металургії та першим професором з металургії чавуну й сталі став А. Мевіус. Серед його обов'язків значилося: читання лекцій, керування дипломними проєктами та виробнича практика студентів на металургійних заводах [176, с. 310].

Під тиском економічної необхідності урядовці прийняли рішення про відкриття нових технічних навчальних закладів для підготовки інженерів та техніків. У 1898 р. розпочав роботу політехнічний інститут у м. Києві, при якому діяла кафедра металургії, і Вище гірниче училище в м. Катеринославі, при якому працювало заводське відділення.

Більш детально розглянемо процес підготовки кадрів у Катеринославському вищому гірничому училищі, адже метою його роботи була підготовка саме практиків, які в подальшому продовжували роботу на металургійних заводах Донецько-Придніпровського регіону. Заняття в училищі поділялись на зимові та літні (практика на металургійних підприємствах). Під час навчання студенти вивчали Закон Божий, вищу математику, аналітичну механіку, будівельну механіку, прикладну механіку, гірничозаводську механіку, фізику, електротехніку, хімію, збагачення руд і кам'яного вугілля, будівельне мистецтво, металургію, технологію металів, креслення і нарисну геометрію, гірничозаводське господарство, законодавство з гірничої справи, технічні переклади, надання допомоги у разі нещасних випадків. Після закінчення навчання випускники отримували диплом гірничого техника з правом самостійно завідувати різними галузями заводської справи, будувати заводські споруди [124, с. 13].

Після реорганізації навчального закладу, у 1903 р., був встановлений чотирирічний термін навчання, а після закінчення випускники отримували звання інженера-металурга [193, с. 193]. Уже 7 липня 1912 р. Державна Рада затвердила законопроект про реорганізацію Катеринославського вищого гірничого училища в інститут. Випускники отримували дипломи та звання гірничих інженерів. Був встановлений п'ятирічний термін навчання [128, с. 41]. Загалом у період з 1899–1916 рр. Катеринославський гірничий інститут підготував 131 інженера-металурга [124, с. 168–169]. Це були висококваліфіковані спеціалісти, які мали набути належний рівень практичної підготовки.

Можна зробити висновки, що рівень медичного обслуговування працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. знаходився на достатньому рівні. Надання якісної медичної допомоги сприяло залученню до роботи кваліфікованих робітників та створювало умови для формування постійного контингенту робочої сили. Відкриття лікарень при кожному металургійному заводі з постійним медичним персоналом позитивно вплинуло на повсякдення українських металургів. Своєчасна медична допомога сприяла швидкому одужанню хворих та реабілітації травмованих працівників. Заводські лікарні завжди обслуговували й членів родин металургів. Розбудова розгалуженої мережі медичних закладів мала на меті боротьбу з розповсюдженням інфекційних хвороб, попередження спалахів епідемій, надання необхідної медичної допомоги та профілактика професійних захворювань.

Задля задоволення освітніх потреб українських металургів за фінансової підтримки керівництва заводів було відкрито початкові школи, вечірні курси для дорослих робітників, училища та заклади вищої освіти. Доступ до освітніх послуг не був обмеженим. Скористатися ними мали змогу усі охочі. Володіння базовою освітою було необхідною умовою для усвідомлення складних технологічних процесів металургійного виробництва та розуміння особливостей безпечної роботи із заводською технікою. Отримання

професійної освіти було необхідною умовою для подальшого кар'єрного зростання працівника.

4.2. Дозвіллєві практики металургів

Дозвіллєві практики відігравали виняткову роль у житті українських металургів. Вільний від роботи час працівники металургійної галузі використовували для задоволення фізичних, інтелектуальних, культурних та соціальних потреб.

Відкриття закладів для культурного дозвілля українських металургів відбувалось не паралельно з запуском підприємств. О. Стяжкіна та І. Склокіна вбачають причину цього в тому, що власники в першу чергу дбали про розвиток виробництва. Підприємства відчували нестачу робочої сили. Для того, щоб зацікавити колишніх селян та закріпити плинну робочу силу, підприємці почали розбудовувати необхідну для життя інфраструктуру [373, с. 57]. Донецькі дослідники В. Гончаров та В. Койнаш зазначали, що відкриття театрів, організація спортивних секцій мали на меті зайняти вільний час простих металургів корисними справами та, у першу чергу, відвернути увагу робітників від зловживання алкогольними напоями [78, с. 24].

При заводі Нікополь-Маріупольського товариства працював театр, в якому давав вистави гурток любителів драматичного мистецтва. Якщо на початку при заводі діяло 2 театральних гуртки, то у листопаді 1915 р. постало питання про їх злиття. Причина крилась у тому, що гуртки покинули актори-аматори, знайти заміну яким не вдавалось тривалий час. Для того, щоб на сцені театру можна було грати серйозні вистави, керівники драматичних гуртків прийняли важливе рішення про їх об'єднання [304].

Вистави грали не лише задля розваг. У роки Першої світової війни поширене було проведення тематичних вечорів з метою збирання коштів на користь комітету щодо надання допомоги родинам робітників Нікополь-

Маріупольського заводу, що брали участь у бойових діях [306]. Комедія «На порозі великих подій» зібрала аншлаг, актори зірвали справжні овації [305].

З благодійною метою відбувались й літературно-музично-вокальні вечори. 6 грудня 1915 р. при заводі Нікополь-Маріупольського товариства за участю робітників-аматорів заводів «Нікополь» та «Російський Провіданс» відбувся благодійний концерт на користь комітету допомоги біженцям з Сербії [303].

У Юзівці також процвітало театральне життя. За ініціативи директора Новоросійського товариства було збудовано літній театр «Аудиторія». При ньому працювало 2 театральних гуртки (російський та український), існував хор [596, с. 23].

Окрім вистав, чималим попитом користувались кінокартини. Для людини ХХ ст. це було справжнім відкриттям. У Юзівці Новоросійське товариство організовувало кіноперегляд картин, така форма розваг набула неабиякої популярності. Фільми демонстрували на вихідних та у свята, а доходи використовували для фінансування постановки п'єс, в яких брали участь самі працівники. Поряд з кінотеатром були відкриті бібліотека та читальна зала. У Маріуполі діяв електротеатр «Вечірній відпочинок». Картини, які демонструвались, збирали повні зали, деякі глядачі залишались на повторні кіносеанси [16, с. 3].

Заводський оркестр був майже при кожному підприємстві. На кошти Дніпровського заводу утримувався музичний колектив, до складу якого входили капельмейстер та 24 музиканти. На початку свого існування оркестр складався виключно з робітників підприємства. Але цей задум виявився непрактичною. І на поч. ХХ ст. до оркестру входили лише професійні музиканти, завдяки чому музичний колектив міг виконувати різноманітні та складні композиції. Графік виступів оркестру був розписаний майже на кожен день. 2-3 рази на тиждень він грав у заводському клубі, 2 рази – у народній аудиторії, 1 раз – у яхт-клубі. Влітку оркестр грав у парку або у «бесідці», яку побудували спеціально на пагорбі, що височив серед будинків

Верхньої колонії, щоб її заможні мешканці мали змогу насолоджуватись музикою у теплі вечори [334, с. 50].

За сприяння директора Дніпровського заводу у с. Кам'янському в 1898 р. був відкритий заводський клуб [16, с. 4]. Він слугував місцем відпочинку для членів «Гімнастичного товариства» та «Інженерного клубу». У будівлі відбувались театральні вистави та 2 рази на тиждень давав концерти заводський оркестр. Члени клубу мали змогу відвідувати й інші розважальні заходи, зокрема ігри у карти та шахи. 2 рази на місяць відбувались танцювальні вечори. Члени «Гімнастичного товариства» узимку влаштовували на території клубу ковзанку. У літній час розваг було значно більше – гра в теніс, прогулянки на човнах по Дніпру, катання на велосипедах та ін. [334, с. 51]. Важливо підкреслити, що доступ до членства у вищезазначених товариствах мали лише представники інженерно-технічної інтелігенції.

При Дніпровському заводі активну діяльність проводило «Товариство веслування». Воно було найчисленнішим та діяльним. За його ініціативи влаштовували перегони, прогулянки, театральні вистави та танцювальні вечори. Товариство розташовувалося у будівлі «Яхт-клубу», при якому працював буфет, який мав характер «ресторану», та більярдна зала [36, с. 81].

У 1900 р. була відкрита Народна аудиторія. Тут двічі на тиждень грали вистави або відбувалися концерти [334, с. 58]. У парку, який був влаштований для народних гулянь, влітку раз на тиждень давав концерти духовий оркестр.

Відкриття Народної аудиторії мало на меті надати робітникам Дніпровського заводу місце для розваг та освіти. Вистави грали як гастролуючі трупи, так і власні, які складались з працівників заводу. При аудиторії працювала бібліотека та читальний зал. Двічі на тиждень книги видавалися додому. Інколи, вкрай рідко, читалися лекції освітнього або морального характеру [36, с. 82].

Народна аудиторія користувалася неабиякою популярністю серед металургів. За рішенням адміністрації Дніпровського заводу в 1910 р. було заплановано її розширення за рахунок додавання місць у ложі та побудови нових балконів. Не зважаючи на те, що зала вміщувала 500 осіб, бажаючих потрапити на вистави було так багато, що половина поверталась додому ні з чим. Вартість квитка було чітко врегульована заводом та складала від 10 коп. до 50 коп. За один вечір збирали приблизно 150 руб. [593]. Вистави у залі збирали повні аншлаги, це говорить про зацікавленість робітничого населення у проведенні культурного дозвілля та відпочинку.

Окрім вищезазначених культурних закладів у с. Кам'янському та поселенні при Дніпровському заводі діяли наступні товариства: «Просвітництво», ревнителів жіночої освіти, любителів читання й музики «Ехо», есперантистів, греблі, любителів полювання, патріотичної молоді «Двоглавий орел» [551]. Відбувались і святкування урочистих дат. Так у 1913 р. працівники заводу відзначали 25-річчя заснування підприємства [552, арк. 93].

При Брянському металургійному заводі була побудована актова зала. Дослідник Ч. Вінн зазначав, що цей завод був одним з двох у всьому регіоні, який мав власну актову залу [17, с. 47]. На її сцені грали вистави колективи, які сформувались з працівників підприємства. Самодіяльні колективи склалися не лише з простих металургів, серед їх членів були й представники керівної ланки. Ці вистави користувались неабиякою популярністю. Два рази на тиждень у актовій залі робітники мали змогу насолоджуватися музичними творами, влітку такі вечори проходили у парку. Вхід на такі заходи був за спеціальними брошурами, які продавались робітникам з 80 % знижкою. Отже, керівництво металургійного заводу дбало про те, щоб робітник мав змогу відвідувати розважальні заходи.

До 1913 р. лише десять з двадцяти двох металургійних підприємств відкрили бібліотеки або читальні зали. У 1897 р. на Дніпровському заводі була відкрита бібліотека у будівлі головної контори. Право користуватися

бібліотекою мали лише штатні службовці. На початку ХХ ст. кількість членів бібліотеки сягала 118 осіб. Розвитку бібліотечної справи перешкоджав статут, який обмежив коло осіб, які могли її відвідувати, а також великі членські внески [334, с. 59].

Для металургів с. Юзівки містобудівне підприємство відкрило громадський заводський парк. Влітку та у святкові дні в ньому грав заводський оркестр, до складу якого входили працівники металургійного заводу. У парку був ставок, в якому дозволяли ловити рибу та плавати на човнах [600, с. 25]. Можна сміливо припустити, що цей парк, особливо у теплі пори року, був одним з улюблених місць відпочинку мешканців міста.

На території Брянського заводу адміністрація підприємства побудувала парк, де робітники мали змогу проводити свій вільний час. Два рази на тиждень його відвідування було безкоштовним, у решту часу з відвідувачів стягували символічну плату. Дехто з робітників прогулювались та відпочивали на лавках у парку. Дехто проводив час більш активно, граючи в різноманітні ігри [16, с. 5].

Робітники металургійної промисловості України у зазначений період походили здебільшого з селян. Колишні селяни звикли до важкої праці, розваги та відпочинок у вільний час були для них порівняно новим явищем. Звичний плін життя розбавляли свята та традиції, які мали поважне місце у сільській культурі. Церковні свята посідали особливе місце. Працювати у такі дні вважалося великим гріхом.

Традиційне для сільської місцевості прославляння фізичної сили перекочувало й до робітничих поселень. Наприкінці ХІХ ст., коли інфраструктура поселень була ще погано розвинутою, вихідні та святкові дні, що супроводжувались вживанням алкогольних напоїв, закінчувались кулачними боями. Якщо у великих містах бої влаштовувались між робітниками сусідніх підприємств, то у заводських поселеннях відбувалися бійки між представниками різних етносів, наприклад, росіянами та українцям, або вихідців з різних регіонів Російської імперії, наприклад,

туляки з тамбовцями [78, с. 26]. Бійки відбувались і в середовищі інженерно-технічної інтелігенції. За спогадами інженера О. Феніна, одного разу, у розпал святкування, посварилися дві жінки, у результаті чого між ними сталась бійка [513, с. 47].

У подальші роки на заміну кулачним боям та ярмарковим змаганням прийшла більш модерна варіація демонстрування фізичних переваг – спортивні змагання. Неабияку популярність серед молоді та дорослих здобув футбол. Спочатку гра була здебільшого розвагою для елітарних прошарків населення. Але потроху місцеві мешканці почали наслідувати цікаву гру, і з часом футбол став виконувати роль культурного трансферу [373, с. 96].

Відбувалися різноманітні змагання. Спочатку були матчі між командами іноземних інженерів та місцевих майстрів. Потім почали з'являтися змішані команди. У 1912 р. відбулася гра між командами мариупольських металургійних заводів (див. додаток Л). Гравці були одягнені у спеціально пошиту футбольну форму. Команда «Російського Провіданса» була одягнена в смугасту форму, а заводу «Нікополь» – у біло-чорну. Можна припустити, що такі ігри мали на меті згуртувати колективи на заводах та урізноманітнити форми відпочинку металургів.

У 1913 р. було утворено футбольну лігу, куди ввійшли команди з різних міст Донецького регіону. Не залишився осторонь і Маріуполь, 22 травня 1915 р. газета «Мариупольская жизнь» повідомляла про матч, що відбувся між командами заводу «Провіданс» та першою мариупольською. Тоді команда металургійного підприємства зазнала поразки з рахунком 2:0 [460].

Спортивні гуртки відкривалися й на інших підприємствах. У 1914 р. було порушено клопотання про реєстрацію Єнакієвського гуртка любителів спорту при Петровських заводах [411]. У 1915 р. у с. Юзівка при Новоросійському товаристві спортивний гурток нараховував до 200 осіб. Також діяло гімнастичне товариство «Сокіл». Кількість його членів сягнула 80 осіб [600, с. 24].

Відкриття металургійних підприємств провокувало чітку динаміку до зростання кількості населення, зокрема з закордону. Тож, окремо слід розглянути культурний вимір повсякденного життя працівників-іноземців. Разом з новими знаннями на українську землю вони принесли й власну культуру. Вона пронизувала всі сфери буття: від побудови міст до розваг у вільний час. Іноземні службовці й робітники з сім'ями, як правило, мешкали окремо, утворюючи власну субкультуру. Їх контакти з місцевим населенням були вкрай обмеженими.

У 1900 році компанія Металургійне товариство Донбас-Юр'ївка відкрила кегельбан. Інші компанії могли похизуватися тенісними та крикетними кортами, більярдом чи тиром, та навіть казино. Але ці розваги були доступні лише іноземцям або особам з вищого класу [351, с. 60].

В Юзівці улюбленими розвагами англійців були полювання, катання на санях, танці та звісно чаювання. Не залишили вони осторонь й міські розваги: аматорський театр та перегляд кінофільмів у «Англійському клубі». Полюбляли іноземці й сімейні музичні вечори. Так, Є. Гаршин під час відвідування Юзівки зазначав, що заводський оркестр раз на тиждень грав концерти в оселі директора заводу А. Юза. За його відсутності такі вечори проводив у себе головний бухгалтер Новоросійського товариства. До оркестру входили виключно «...руськіє юноши съ мозолистымй трудовымй руками» [72, с. 13]. Гувернантка дітей А. Юза залишила спогади про тогочасні розваги. За її словами, у будинку британських підданих головною розвагою була музика. Г. Джонс наголошувала, що місцеві мешканці були дивовижними музикантами [8].

Дозвілля бельгійських інженерів описав у праці «Сталь у степу» В. Пеетерс. Автор зазначав, що через незнання російської чи української мови, іноземцям було важко знайти гарну компанію для відпочинку в місті. Тому вони шукали можливості для відпочинку на природі. Особливої популярності, через невисоку вартість дозволів, набуло полювання та

рибальство. Це дозволяло їм втекти від «монотонного ритму заводського буття» [350, с. 52].

Гувернантка Г. Джонс відзначала, що головною розвагою британців на свіжому повітрі в Юзівці було полювання та катання на санчатах та ковзанах узимку. Жінки брали активну участь у полюванні, але не на вовків. Це вважалось небезпечним заняттям [8].

Релігійне життя складає невід'ємну частину культурного зрізу повсякденного буття. У промислових поселеннях великі підприємства вкладали кошти у спорудження церков, синагог та мечетей. Так, за сприяння Новоросійського товариства у с. Юзівці були споруджені англіканська, католицька та православна церкви, а також дві синагоги та одна мечеть. Парафіяни також брали фінансову участь у побудові церкви в с. Юзівка. Їхніми зусиллями було зібрано 17 тис. руб. на спорудження храму. Е. Гаршин відзначав, що з робітників добровільно протягом декількох місяців вираховували 1 % від заробітку на побудову дзвіниці храму, що розташований у північній частині поселення [72, с. 11].

У 1894 р. у с. Кам'янському, за кошти працівників Дніпровського заводу та власне самого підприємства, була побудована православна церква. Вона могла вмістити до 2000 осіб. При церкві значилися 2 священники, 2 диякони та хор з 30 осіб. Усі вони утримувалися за рахунок металургійного заводу. Прихожан було до 3 000 осіб. У 1897 р. був побудований католицький костел. Фонд на його будівництво складали особисті пожертви службовців і робітників заводу та коштів металургійного товариства. Будівля вміщувала до 500 осіб. При костьолі значилися 1 священник, 1 органіст та 1 прислужник. Вони утримувалися за рахунок особистих пожертв працівників Дніпровського заводу. Для лютеранської общини працівників Дніпровського заводу в 1897 р. на кошти підприємства був придбаний молитовний будинок [334, с. 19–22]. Православна церква та лютеранський будинок були побудовані й при заводі «Нікополь-Маріупольського товариства». При церкві значилися 1 священник та 1 диякон [335, с. 11]. У

Юзівці до 1917 р. було кілька православних церков, англіканська церква, ісламський молитовний будинок, вірмено-григоріанська церква, три синагоги [258, с. 339].

Урядова комісія О. Штофа в кількох заводських поселеннях Донецько-Придніпровського регіону побачила також випадки «добровільно-примусових» відрахувань на побудову храмів та утримання причту. Підприємства просто відбирали частину заробітку робітника, часто всупереч його бажанню. Наприклад, на металургійному заводі поблизу с. Кам'янського при призначенні робітника на нову посаду, його змушували писати розписку про те, що він погоджується на такі витрати. За словами членів комісії, особливо безглуздо це було тоді, коли з робітників-мусульман утримували кошти на побудову православного храму [258, с. 241].

Отже, кількість культових споруд у поселенні залежало від його розміру, чисельності мешканців та фінансових можливостей металургійного товариства. Якщо у поселенні мешкали представники різних релігійних груп, зводились культові споруди для задоволення духовних потреб кожної з них. Й управлінці, і робітники металургійних заводів були зацікавлені не лише у будівництві храмів, костелів, молитовних будинків, а й в утриманні їх релігійних служителів.

Фінансування духовної сфери зі сторони керівництва металургійних заводів відбувалось з декількох причин. По-перше, відвідування церкви було для працівників альтернативою відвіданню питних закладів. По-друге, у релігії робітники знаходили розраду від побутових проблем та тих негараздів, з якими вони стикались в умовах тяжкої та небезпечної праці. По-третє, об'єднання працівників у єдину спільноту на основі спільних духовних цінностей та норм поведінки було засобом подолання відмінностей серед пришлого населенні регіону. Окрім цього, вважалось, що духовне збагачення заводського населення допоможе знизити рівень насильства серед працівників металургійних заводів. Але коли в 1892 р., під час виступів у Юзівці, священник здійснив спробу заспокоїти натовп, йому це не вдалося

[586, с. 78]. Ще однією причиною щедрих відрахувань на будівництво культових споруд було бажання продемонструвати бізнесові успіхи та активну соціальну політику промислової компанії.

Про важливість віри у повсякденні металургів свідчить кількість вихідних днів, що надавались у зв'язку з релігійним святом. Зокрема, вихідними днями були: 6 січня – Хрещення, 2 лютого – Стрітення, 25 березня – Благовіщення, 9 травня – Миколин день, 29 червня – Петрів день, 6 серпня – Преображення, 15 серпня – Успіння, 29 серпня – Іоанна Хрестителя, 8 вересня – Різдво Богородиці, 14 вересня – Воздвиження Хреста, 1 жовтня – Покрова, 21 листопада – Введення в Храм, 6 грудня – день Миколая, 24 грудня – Святвечір, 25, 26, 27 грудня – 1, 2, 3 день Різдва Христового. Крім того, вихідними днями були: п'ятниця та субота сирної седмиці, п'ятниця та субота страсної неділі, 1, 2 и 3 день Святої Пасхи, Вознесіння, Трійця та Духів день. Святкових днів не дотримувались у доменних та коксових цехах. Якщо роботу неможливо було зупинити, то металурги працювали й у свята. Сталеливарні, сталепрокатні, залізопрокатні відділення працювали з 6 до 18, інші – з 8 ранку до 16 години [371, с. 27].

Величне свято Воскресіння Христового обов'язково супроводжувалось всенічною службою в церквах. Англійська піддана Г. Джонс на все життя запам'ятала таку службу у с. Юзівці. Це була служба з яскравим ритуалом і захоплюючим хором співом, глибокі басові голоси, залишили незабутнє враження. Церква була заповнена прихожанами, які тримали свічки в руках, усі стояли. Опівночі пробив годинник, потім процесія священників у багатих чудових рясках рухалася по церкві, благословляючи прихожан. Вони говорили «Христос воскрес», а кожен прихожанин відповідав «Воістину воскрес», коли до нього підходили. Потім хор виконував великодній гімн, усі дзвони дзвонили, і церква наповнилася прекрасним світлом. Кожен вітав своїх сусідів трьома поцілунками, вони радісно вимовляли «Христос воскрес», і всі збиралися на загальне святкування [8].

Отже, на початку індустріального буму власники підприємств дбали здебільшого про розвиток виробництва, залишаючи питання соціальної та культурної сфери без потрібної уваги. Питання плінності робітничої сили спонукало керівні кадри звернути увагу на розбудову необхідної для життя інфраструктури. Для задоволення культурно-духовних потреб металургів, за сприяння металургійних компаній, відкривали різноманітні заклади дозвілля (театри, бібліотеки, спортивні секції тощо). За кошти робітників відкривали культові споруди. Їх різноманітність пояснюється національним та територіальним походженням металургів. На формування дозвіллевих практик працівників металургійної промисловості впливало їх походження. Вихідці з села звикли до прославлення фізичної сили, тому вони надавали перевагу спортивним змаганням. Іноземні фахівці разом з новітніми технологіями, привезли на українські землі й культуру проведення дозвілля. За сприяння іноземців у заводських поселеннях відкривали такі незвичні заклади дозвілля, як кегельбани та тенісні корти. Однією з форм культурного відпочинку було гра у театральних виставах або їх перегляд. Починаючи з ХХ ст. поширення набувають невеличкі кінотеатри.

4.3. Протестні настрої в повсякденні працівників металургійної галузі

Соціальні відносини є важливою складовою повсякденного життя працівників металургійних підприємств. Вони охоплюють як відносини працівників між собою, так і відносини між великими соціальними групами – робітниками та управлінцями. Останні, своєю чергою, найчастіше відбувалися у формі соціальних суперечностей. Протести, що виникали, здебільшого мали економічний, соціальний або політичний характер.

Вияви соціальних суперечностей відбувались у наступних формах: звільнення з роботи, скарги робітників до фабричного або гірничого інспектора, страйки та масові заворушення. «Голосування ногами» або перший спосіб висловлення протестних настроїв домінував до початку

XX ст. Роботи у промисловому регіоні було багато. Швидкі темпи розвитку металургії, відкриття нових заводів давали робітникам змогу обирати більш прийнятні для них умови праці. Уже починаючи з XX ст. спостерігається зміна у ставленні робітників до незадовільних умов праці або життя. Вони були схильні до відстоювання власних прав та вже домогались поліпшення свого повсякденного життя.

Найменш поширеними були скарги. Цей спосіб протесту не був розповсюдженим через низький рівень правової освіченості робітництва. У період від 1901 до 1904 рр. на кожні 100 підприємств обробної промисловості Катеринославської губернії приходилось 172 заяви [436, с. 55; 437, с. 55–60; 438, с. 56–61; 439, с. 64–65]. Від 1911 до 1914 рр. ця цифра зменшилася до 136 заяв [446, с. 193; 447, с. 199]. Можна простежити тенденцію до зменшення кількості заяв. У середньому на одне підприємство надходило не більше 2 скарг. На початку XX ст. лише 4 робітники зі 100 писали скарги на ім'я фабричного або гірничого інспектора на рішення управлінців.

Найпоширенішою формою вираження протесту робітників були страйки. Законодавство Російської імперії визначало страйки порушенням громадянського порядку. Стаття 4 Височайшої затвердженої думки Державної Ради «...про взаємні відносини фабрикантів та робітників» встановлювала кримінальну відповідальність для підбурювачів, які силою або погрозами примусили інших робітників припинити або не відновлювати припинену роботу [49]. Їм загрожувало ув'язнення строком від 8 місяців до 1 року та 4 місяців. Відповідальність була встановлена й для промисловців, якщо своїми діями вони спровокували масові заворушення та припинення роботи заводу.

Страйки були формою протесту протягом всього досліджуваного періоду. У 1875 р. Юзівку сколихнули заворушення, причиною яких стала затримка заробітної плати. 28 квітня до праці не встали робітники, адже їм не виплачували жалування з 1 березня. Адміністрація заводу Новоросійського

товариства запевнила, що кошти будуть видані 1 травня. Частина робітників така відповідь задовольнила й вони стали до роботи. Частина страйкарів відправилась за випивкою до шинків. Під впливом алкогольних напоїв та за відсутності коштів, щоб розрахуватись за випивку, шинки були пограбовані. Дж. Юз визнав затримку у виплаті зарплати, але пояснив це гірничому інспектору бажанням зберегти жалування робітників перед святом (Великоднем), щоб вони його не витратили на випивку [258, с. 261].

У 1890 р. Є. Гаршин, відвідуючи завод Новоросійського товариства, описав ситуацію, що трапилась декілька років тому. На одному з кам'яновугільних рудників почались масові заворушення. Шахтарі рушили у бік Юзівки, розбиваючи на своєму шляху магазини та шинки. На його думку, вони сподівалися схилити на свій бік і металургів. Але робітники заводу «...зімкнули стрій, відкинули це вторгнення і тим охолодили запал своїх сусідів, яких не підпустили навіть до площі Юзівського селища» [72, с. 14]. Як бачимо, колектив металургійного заводу не підтримав заворушення, які могли захлиснути селище. Навпаки, вони захистили його та власний добробут.

Найбільшим масовим заворушенням у 1892 р. стали «холерні бунти» та «єврейські погроми» в Юзівці. Участь у масових заворушеннях брали понад 15 000 осіб, здебільшого робітники заводу та копалень Новоросійського товариства. Під час бунту пограбували та спалили 180 крамниць, 12 шинків, 7 будинків та синагогу. У наслідок заворушень загинуло 27 страйкарів, ще 12 отримали поранення. Справи 109 учасників розглядались у судовому порядку [529].

У 90-х рр. XIX ст. на всій території Російської імперії спалахнула епідемія холери. Через велике скупчення людей у промисловому регіоні Катеринославської губернії, незадовільні санітарно-побутові умови, захворювання швидко поширювалося серед робітників. Холерні бараки були переповнені, частими були летальні випадки. Це породило безліч чуток та

засторог, зокрема, що хворіють лише росіяни та українці, та що хворих трують лікарі-євреї [119, с. 2].

2 серпня 1892 р. лікарі заводської лікарні виявили ознаки холери в дружини робітника. Вони вимагали її госпіталізації до холерного бараку, але сусіди стали на заваді через побоювання щодо правдивості чуток. Спочатку натовп бунтівників відправився троцяти холерні бараки, але натомість попрямували на базарну площу та, вигукуючи антисемітські гасла, почали троцяти заклади, що належали євреям [529]. Протест носив соціально-національний характер, що було характерним для кінця XIX – початку XX ст. Соціальна нерівність підбурювала робітників до активних виступів. Єврейське населення вважалось заможним, бо його представники або володіли невеликим бізнесом, або обіймали високооплачувані посади.

У перший день заворушення в ньому брали участь близько 5 тисяч бунтівників. Для їх заспокоєння влада використала загін із 100 козаків, які пострілами лише ще більше розгнівали натовп. Наступного дня, після сигнальних гудків, що були дані робітниками заводу Юза, до заворушень приєднались робітники копалень. Таким чином, кількість протестувальників зросла до 15 000. Після обіду 3 серпня конфлікт вщух [529].

Страйки робітників гірничозаводських підприємств привертали особливу увагу повітових справників у зв'язку з важливістю металургійної справи для економіки та обороноздатності країни [89; 92; 93]. У листопаді 1898 р. на заводі «Російський Провіданс» зібралось близько 200 робітників, які були стурбовані розпорядженням керівництва заводу про переведення оплати праці на зимовий час, що загрожувало зменшенню розміру добового окладу. Бунтівники відкрили клапан парової машини та стали давати гудки, закликаючи робітників усіх відділень до страйку. Кількість страйкарів зросла до 1 000 осіб. Під впливом вигуків найактивніших учасників натовп рушив на площу заводського базару, де почав троцяти лавки та майстерні. Їх власниками здебільшого (якщо не всі) були євреї. Погроми супроводжувались антисемітськими вигуками [323].

Особливістю страйкового руху в Донецько-Придніпровському регіоні наприкінці XIX – на початку XX ст. були конфлікти на ґрунті великої різниці в оплаті праці підданих російської імперії та іноземців. Високі жалування іноземних підданих мали на меті залучення до регіону іноземних спеціалістів, але для робітників це був один з виявів соціальної нерівності. До того ж, іноземці мешкали у кращих умовах, мали доступ до найкращих закладів освіти і культури. Наприкінці XIX ст. промисловий регіон Катеринославської губернії сколихнув ряд страйків через значне розшарування суспільства. У 1898 р. мітингували робітники Донецько-Юр'ївського та Юзівського заводу, у 1899 р. – «Російський Провіданс», у 1900 р. хвиля страйків прокотилась Костянтинівкою [258, с. 379].

Світова економічна криза початку XX ст. негативно позначилась на повсякденні українських металургів, зокрема, скорочення обсягів виробництва, призвело до зменшення доходів працівників металургійної промисловості. У цей період вимоги страйкарів мали здебільшого економічний характер. Говорити про страйковий рух як масовий та організований ще не має підстав. Локальні заворушення спалахували на різних підприємствах та швидко вщухали. З початку XX ст. посилювався вплив соціально-демократичної партії, що закликала до висунування її політичних вимог, зокрема боротьби проти самодержавства». Відбувається перехід до масового та організованого робітничого руху.

1 травня 1903 р. відбувся перший загальний страйк промислових робітників на українських землях. Революційна хвиля пройшла країною, не оминувши металургійні підприємства. У серпні 1903 р. на заводах Катеринослава відбувся страйк, унаслідок сутичок було вбито та поранено близько 100 осіб [95, арк. 3]. Серед жертв були й українські металурги.

У грудні 1903 р. відбувся страйк робітників Дніпровського металургійного заводу. Причини були економічного характеру: нововведення адміністрації заводу з нарахування заробітної плати. На думку робітників, нова схема виплати заробітку мала на меті зменшити його розмір та

погіршити їх економічне становище. Страйк тривав два дні. Було пограбовано магазини та спалено деякі заводські будівлі. Для придушення погрому адміністрація заводу пообіцяла модернізувати виробництво для збільшення прибутку й покращення умов праці робітників. Після припинення страйку, у робітників провели обшуки, було заарештовано 92 особи [455]. Отже, можна простежити тенденцію до того, що страйки найчастіше закінчувалися погромом заводських або місцевих приміщень.

Починаючи з 1905 р., соціальні суперечності ще більше загострилися, робітничий рух стрімко політизується та набуває революційного характеру. Страйкувала більшість промислових підприємств. Висувався ряд економічних вимог – 8-годинний робочий день, збільшення заробітної плати, поліпшення робочих та побутових умов, повалення самодержавства [119, с. 2]. Події кривавої неділі сколихнули робітниче населення [96, арк. 4]. 12 січня 1905 р. декілька цехів Дніпровського заводу припинили свою роботу. Вимоги страйкарів носили економічний характер: зменшення робочого дня, скасування понаднормової праці, тощо. Вимоги не були виконані, тому в лютому страйк спалахнув з новою силою, до нього приєдналися майже всі робітники заводу. Адміністрація підприємства застосувала військову силу для придушення страйкарів [435, с. 52].

12 січня 1905 р. почали страйк робітники маріупольських металургійних заводів. З 1 до 5 липня страйкували 1800 працівників «Російського Провідансу». Вони висунули вимоги покращити оплату праці та умови життя [97, арк. 3].

У січні-березні 1905 р. страйкували металургійні заводи в Макіївці, Дружківці, Харцизьку, Краматорську та Костянтинівці. За цей час на території Бахмутського та Маріупольського повіту відбулось понад 32 страйки за участю понад 53 000 робітників.

Літо та осінь 1905 р. у с. Кам'янському позначилось масовими акціями протесту. Представники робітників мартенівського цеху висунули ряд вимог: введення недільного відпочинку та зміна правил нарахування заробітної

плати у зв'язку з переходом на роботу з новим різновидом чавуну [435, с. 54]. Вимоги були задоволені лише частково. Для наведення порядку та відновлення роботи підприємства адміністрація заводу зверталась за допомогою до корпусу жандармів.

У жовтні 1905 р. країну сколихнув Всеросійський страйк. 7 –8 жовтня 1905 р. політичні демонстрації, що розпочалися в Юзівці, швидко переросли у сутички з поліцією. На початку грудня 1905 р. промислові робітники Юзівки, Маріуполя, Єнакієвого заснували Ради робітничих депутатів. Почали формувати бойові дружини [127, с. 219].

Революційні роки позначились створенням профспілок для захисту робітничих соціальних і економічних прав та інтересів. До 1906 р. вони виникли на всіх великих металургійних підприємствах. Перша з них з'явилась на Брянському заводі Катеринославської губернії. Слідом спілки з'явилися на Олександрійському, Нижньодніпровському, Дніпровському, Петровському, Донецько-Юр'ївському заводах [119, с. 4].

Профспілки витрачали кошти на матеріальну допомогу своїм членам, хворим або безробітним робітникам. Під час масового звільнення робітників, профспілка металістів Катеринослава створила організацію, яка збирала кошти для надання матеріальної допомоги та продуктових наборів безробітним. За кошти організації у робітничому районі були відкриті безкоштовні їдальні. Професійні об'єднання приділили увагу й культурно-освітнім справам.

Спілки металістів Брянського, Дружківського, Донецько-Юр'ївського заводів відкрили власні бібліотеки [404, с. 92]. Загалом, створення профспілкових організацій позитивно вплинуло на повсякденне життя працівників металургійної промисловості України. Натомість, з'явилась організація, що здатна координувати робітничий рух та боротьбу за власні права.

У січні 1907 р. припинили роботу робітники Дружківського заводу та розійшлися по домівкам. Робітники вимагали прийняття на роботу

металургів, які були звільнені без поважних причин. Адміністрація заводу заявила, що у разі продовження страйку робота підприємства може бути взагалі припинена на невизначений термін [191, с. 296]. 26 лютого 1907 р. робітники доменного цеху Юр'ївського заводу звернулись до адміністрації підприємства з вимогою підвищення заробітної плати. Через відмову в задовільненні вимог, 27 лютого були зупинені доменні печі, але вже 28 числа вони стали до роботи, так і не здобувши збільшення заробітної плати [598, с. 230].

У травні 1907 р. відбувся мітинг робітників заводу Новоросійського товариства в Юзівці. За донесенням ротмістра Камінського, після завершення денної зміни робітники почали покидати завод, але їх зупинили невідомі агітатори, які почали розповідати про свято 1 травня. Після прибуття на місце кінної поліції, мітингувальники закидали їх камінням. Відбулись сутички, унаслідок яких 2 особи загинули та 2 підлітків-робітників (14 та 16 років) отримали поранення [549, арк. 5].

У липні 1907 р. начальнику Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському та Слов'яносербському повітах надійшло повідомлення про спробу робітників здійснити напад на колишнього депутата І Державної думи Михайличенка неподалік від Донецько-Юр'ївського металургійного заводу. Жандармське управління розігнало таємне зібрання робітників, заарештувавши 58 осіб [574, арк. 3]. Задля попередження розповсюдження робітничого руху органи державної влади проводили арешти робітників заводів, які проводили роботу з підготовки страйків [547].

Унаслідок заворушень робітники вибороли збільшення оплати праці, скорочення тривалості робочого дня до 10 годин. У 1906 – 1907 рр. страйковий рух почав вщухати. Масові акції протесту траплялись все рідше. З'явилась нова форма боротьби – індивідуальний терор. У 1906 р. невідомі скоїли замах на механіка Юзівського заводу, підданого британської імперії – Чемберса. Англієць отримав поранення у плече. Після цього нападники

кинули 2 саморобні вибухові пристрої, які не завдали шкоди механіку. Одного нападника затримали, але натовп робітників відбив його у городових [553, арк. 5].

17 червня 1908 р. припинили роботу прокатники Нікополь-Маріупольського заводу, вони вимагали призупинити дію рішення дирекції підприємства щодо скорочення робочих місць [553, арк. 11]. У 1909 р. після звільнення кількох робітників Дніпровського заводу майстром Малиновським колишні металурги найняли чоловіка, щоб той його вбив. Відбувся замах на життя, але Малиновський отримав незначну травму голови.

З 1910 р. на території України спостерігалось піднесення страйкового руху. 9-10 серпня 1910 р. страйк оголосили 114 рейкопрокатників Дніпровського заводу. Вимоги мали економічний характер – збільшення заробітної плати [94, арк. 4]. Посилювався вплив політичних партій. Для популяризації власних ідей вони активно розповсюджували газети серед робітників. Але урядовці намагались чинити цьому опір. Так, у 1914 р. був затриманий А. Алтухов, робітник Дніпровського заводу, за розповсюдження газети «Пролетарська правда» [87, арк. 2].

Після 1912 р. відбулось зростання страйкової активності серед металургів. Економічний підйом та, як наслідок, зростання попиту на робочу силу сприяли посиленню боротьби робітників за поліпшення умов праці. Незважаючи на зростання політичного чинника робітничого руху, домінуючими все одно залишались економічні мотиви [545, арк. 47].

Під час Першої світової війни соціальні протиріччя вибухнули з новою силою. Збільшення обсягів виробництва потребувало понаднормової роботи від українських металургів. До того ж в роки війни суттєво зросли ціни на товари першої необхідності, підвищення заробітної плати не встигало покривати здорожчення життя.

У перші дні військової мобілізації країною прокотилась хвиля антивоєнних повстань, в яких активну участь взяли представники

металургійних підприємств України. У 1915 – 1916 рр. країну сколихнули масові страйки робітничого класу. У травні 1915 р. на декілька годин припинили роботу працівники прокатного, електричного та механічних цехів Петровського заводу в Єнакієвому. Приблизно 1000 робітників висловили протест проти запровадження на підприємстві нових правил внутрішнього розпорядку, їх вимоги були задоволені [198, с. 457].

У січні 1916 р. директор Дніпровського заводу А. Макомаський повідомив генералу Певцову, що під впливом агітаторів робітники новомартенівського цеху припинили роботу та висунули вимоги збільшення заробітної плати на 60 %. Він зауважив, що слід очікувати страйк на центральній електричній станції, яка живить увесь завод [105, арк. 2].

7 січня 1916 р. А. Макомаський надіслав телеграму уповноваженому Особливої ради з оборони, в якій наголосив на активній діяльності на Дніпровському заводі групи агітаторів, які намагалися підбурити робітників до страйку, при цьому зауважує, що були проголошені не лише економічні, але й політичні вимоги [105, арк. 3]. Наступним зверненням директор підприємства повідомив про припинення роботи електричної станції, що призвело до зупинки багатьох цехів заводу [105, арк. 7]. Генерал Певцов наказав відправити членів Особливої ради для з'ясування причин страйку [105, арк. 8]. З цією метою було видано посвідчення членам Катеринославської районної заводської ради Г. Дмитрашу, В. Глибковському та А. Белявському, яке дозволяло їм перебувати на Дніпровському заводі у будь-який час, опитувати робітників та перевіряти документацію підприємства.

За даними канцелярії Катеринославського губернатора 1 квітня 1916 р. страйк оголосили 450 робітників [103, арк. 10]. Уже 4 квітня 1916 р. у с. Кам'янському були зупинені 3 доменні печі. До страйку долучилися й робітники інших цехів. Дирекція заводу повідомила про висунування ряду неекономічних вимог. 5 квітня кількість страйкуючих зросла до 3000 осіб. Станом на 22 квітня на заводі працювало лише 800 робітників. У 1916 р. на

Дніпровському заводі працювало близько 10 000 осіб [103, арк. 11]. Тобто в квітні 1916 р. страйкувало майже 9 000 робітників. Дирекція заводу та місцева влада змогли відновити роботу підприємства лише через місяць.

Такий масштабний супротив металургів підняв настрій робітничого класу всієї України. З метою уникнення бойкоту на виробництвах ряд підприємств зробили невеликі поступки промисловим робітникам. Донецьке металургійне товариство в Нижньодніпровську збільшило оклад працівникам на 10–15 %. 24 квітня 1916 р. дирекція відзначала, що відчувається напруга в робітничому середовищі, хоча робітники не страйкують та не висувують вимог. Вже за чотири дні, 28 квітня 1916 р., товариство повідомило Управління уповноваженого голови Особової ради з оборони держави Катеринославського району про початок страйку на металургійному заводі. 29 квітня адміністрація заводу повідомила про закінчення страйку [198].

18 травня 1916 р. страйки розпочались на заводі Нікополь-Маріупольського товариства. Металурги висунули економічні вимоги, серед яких, збільшення військової надбавки [104, арк. 2]. Адміністрація підприємства причиною масових заворушень назвала арешт робітника Губарева. Він займався агітацію проти збору пожертв на подарунки для армії. Наступного дня страйком його підтримали працівники мартенівського цеху. Бунтівників звільнили, а військовозобов'язаних передали Військовому начальнику. Дії керівництва обурили робітників Нікополь-Маріупольського заводу. Вони оголосили загальний страйк та висунули наступні вимоги: звільнення Губарева, відновлення на колишніх посадах робітників мартенівського цеху та збільшення військової надбавки на 60 %. Дирекція задовільнила два перших пункта. Страйк було жорстоко придушено за допомогою військових [105, арк. 9]. 25 серпня 1916 р. розпочався страйк на Петровському заводі. Робітники оголосили ряд вимог, зокрема, створення інституту старости. Компромісу не досягнули. 2 вересня 1916 р. влада оголосила локаут. Усі робітники втратили роботу [198, с. 459].

Для припинення страйкової боротьби робітників адміністрація металургійних заводів використовувала наступні засоби: придушення силою, звільнення металургів з роботи або часткове задоволення висунутих вимог. Траплялися випадки, коли робітників висилали за межі губернії за їх «революційну, агітаційну діяльність» [90; 91; 94]. Використання силових владних структур у боротьбі з робітниками сприяло політизації робітничого руху. Агресивні дії керівництва заводів для придушення страйкового руху перетворювали трудових конфлікт на гостре та відкрите протистояння.

В останній третині XIX – на початку XX ст. у колективах металургійних заводів виникали конфлікти й на етнічному ґрунті. Яскравим їх проявом були єврейські погроми. Одні з найсильніших погромів відбулися в 1892 р. та 1905 р. Якщо погром 1892 р. відбувався паралельно з холерним бунтом у Юзівці, то погроми 1905 рр. мали загальноімперський масштаб.

Серед конфліктів на етнічному ґрунті особливої уваги заслуговують протистояння між російськими підданими та іноземними фахівцями. Мабуть, найбільшим конфліктом, де об'єктом насильства стали представники іноземної спільноти, стали заворушення в Костянтинівці 9–11 липня 1900 р. Причиною конфлікту стала дрібна сутичка, яка виникла між бельгійським працівником та російськими робітниками. 9 липня у квартиру одного з іноземних підданих невідомий кинув цеглу. Бельгійці вибігли на вулицю й побачили трьох російських робітників, вважаючи їх винуватцями інциденту. На галас збіглася уся околиця. За своїх товаришів заступилася артіль російських робітників, які почали громити квартиру бельгійців. Зупинити їх вдалося лише поліцейським.

Але на цьому конфлікт не було вичерпано. Ввечері 10 липня неподалік залізниці зібралось 500 російських робітників, які опівночі напали на бельгійський квартал та розтрошили його. Було пограбовано 86 квартир, спалено кілька заводських будівель та бакалійний магазин. 11 липня погроми припинились самі собою [258, с. 285].

Між робітниками виникали й міжособистісні конфлікти, які закінчувались втручанням правоохоронних органів [98; 99]. Наприклад, у 1908 р. розглядалася справа заподіяння шкоди робітнику М. Андрущенкові. У ході розгляду з'ясувалося, що металург М. Коновал завдав потерпілому поранення, що спричинили тимчасово втрату працездатності останнім [98, арк. 11]. У 1909 р. Х. Коваленко здійснив напад на гірничого інженера, за що він був заарештований [100].

Напади на керівників підприємств не були виключенням. У процесі боротьби за власні права робітники вдавалися до практики індивідуального терору. У 1907 р. робітник Безушко Л. здійснив замах на вбивство директора Краматорського металургійного заводу [544, арк. 2]. У серпня 1909 р. було скоєно замах на майстра Дніпровського заводу Малиновського. Причиною стало звільнення кількох робітників. Обурені металурги найняли одного з місцевих п'яниць, щоб той вбив їх кривдника. Але замах був невдалий, майстер отримав незначні ушкодження голови [550, арк. 52].

Протестні настрої колективах металургійних підприємств України останньої третини ХІХ – на початку ХХ ст. були важливим чинником, що впливав на повсякдення їх працівників. Конфлікти виникали здебільшого з економічних причин. Серед методів боротьби використовувалися скарги та страйковий рух. Подекуди траплялися випадки замахів на вбивство управлінців підприємств. Часто траплялися й конфлікти на національному підґрунті. Здебільшого це можна пояснити привілейованим становищем іноземних робітників щодо російських підданих. Для захисту власних прав робітники практикували різні способи тиску на підприємців. Страйки та демонстрації були ефективним методом супротиву. Організованість виступів продемонструвала виникнення сталого професійного прошарку, який готовий відстоювати власні інтереси. Якщо наприкінці ХІХ ст. страйки були стихійними, то вже ХХ ст. ознаменувалося заснуванням організацій для захисту прав робітників (профспілок), оформленням робітничого руху з чіткими вимогами.

Висновки до четвертого розділу:

- встановлено, що соціально-культурний вимір був невід'ємною складовою повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст. Медична допомога, доступність освітніх послуг та культурно-розважальна структура мали тенденцію до сталого розвитку протягом цього періоду. Управлінці металургійних підприємств значну увагу приділяли будівництву лікарень та організації медичної допомоги для працівників та членів їх сімей. Лікарні діяли при кожному заводі. Розбудову медичної системи здійснювали з метою покращення санітарно-епідеміологічного стану промислового регіону та надання першої невідкладної допомоги в разі настання нещасного випадку на виробництві. Для задоволення освітніх потреб дітей працівників та неповнолітніх робітників відкривали початкові та середні заклади освіти. Для дорослих діяли спеціальні вечірні курси;

- доведено, що в повсякденні працівників металургійної галузі України окреме місце посідали дозвілєві практики. Час поза роботою працівники могли проводити, відпочиваючи вдома, прогулюючись у парках або у культурно-освітніх установах. Для металургів підприємці створювали умови для проведення дозвілля. За їх кошти будували парки, були відкриті бібліотеки, театральні сцени, народні аудиторії, організована діяльність різноманітних спортивних товариств тощо. З XX ст. з'являється нова форма проведення культурного дозвілля – перегляд кінокартин. Особливістю дозвілєвих практик металургів стало поєднання місцевих та іноземних традицій відпочинку. Іноземні фахівці привезли з собою нові способи проведення дозвілля, такі як кегельбан, теніс, крикет, більярд тощо;

- розглянуто протестні настрої в колективах металургійних підприємств. Встановлено, що вони виявлялись у формі письмових скарг на адресу фабричних інспекторів, протестів та масових заворушень. Здебільшого причини протиріч мали економічний характер, але після 1905 р. все частіше

лунали політичні заклики. В останній третині XIX – на початку XX ст. виникали суперечності й на етнічному ґрунті, причиною яких ставало привілейоване становище іноземців на заводах. У роки Першої світової війни невдоволення металургів явилось у зростаючій кількості протестів на виробництві. Їх наслідки були різноманітними, від звільнення протестуючих та закриття заводів до часткового задоволення їх вимог.

ВИСНОВКИ

Відповідно до визначеної мети і поставлених завдань результати дослідження повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX– на початку XX ст. дозволяють зробити такі висновки:

- проаналізовано питання наукової розробки теми. Аналіз історіографії дозволяє констатувати, що хоча певним аспектам й присвячена значна кількість праць, однак на сьогодні повсякденне життя працівників металургійної промисловості в останній третині XIX – на початку XX ст. не стало предметом спеціального дослідження. Залучений комплекс матеріалів фондів центральних, обласних архівних установ, музеїв України та закордонних архівів, опублікованих статистичних даних, періодичних видань і джерел особового походження дозволяє охарактеризувати повсякдення металургів. З огляду на специфіку теми в основу роботи покладено антропологічний і мікроісторичний підходи, що сприяли дослідженню повсякдення українських металургів;

- з'ясовано, що історичні умови формування повсякденного життя працівників металургійної промисловості були пов'язані з природно-кліматичними умовами регіону, державною політикою Російської імперії щодо фабрично-заводських робітників, соціо-демографічним складом працівників та умовами праці на заводах. Державна політика щодо металургійної галузі на українських землях посилювала імперську інтеграцію та була спрямована на її розбудову шляхом залучення іноземних інвестицій і ведення протекціоністської політики. Прийняті законодавчі постанови, що стосувались повсякдення працівників металургійної галузі, регулювали питання виробничої діяльності металургів та їх соціального захисту. Зокрема були ухвалені закони, що обмежували тривалість робочого дня, працю жінок та підлітків тощо. На початку XX ст. було прийнято ряд законодавчих актів,

що гарантували страхування робітників у випадку хвороби або виробничої травми;

- доведено, що остання третина XIX ст. – це період зародження металургійної галузі на українських теренах. Донецько-Придніпровський регіон став центром української металургії, чому сприяли поклади кам'яного вугілля та залізної руди, що мали високий відсоток вмісту заліза. Розбудова залізничного сполучення та поєднання Донецького кам'яновугільного басейну з Криворізьким залізородним стали певним каталізатором для активної розбудови металургійної справи. Першим великим підприємством став завод Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізородного та рейкового виробництв, збудований у 1870-х рр. Уже на початку XX ст. функціонувало 17 великих металургійних заводів. Найбільші з них – Юзівський, Олександрівський, Донецько-Юр'ївський та Дніпровський.

Використання зарубіжних інвестицій у металургійній галузі обумовило залучення до роботи на підприємствах іноземних фахівців. Серед управлінського персоналу до 1906 р. домінував іноземний елемент. Робітники, які складали основний масив робочої сили на підприємстві, здебільшого походили з українських та центральних губерній Російської імперії. Це були колишні селяни, які після проведення селянської реформи 1861 р. відправлялись у міста у пошуках заробітку;

- проаналізовано соціо-демографічний склад металургів. Встановлено, що чисельність працівників постійно змінювалась. Причини цього крились у низці факторів: відкриття нових заводів, змін обсягів виробництва, сезонність тощо. Підприємці були зацікавлені у формуванні постійного контингенту робочої сили, тому вживали ряд заходів для утримання робітників на заводах. Національний та соціальний склад металургів був строкатим. Разом із залученням іноземних інвестицій до Російської імперії прибували й закордонні фахівці;

- охарактеризовані умови праці на металургійних заводах, де більшу частину свого часу проводили робітники. Робочий день в останній третині

XIX ст. міг сягати 12 – 14 годин. Умови праці для робітників були виснажливими. Вони мусли виконувати важку фізичну роботу в погано вентильованих приміщеннях. Температура в цехах була висока, рівень пилу та шуму – надмірні. Натомість, умови праці інженерно-технічної інтелігенції разюче відрізнялись. Вони працювали у добре вентильованих кабінетах з опаленням та електричним освітленням;

- доведено, що важкі виробничі умови, тривалий робочий день та низька культура охорони праці призводили до виробничого травматизму серед працівників металургійних заводів. Аналіз статистики нещасних випадків продемонстрував, що було три суттєві сплески виробничого травматизму: у 1897–1899 рр., 1900 р. та 1904 рр. Вони пояснюються, по-перше, відкриттям нових заводів та зростанням кількості робітників загалом, по-друге, ухваленням законодавчих актів, які суворо регламентували процес реєстрації нещасних випадків на промислових підприємствах. Підприємці розробили заходи для забезпечення безпеки працівників та утримували лікарів для надання своєчасної медичної допомоги;

- проаналізовано рівень матеріального споживання працівників металургійної галузі. Результативність праці металургів визначена шляхом аналізу рівня їх доходів. Встановлено, що протягом означеного періоду домінувала тенденція до збільшення рівня оплати праці металургів, окрім періодів економічних та політичних криз. На розмір заробітної плати впливали й штрафи, які накладалися на працівників через неякісне виконання службових обов'язків. Для подолання зубожіння працівників у роки Першої світової війни металургійні підприємства вводили додаткові виплати. Доведено, що рівень оплати праці іноземних фахівців був значно вищим, ніж у російських підданих;

- встановлено, що рівень матеріального забезпечення працівників металургійної галузі дозволяв їм задовольнити потреби першої необхідності. Найбільшу частину витрат складали оплата продуктів харчування та оренда житла. Мати власну нерухомість могли лише представники інженерно-

технічної інтелігенції. Звичайному робітникові доводилось багато працювати та відкладати кошти декілька років, щоб придбати землю або будинок у свою власність. Висвітлено раціон харчування робітників, що складався переважно з простих вуглеводів. Доведено, що на культуру харчування та уподобання в їжі впливало походження робітника;

- доведено, що працівники металургійної промисловості мали доступ до медичних послуг. Підприємці вкладали кошти в розбудову лікарень при заводах з метою своєчасного реагування на нещасні випадки на виробництві, профілактики професійних захворювань та покращення епідеміологічної ситуації у заводських поселеннях. Лікарні обслуговували працівників і членів родин металургів;

- з'ясовано, що для працівників металургійної галузі та їх дітей біли створені сприятливі умови для отримання освіти. За фінансового сприяння керівництва заводів було відкрито школи, училища, вечірні курси для дорослих тощо. Отримання освіти було необхідною умовою для подальшого кар'єрного зростання, а володіння базовою освітою було необхідним для безпечної роботи із заводською технікою;

- висвітлено основні форми проведення відпочинку металургами поза роботою. Дозвілліві практики металургів склалися з відвідування бібліотек, театрів, парків, спортивних гуртків, шинків тощо. Відкриття культурно-розважальних закладів відбувалося за кошти промисловців, які мали на меті відлучити робітників від питних закладів. Релігія посідала важливе місце в повсякденні металургів. У заводських поселеннях завжди будували культові споруди, які утримувались за кошти самих робітників;

- охарактеризовані протестні настрої в повсякденні працівників металургійної галузі. Вони виявлялись у формі письмових скарг на адресу фабричного інспектора, протестів та масових заворушень. Причини протиріч мали здебільшого економічний характер, але траплялись й зіткнення між працівниками на етнічному ґрунті. В останній третині XIX ст. протести носили здебільшого спонтанний характер з яскравим емоційним

забарвленням. Починаючи з ХХ ст. протестні настрої мають колективний характер;

- дослідження не вичерпує всіх питань, пов'язаних із зазначеною в дисертації проблематикою. Виявлені в результаті дослідження факти і закономірності можуть стати підґрунтям для подальшого вивчення особливостей повсякденного життя працівників металургійної промисловості у більш пізні періоди. Перспективи подальшої розробки проблеми вбачаються у міждисциплінарних та краєзнавчих дослідженнях; більш глибокому вивченні нематеріальної сфери повсякдення металургів, зокрема сімейних відносин; висвітленні питань історії повсякденних практик металургів окремих населених пунктів або навіть сімейних династій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Daniel R. Brower. Labor Violence in Russia in the Late Nineteenth Century. *Slavic Review*. №41 (autumn 1982). p. 417 – 431
2. Demchenko A. The industrial injuries in the daily life of workers of the metallurgical industry of Ukraine in the late XIX – early XX centuries. *Skhid*. № 2(160). P. 5-10
3. Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution, Vol. 1: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924. Princeton, 1994. 361 p.
4. Glamorgan Archives. HRA/D381/4: Photographs of the works at Hughesovka.
5. Glamorgan Archives. HRA/D426: Photographs of Hughesovka, 1880s.
6. Glamorgan Archives. HRA/DNMW44: New Russia Company Works, and town of Hughesovka, photographs, 1869–1913.
7. Glamorgan Archives. HRA/DX409/1: Photograph of Arthur Hughes and family with Annie Jones, tutor to the Hughes' daughter, 1890.
8. Glamorgan Archives. HRA/DX409/12: Memoir by Annie Gwen Jones.
9. Glamorgan Archives. HRA/DX409/26: Hughesovka/Stalino, by Annie Gwen Jones.
10. Glamorgan Archives. HRA/DX409/9: Text of radio broadcast given by Mrs Jones on her memories of her years at Hughesovka, Ukraine, as governess to the family of Arthur Hughes.
11. Hume G. Thirty-five years in Russia. 1914. URL: <https://archive.org/details/thirtyfiveyears00humeuoft/page/n15?q=Hughesovka> (дата звернення 17.12.2018).
12. McCaffray S. P. The Politics of Industrialization in Tsarist Russia: The Association of Southern Coal and Steel Producers, 1874–1914. DeKalb, IL, 1996. 299 p.

13. McKay J. P. *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913*. Chicago, IL, 1970. 456 p.
14. Norman H. *All the Russias; travels and studies in contemporary European Russia, Finland, Siberia, the Caucasus, & Central Asia*. 1902. URL: <https://archive.org/details/allrussiastra00norm/page/n8> (дата звернення 06.10.2018)
15. *The End of Labour History? (International Review of Social History Supplements)* / ed. Marcel Linden. Cambridge, 1994. 173 p.
16. Wilkins C. *The history of the iron, steel, tinplate and ... other trades of Wales: with descriptive sketches of the land and the people during the great industrial era under review*. 1903. URL: <https://archive.org/details/historyofironste00wilkrich/page/n5> (дата звернення: 12.11.2018)
17. Wynn C. *Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia*. Princeton, NJ, 1992. 316 p.
18. Абдуллаев Я. Производственно-техническое развитие Александровского Южно-Российского завода и его место в промышленности России до начала Первой мировой войны (1887-1914). *Грамота*. №7(81). 2017. С.13–17
19. Аксенов С. С. Положение фабрично-заводской промышленности и рабочих в Екатеринославской губернии в 1899–1900 годах. *Памятная книжка и Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1903 г.* / ред. Я. Г. Голобов. Екатеринослав, 1903. С. 127–166.
20. Александровский южно-российский завод. Краткое описание завода. Екатеринослав. 1910. 51 с.
21. Альбат Г. П. Сборник международных конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных: с библиографическим указателем. Москва. 1917. 84 с.
22. Антонов Н. Н. *Донецкий бассейн и его промышленность*. Петроград. 1922. 56 с.

23. Аронский М. И., Кротов И. Х. Завод имени Дзержинского. 1889–1939: Пятьдесят лет. Днепродзержинск. 1939. 80 с.
24. Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Екатеринослав. 1905. 144 с.
25. Бабічева О. С. Діяльність підприємців Південної України в період економічної кризи 1900-1903 рр. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. Вип. 41. 2016. С. 90–99
26. Базарянинов В. К. Дзержинка: годы и судьбы. Очерки истории Днепровского металлургического комбината им. Ф. Э. Дзержинского. Днепропетровск. 1999. 276 с.
27. Бакулев Г. Д. Чёрная металлургия Юга России. Москва. 1953. 247 с.
28. Балабанов М. С. Сборник законов, распоряжений и разъяснений по вопросам русского фабричного законодательства. Санкт-Петербург, 1909. 266 с.
29. Батенин Э. С. Донбасс. Южный горно-промышленный район. Москва. 1928. 462 с.
30. Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880-1920 рр. Ч. I. Київ. 2017. 222 с.
31. Большаков В. I., Євсєєва Г. П., Перетокін А. Г. Розвиток металургійної промисловості в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. (1900 – 1917). *Металознавство та термічна обробка металів*. 2016. №1. С. 38–46.
32. Борьба с пьянством (о закрытии питейных заведений в с. Каменском). *Приднепровский край*. 2 апреля 1914 г. С.3
33. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II : в 3 ч. Ч. 1 : Роль среды. Пер. с фр. М. А. Юсима. Москва : Языки славянской культуры, 2002. 496 с.

34. Буланова Н. М. І. І. Ясюкович – видатний промисловець Подніпрв'я. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2011. Вип. 9. С. 132–141.
35. Буланова Н. М. Кам'янське та його околиці середини XVIII – початку XX ст.: топонімічний словник. Дніпропетровськ, 2010. 108 с.
36. Буланова Н. М. Кам'янські етюди в стилі ретро. Дніпропетровськ. 2011. 239 с.
37. Буланова Н. М. Невідомі сторінки в історії Кам'янського (за матеріалами Російського Державного історичного архіву м. Санкт-Петербургу). *Скарби музеїв : збірник статей. Матеріали обласної наукової конференції до Міжнародного дня музеїв 2003 року*. Дніпропетровськ. 2005. С. 56–63.
38. Булгаков І. М. Гірничий нагляд в урядовому механізмі на теренах України в XIX-поч. XX ст. *Теорія та практика державного управління*. 2014. Вип. 1. С. 58–66
39. Быт. *Философский энциклопедический словарь*. Москва, 1989. С. 75
40. Варзар В. Е. Список фабрики заводов Европейской России. Санкт-Петербург. 1903. 838 с.
41. Варзар В. Е. Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах за 1905 год. 1908. 111 с.
42. Варзар В. Е. Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах за трехлетие 1906–1908 гг. 1910. 220 с.
43. Варзар В. Е. Статистические сведения о стачках рабочих на фабриках и заводах за десятилетие. 1895–1904 гг. Санкт-Петербург, 1905. 218 с.
44. Вегнер К. Ф. Травматические нейрозы и закон о несчастных случаях. Харьков. 1907. 26 с.
45. Ведомость об успехах и поведении ученика отделения 2-х классового Министерского училища при заводе Никополь-Мариупольского

общества. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).

46. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів і словосполучень. Київ, 2002. 1440 с.

47. Ветрова Г. В. Формування промислового робітництва на півдні України у другій половині XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXVIII. С. 66–71.

48. Ветрова Г. В. Соціальні зміни у складі населення Півдня України у другій половині XIX ст.: дис... к.і.н: 07.00.01. Ізмаїл, 2008. 277 с.

49. Височайша затверджена думка Державної Ради «По проекту правил по нагляду за заводами фабричної промисловості та про взаємні відносини фабрикантів та робітників та про збільшення кількості чинів фабричної інспекції». *ПСЗ*. 1886 г. Собр. 3-е. Т.VI. №. 3769. С.262–270.

50. Височайша затверджена думка Державної Ради «Про заборону нічної праці неповнолітніх і жінок на фабриках, заводах і мануфактурах». *ПСЗ*. Санкт-Петербург. 1887. Собр. 3-е. Т.V. №3013. С. 261

51. Височайша затверджена думка Державної Ради «Про зміну постанов про роботу малолітніх, підлітків та осіб жіночої статі на фабриках, заводах, мануфактурах і про поширення правил про роботу і навчання малолітніх на ремісничі заклади». *ПСЗ*. Санкт-Петербург, 1893. Собр. 3-е. Т.X. №6742. С. 309–310

52. Височайша затверджена думка Державної Ради «Про нагляд за благоустроєм та порядком на приватних горних заводах і промислах і про наймання робітників на ці заводи і промисли». *ПСЗ*. Санкт-Петербург.1897. Собр. 3-е. Т.XIII. №9767. С. 437– 440

53. Височайша затверджена думка Державної Ради «Про проведення відрахувань із заробітної плати робітників на фабриках, заводах і мануфактурах при стягненні податків й інших зборів». *ПСЗ*. Санкт-Петербург. 1899. Собр. 3-е. Т.XV. №11702. С. 315

54. Височайша затверджена думка Державної Ради «Про тривалість і розподіл робочого часу у закладах фабрично-заводської промисловості». *ПСЗ*. Санкт-Петербург. 1900. Собр. 3-е. Т. XVII. № 14231. С. 355–356

55. Височайша затверджена думка Державної Ради від 1 червня 1882 р. «Про малолітніх, які працюють на заводах, фабриках і мануфактурах». *ПСЗ*. Санкт-Петербург. 1886. Собр. 3-е. Т. II. № 931. С. 265–266.

56. Височайше затвержене положення Кабінету Міністрів «Про надання начальнику Гірничого Управління Південної Росії деяких повноважень на час існування холерної епідемії». *ПСЗ*. Санкт-Петербург. 1895. Собр. 3-е. Т. XII № 8889. С. 558–559

57. Височайше затвержені правила «Про винагороду потерпілих внаслідок нещасних випадків робітників і службовців, а так само членів їх родин, на підприємствах фабрично-заводської, гірничої та гірничо-заводської промисловості». URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/1903.htm> (дата звернення 17.12.2018)

58. Височайше повеління Міністра Фінансів «Про продовження терміну дії законів про працю малолітніх на заводах, фабриках и мануфактурах та про нічну працю жінок та підлітків». *ПСЗ*. Санкт-Петербург, 1893. Собр. 3-е. Т. X. № 6558. С. 55

59. Височайше повеління Міністра Фінансів «Про продовження терміну дії законів про працю малолітніх на заводах, фабриках и мануфактурах та про нічну працю жінок та підлітків». *ПСЗ*. Санкт-Петербург. 1893. Собр. 3-е. Т. X. № 6691. С. 280

60. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX ст. : європейські впливи та українські національні особливості. 2009. 172 с.

61. Водотика Т. Міські соціальні фронтири у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на поч. XX ст. *Регіональна історія України: Зб. наук. ст.* 2015. Вип. 9. С. 263 – 276.

62. Водотика Т. С. Простір можливостей: Україна в добу заліза та пари. Київ. 2018. 240 с.

63. Водотика Т. С. Робітники та підприємці:гнобителі та пригноблені чи партнери? URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2279-tetyana-vodotika-robitniki-ta-pidpriemtsi-gnobiteli-ta-prignobleni-chi-partneri> (дата звернення: 10.10. 2017).

64. Водотика Т. С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр.* 2013. Вип. 22. С. 14 – 25.

65. Водотика Т. С. Фабрична інспекція в ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва другій половині XIX – на поч. XX ст. *Архіви України.* 2014. №4 – 5. С. 167 – 175.

66. Волониць В. С., Новікова С. В. Промисловий розвиток м. Маріуполя у XIX – на поч. XX ст. *Грані.* 2013. №12. С. 89–96.

67. Вся Екатеринославская губерния. 1913 г. / сост. Н. Г. Подковыров. Екатеринослав. 1913. 463 с.

68. Высочайше утвержденный одобренный Государственным Советом и Государственной Думою закон «О страховании рабочих от несчастных случаев» от 23 июня 1912 г. Полное собрание законов Российской империи. Том 32 (часть 1) №37447. С. 868 – 88

69. Высочайше утвержденный одобренный Государственным Советом и Государственной Думою закон «Об обеспечении рабочих на случай болезни» от 23 июня 1912 г. Полное собрание законов Российской империи. Том 32 (часть 1) №37446. С. 855 – 868

70. Гаврилов Н. И. Справочная книга «Фабрики, заводы и рудники» Екатеринославской губернии на 1903 г. Екатеринослав. 1903. 439 с.

71. Гальченко О. М. Спортивно-гімнастичний рух у Дорадянській Юзівці. *Слобожанський науково спортивний вісник.* 2010. № 3. С. 153–156.

72. Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод и попутные заметки о техническом образовании в Донецком каменноугольном районе. Санкт-Петербург. 1892. 49 с.
73. Герасюнина Ю. Роль страховых институтов в организации страхования рабочих в конце XIX – начале XX века. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/39502/1/uibch_2007_02_96.pdf (дата звернення: 18.01.2018)
74. Гессен В. Ю. Труд детей и подростков в фабрично-заводской промышленности России от XVII века до Октябрьской революции. Москва-Ленинград. 1927. 267 с.
75. Гиляровский В. Железная лихоманка. URL: http://dugward.ru/library/gilarovskiy/gilarovskiy_jeleznaya_gorachka.html (дата звернення: 13.02.2017).
76. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. Київ. 1970. 300 с.
77. Гонимов И. А. Старая Юзовка: 1869–1905. Сталино. 1955. 231 с.
78. Гончаров В. В., Койнаш В. В. Развлекательная культура рабочих Донбасса. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 1. С. 24-27.
79. Горлов П. Н. История горно-заводского дела на территории Донецкого края и вблизи Керчи (1696–1859 гг.). Харьков. 1915. URL: <https://www.donmining.info/2016/06/gorlov-istoriya-gornozavodskogo-dela.html> (дата звернення 01.12.2016)
80. Горно-заводской листок. 1899. № 3. С.7
81. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна / сост. В. М. Коробков. 1901. 523 с.
82. Готра О. Історична пам'ять як чинник формування ідентичності. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 143–155.
83. Гринчак М. О. Джерельна база дослідження великої промислової буржуазії південноукраїнських губерній пореформленої доби. *Гілея*. Вип. 109. С. 27 – 31.

84. Гринчак М. О. Трансформація соціально-економічних вимог промисловців південноукраїнських губерній пореформленної доби. *Грані*. 2016. №6. С. 66-72.

85. Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі. Україна Модерна: Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. *Спеціальний випуск*. 2007. № 12(2). С. 27–60.

86. Гусс К. Соціальне страхування та медичне обслуговування в Донбасі у другій половині ХІХ ст.: деякі аспекти проблеми. *Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр.* 2009. Вип.3. С. 180 – 183.

87. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1 Спр. 1265. 7 арк.

88. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 217. 10 арк.

89. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 251. 88 арк.

90. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 274. 38 арк.

91. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 302. 13 арк.

92. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 335. 164 арк.

93. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 350. 48 арк.

94. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 379. 19 арк.

95. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 431. 103 арк.

96. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 435. 381 арк.

97. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 488. 61 арк.

98. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 910. 12 арк.

99. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 911. 49 арк.

100. ДАДО. Ф. 11. Оп.1. Спр. 979. 7 арк.

101. ДАДО. Ф. 259. Оп. 1. Спр. 1. 156 арк.

102. ДАДО. Ф. 469. Оп. 1. Спр. 15. 91 арк.

103. ДАДО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 1. 39 арк.

104. ДАДО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 2. 42 арк.

105. ДАДО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 3. 52 арк.

106. ДАДО. Ф. 691. Оп. 1. Спр. 1. 41 арк.

107. ДАДО. Ф. 834. Оп. 1. Спр. 1. 22 арк.

108. Демченко А. В. Купівельні можливості працівників заводів «Нікополь» та «Дніпровський» на початку Першої світової війни: порівняльний аспект. *Дні науки історичного факультету 2017 (до 200-річчя з дня народження М.І.Костомарова): матеріали X Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. 2017. С. 244 – 247.*

109. Демченко А. В. Страйковий рух робітників Дніпровського заводу в їх повсякденні (січень - квітень 1916 р.). *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції, м.Дніпро. Частина I. 2017. С. 87 – 89.*

110. Демченко А. В. Забезпечення житлом працівників Дніпровського металургійного заводу у с. Кам'янському, в контексті їх повсякдення на початку ХХ ст. *Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження, 2018: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції 27 лютого – 1 березня 2018 р. 2018. С.170–173*

111. Демченко А. В. Законодавство Російської імперії як джерело з історії повсякденного життя неповнолітніх робітників металургійних підприємств України в останній третині ХІХ ст. *Майбутній науковець-2017: зб. матеріалів науково-практичної конференції 1 грудня 2017 р., м. Сєвєродонецьк. 2017. С.711 – 712.*

112. Демченко А. В. Законодавчі акти 1890-х років як джерело з історії повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів ХХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ. 2018. С. 102 – 105.*

113. Демченко А. В. Історія повсякдення: теоретико-методологічні засади. *Актуальні проблеми освіти та науки: зб. матеріалів ХІХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 99 – 101.*

114. Демченко А. В. Матеріальне забезпечення робітників маріупольського заводу «Нікополь» у період Першої світової війни в

контексті їх повсякдення. *Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 21 квітня 2017 рік.* 2017. С. 153 – 156.

115. Демченко А. В. Медичне забезпечення працівників металургійної промисловості України наприкінці XIX – на початку XX ст., в контексті їх повсякдення. *Україна у світовому історичному просторі: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 20 квітня 2018 р.* 2018. – С.61 – 63.

116. Демченко А. В. Оплата праці робітників Дніпровського заводу у 1915 – 1916 рр.: в контексті їх повсякдення. *Чорноморські наукові студії: матеріали Третьої міжнародної мультидисциплінарної конференції, м. Одеса, 19 травня 2017 року.* 2017. С. 164 – 167.

117. Демченко А. В. Релігія у повсякденному житті металургів України наприкінці XIX – на поч. XX ст. *Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 26 квітня 2019 рік.* 2019. С. 153 – 156.

118. Демченко А. В. Рівень виробничого травматизму, як складова повсякденного життя металургів України у 1893 – 1903 рр. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XXI підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ.* Маріуполь: МДУ, 2019. С. 110 – 111.

119. Демченко А. В. Соціальні суперечності на підприємствах металургійної промисловості України в повсякденні робітників-металургів початку XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки.* Т. 29(68), № 2. 2018. С. 1-5.

120. Демченко А. В. Харчування працівників металургійних підприємств України наприкінці XIX – на початку XX ст., в контексті їх повсякденного життя. *Гілея.* Вип. 139 (№12).2018. С. 13-17

121. Ден В. Э. Каменноугольная и железоделательная промышленность. Санкт-Петербург. 1912. 241 с.

122. Ден В. Э. Каменноугольная и железодельательная промышленность. Санкт-Петербург. 1907. 188 с.
123. Днепровский металлургический завод им. Ф.Э. Дзержинского. *Большая советская энциклопедия*: в 30 т. URL: <http://bse.sci-lib.com/article030179.html> (дата звернення 11.12.2019)
124. Днепропетровский горный институт: Исторический очерк: В 2 кн. Кн.1: История и развитие (1899-1989). Москва, 1990. 345 с.
125. Днепропетровский металлургический завод им. Г.И. Петровского. *Большая советская энциклопедия*: в 30 т. URL: <http://bse.sci-lib.com/article030245.html> (дата звернення 11.12.2019)
126. Днепропетровску 200 лет. 1776-1976. Сборник документов и материалов / Сост. Б.Я. Бриккер, П.С. Гончарук, Л.П. Капкало, К.А. Козулина, Т. Е. Стороженко, Е. Г. Яременко. Киев. 1976. 508 с.
127. Довжук І. В. Роль важкої промисловості Донбасу в розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ. 2004. 427 с.
128. Довжук І. В., Симоненко І. В. Інженерно-технічна інтелігенція у розвитку важкої промисловості Півдня України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Луганськ, 2013. 179 с.
129. Довжук І. Гусс К. Деякі аспекти формування індустріального робітництва Півдня України в пореформений період. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 222 – 224.
130. Довжук І.В. До питання про діяльність Донецько-Юр'ївського металургійного заводу наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. *Пробл. історії України ХІХ - початку ХХ ст.* 2003. Вип. 5. С. 31–35
131. Доклад городской управы о замощении городского базара. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1908 год*. Мариуполь. 1909. С. 140–141

132. Доклад Городской Управы о принятии участия в расходах по оценке металлургических заводов. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1908 год*. Мариуполь. 1909. С. 41–43

133. Доклад Городской Управы от 10 апреля 1906 года об отводе местным металлургическим заводам участка городской земли под устройства кладбища. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1906 год*. Мариуполь. 1907. С. 97–98

134. Доклад Городской Управы от 21 апреля 1908 г. по ходатайству Правления Никополь-Мариупольского Горного Металлургического Общества от 31 марта 1908 года об отдаче этому Обществу в аренду городского участка под устройство поселка для городских рабочих. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1908 год*. Мариуполь. 1909. С. 91–92

135. Доклад городской управы от 26 апреля 1899 г. по прошению Я.А. Пичахчи о разрешении ему постройки лавки на базаре при металлургических заводах. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1899 год*. Мариуполь. 1900. С.66

136. Доклад городской управы от 28 мая 1899 г. по вопросу о постройке жилых помещений на базаре при металлургических заводах. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1899 год*. Мариуполь. 1900. С.91–92

137. Доклад городской управы от 28 мая 1899 г. по вопросу о постройке жилых помещений на базаре при металлургических заводах. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1899 год*. Мариуполь. 1900. С.96–99

138. Доклад городской управы от 28 мая 1899 г. по вопросу о разрешении частным лицам постройке лавок на базаре при металлургическом заводе. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1899 год*. Мариуполь. 1900. С.99–105

139. Доклад Городской Управы от 5 марта 1908 г. по прощению провизора Шниппера о разрешении ему устройства на заводе Никополь-Мариупольского Общества лаборатории для изготовления кефира и простокваши. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1908 год*. Мариуполь. 1909. С. 45

140. Доклад Городской Управы от 5 марта 1908 года по отношению Уездной Земской управы от 4 декабря 1907 года за №5770 о принятии городом участия в расходах по приглашению специалиста для оценки местных металлургических заводов. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1908 год*. Мариуполь. 1909. С. 32–39

141. Доклад городской управы от 9 сентября 1899 г. по вопросу об отводе места под постройку здания для низшего механико-технического училища с низшею ремесленною при нем школой. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1899 год*. Мариуполь. 1900. С. 137–138

142. Доклад Городской Управы по ходатайству Никополь-Мариупольского Общества об отдаче ему в аренду городского участка под поселок. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1908 год*. Мариуполь. 1909. С. 97–99

143. Доклад Губернской Земской Управы о врачебно-продовольственных пунктах для пришлых рабочих в Екатеринославской губернии. *Приложения к постановлениям Екатеринославского Губернского Земского Соборания: XXXVII очередной 1902 г. сессии с 1 по 14 декабря включительно*. Екатеринослав. 1903. С. 503–512

144. Доклад Губернской Земской Управы о врачебно-продовольственных пунктах для пришлых рабочих в Екатеринославской губернии. *Приложения к постановлениям Екатеринославского Губернского Земского Соборания: XLI очередной 1906 г. сессии (с 1 по 13 декабря)*. Екатеринослав. 1907. С. 389–395

145. Доклад Губернской Земской Управы об исследовании санитарного состояния горных заводов и промыслов. *Приложения к постановлениям Екатеринославского Губернского Земского Собраниа: XXXVII очередной 1902 г. сессии с 1 по 14 декабря включительно.* Екатеринослав. 1903. С. 1926–1927

146. Доклад Екатеринославской Губернской Земской Управы о деятельности лечебно-продовольственных пунктов для пришлых рабочих и об открытии сети ночлежно-продовольственных пунктов для горнорабочих. *Приложения к постановлениям Екатеринославского Губернского Земского Собраниа: 45-й очередной 1910 г. сессии (с 5 по 20 декабря 1910 г.).* Екатеринослав. 1911. С. 1549–1556

147. Доклад Екатеринославской Губернской Земской Управы о лечебно-продовольственных пунктах для сельскохозяйственных рабочих и об открытии постоянного ночлежно-продовольственного пункта для горнорабочих в пос. Юзовка. *Приложения к постановлениям Екатеринославского Губернского Земского Собраниа: 44 очередной 1909 года сессии (с 4 по 19 декабря 1909 года).* Екатеринослав. 1910. С.1636–1648

148. Доклад Екатеринославской Губернской Земской Управы о лечебно-продовольственных пунктах для сельскохозяйственных рабочих и ночлежно-продовольственных пунктах для горнорабочих. *Приложения к постановлениям Екатеринославского Губернского Земского Собраниа: 47-й очередной 1912 г. сессии (с 7 по 20 декабря 1912 г.).* Екатеринослав. 1913. С. 1578 – 1587.

149. Доклад Екатеринославской Губернской Земской Управы о соглашении с городами и промышленными предприятиями по борьбе с холерой. *Приложения к постановлениям Екатеринославского Губернского Земского Собраниа: 44 очередной 1909 года сессии(с 4 по 19 декабря 1909 года).* Екатеринослав. 1910. С.529–533

150. Доклад Екатеринославской Губернской Земской Управы о холерной эпидемии 1910 г. *Приложения к постановлениям*

Екатеринославского Губернского Земского Собрания: 45-й очередной 1910 г. сессии (с 5 по 20 декабря 1910 г.). Екатеринослав. 1911. С193 – 208

151. Доклад и отчет совета Общества пособия горнорабочим юга России за 1915–1916 год. Харьков, 1916. 80 с.

152. Донецкий металлургический завод им. В.И. Ленина. *Большая советская энциклопедия*: в 30 т. URL: <http://bse.sci-lib.com/article032059.html> (дата звернення 11.12.2019)

153. Донік О. Індустріальне освоєння Донбасу у ХІХ – на початку ХХ ст. *Регіональна історія України*. 2015. Вип. 9. С. 201–214.

154. Дружинин Н. К. Условия быта рабочих в дореволюционной России (по данным бюджетных обследований). Москва. 1958. 164 с.

155. Ежемесячная статистика железной промышленности южной России за первые 8 месяцев 1903 года. *Горно-заводский листок*. 1903. 29 ноября (№ 27). С.6433 – 6434.

156. Ежемесячная статистика железной промышленности южной России. Харьков. 1911 г. С. 2–4. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/2814> (дата звернення: 28.10.2019)

157. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. 2011. Т. 2. 608 с.

158. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. 2011. Т. 1. 696 с.

159. Железная промышленность Южной России в 1900 г. Харьков. 1901. 41 с.

160. Железная промышленность Южной России в 1901 г. Харьков. 1902. 125 с.

161. Железная промышленность Южной России в 1902 г. Вып. 1. Харьков. 1902. 80 с.

162. Железная промышленность Южной России в 1902 г. Вып. 2. Харьков. 1902. 55 с.

163. Железная промышленность Южной России в 1903 г. Харьков. 1905. 65 с.
164. Железная промышленность Южной России в 1904 г. Харьков. 1905. 30 с.
165. Железная промышленность Южной России в 1905 г. Харьков. 1906. 93 с.
166. Железная промышленность Южной России в 1906 г. Харьков. 1907. 97 с.
167. Железная промышленность Южной России в 1907 г. Харьков. 1908. 85 с.
168. Железная промышленность Южной России в 1908 г. Харьков. 1909. 98 с.
169. Железная промышленность Южной России в 1909 г. Харьков. 1911. 95 с.
170. Железная промышленность Южной России в 1910 г. Харьков. 1911. 96 с.
171. Железная промышленность Южной России в 1911 г. Харьков. 1912. 96 с.
172. Железная промышленность Южной России в 1912 г. Харьков. 1913. 95 с.
173. Железная промышленность Южной России в 1913 г. Харьков. 1915. 96 с.
174. Железная промышленность Южной России в 1914 г. Харьков. 1916. 97 с.
175. Железная промышленность Южной России в 1915 г. Харьков. 1917. 97 с.
176. Журило А., Журило Д. Становлення металургійної освіти в Україні в європейському освітньому контексті. *Українознавчий альманах*, 2014. Вип. 17. С. 309–312.

177. Журило А. Г. Некоторые вопросы о становление металлургической промышленности Юга России. *Вестник НТУУ «КПИ»*. 2011. Вип. 9. С.52 – 61.

178. Зак Л. М., Зими́на С. С. А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов: Сборник документов и материалов в помощь работающим над историей фабрик и заводов. Москва. 1959.362 с.

179. Закірова С. Підприємницькі стратегії щодо формування житлового фонду Донбасу у ХІХ – на початку ХХ ст. *Краєзнавство*. 2017. Вип. 3/4. С.115 – 123

180. Заключение Екатеринославской Губернской Земской Управы по ходатайству Бахмутского земского собрания о субсидии на постройку заразных отделений при Бахмутской и Енакиевской больницах. *Приложения к постановлениям Екатеринославского Губернского Земского Собрания: 47-й очередной 1912 г. сессии (с 7 по 20 декабря 1912 г.)*. Екатеринослав. 1913. С. 367–369

181. Замковой В.П. Донбасс индустриальный. Сталино. 1958. 143 с.

182. Записка о произведенных опытах в Луганском заводе над употреблением Грушевского антрацита при паровой машине. *Горный журнал*. 12 декабря 1839. URL: <https://www.donmining.info/2017/01/zapiska-o-proizvedennyih-opyitah-v-luganskom-zavode-nad-upotrebleniem-grushevskogo-antratsita.html> (дата звернення: 10.02.2018)

183. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15. 2006 – 2007. С.855-862.

184. Заявление члена управы А.С. Караманова об изменении таксы для легковых извозчиков. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1908 год*. Мариуполь. 1909. С. 134–139.

185. Зінич В. Т. Соціалістичні перетворення паростки нового комуністичного в культурі та побут робітників радянської України. Київ. 1963. 176 с.

186. Избрание двух членов от города в попечительство Мариупольского механико-технического училища. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1906 год*. Мариуполь. 1907. С. 92

187. Избрание стипендиата имени Д.А. Хараджаева при Мариупольском механико-техническом училище. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1906 год*. Мариуполь. 1907. С. 76

188. Иллюстрированный спутник по Курско-Харьково-Севастопольской железной дороге. Харьков. 1902. 274 с.

189. Ильин В. Развитие капитализма в России: процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Санкт-Петербург, 1899. 542 с.

190. Иславин В. И. Обзор каменноугольной и железоделательной промышленности Донецкого края. *Горный журнал*. 1875. Т. 1. № 1. С. 39–95.

191. История рабочих Донбасса: в 2 т. Т.1: Рабочие Донбасса в переходный период от капитализма к социализму. Киев. 1981. 326с.

192. История родного завода: Очерки прошлого и настоящего ордена Ленина Днепровского трубопрокатного завода им. Ленина. 1957. 177 с.

193. История технического развития угольной промышленности Донбасса в 2 т. Т.1. Киев, 1969. 694 с.

194. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Дніпропетровська область. 1969. 958 с.

195. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Донецька область. 1970. 992 с.

196. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Кримська область. Київ, 1974. 833 с.

197. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Луганська область. 1968. 940 с.

198. Історія робітничого класу Української РСР : у 2 т. Т. 1 / під ред. Ф. Є. Лося. Київ, 1967. 567 с.

199. Історія Української РСР: в 2 т. Київ, 1958. Т. 1. 807 с.
200. К вопросу о современном финансово-экономическом и политическом положении. *Горно-заводской листок, 18 марта 1903*. С. 8418 – 8419.
201. Кандауров Д. Р. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию). Петроград, 1914. 1612 с.
202. Каплін Д. С. Проблема використання праці військовополонених у важкій промисловості України в умовах Першої світової війни 1914–1917 рр. *Гілея*. 2009. Вип. 22. С. 18–31.
203. Карант Г. Н. Одесса, ее окрестности и курорты: иллюстрированный путеводитель. Одесса. 1901. 425 с.
204. Карівець І. Повсякдення: важка спадщина модерну. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 607: Філософські науки. С. 42–49.
205. Карівець І. В. Повсякдення: між трансценденталізмом і дивовижністю. Львів, 2012. 256 с.
206. Касперович Г. Железодельательная промышленность России за последнее десятилетие (1903-1912 гг.). Санкт-Петербург. 1913. 79 с.
207. Кеппен А. Материалы для истории горного дела на Юге России. Харьков, 1900. 42 с.
208. Кеппен А. П. Историко-статистический обзор промышленности России. Группа IV. Горная. Санкт-Петербург. 1882. 164 с.
209. Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.). Москва. 1979. 285 с.
210. Козлова Н. Н. Повседневность. *Новая философская энциклопедия*: в 4 т. Москва, 2010. Т. 3. С. 254
211. Кольорова металургія. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=3070 (дата звернення: 03.03. 2017)

212. Коляструк О. Історія повсякденності в сучасній західній науковій традиції. *Наукові записки Вінницького державного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*, 2009. Вип. 16. С. 231–238.

213. Коляструк О. Історія повсякденності в Україні: проблема становлення і легітимізації. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія*. 2010. Вип. 18. С. 387–391.

214. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Харків, 2008. 120 с.

215. Коляструк О. Методологія історії повсякдення. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія*. 2011. Вип. 44. С.8–21.

216. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. 2007. Вип. 17. С.167 – 173.

217. Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя, 2010. 596 с.

218. Константінова В. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.). Запоріжжя, 2011. 100 с.

219. Конторович Н. Л. О частных ночлежках и сети ночлежно-продовольственных пунктов. *Труды XI-го Губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии. 20–29-го марта 1914 г.* Екатеринослав. 1914. Т. 4. С. 135–157.

220. Конторович Н. Л. Состояние ассенизации на рудниках и заводах Бахмутского уезда. *Труды Южно-Русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе 26 марта – 4 апреля 1911 г.* Екатеринослав. 1911. Т. 2: Доклады. С. 220–235.

221. Конторович Н. Л. Состояние водоснабжения на рудниках и заводах Бахмутского уезда. *Труды Южно-Русского областного съезда по*

борьбе с холерой в Екатеринославе 26 марта – 4 апреля 1911 г. Екатеринослав. 1911. Т. 2: Доклады. С. 191–210.

222. Конторович Н. Л. Умывальни при шахтах и бани на рудниках и заводах Бахмутского уезда. *Труды Южно-Русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе 26 марта – 4 апреля 1911 г.* Екатеринослав, 1911. Т. 2: Доклады. С. 211–219.

223. Копань А. В. Культурний вимір повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. № 10(150). 2019. Р. 4-9

224. Копия представления г. Прокурору Новочеркасской судебной палаты от 21 октября 1905 г. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).

225. Коробка В. Діяльність установ міського самоврядування Катеринославської губернії у сфері санітарного захисту населення (1870 – 1914 рр.). *Схід*, 2013. №1. С. 95–100.

226. Коротяев С. І. До питання при визначення терміну «інженерно-технічна інтелігенція». *Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр.* Миколаїв. 2014. Вип. 12. С. 133–139.

227. Кострица Ю. П. У истоков горнозаводского дела: Очерки истории развития Лисичанского каменноугольного района. ХVІІІ-ХХ в.в. Ростов-на-Дону, 1994. 151 с.

228. Кривоносова С. В. Дружківський завод Донецького товариства залізобного і сталеливарного виробництв. *Північна Донеччина: час, події, люди: Зб. наук. праць*. Житомир. 2018. С. 103–113.

229. Крузе Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса в России в 1900-1914 годах. Ленинград. 1980. 142 с.

230. Крутіков В. В. Із історії Луганського ливарного заводу. *Південна Україна ХVІІІ-ХІХ ст.* Запоріжжя. 1999. Вип. 4 (5). С. 188-195.

231. Кузнецова О. В. История повседневности на локальном уровне: подходы и трудности. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya->

povsednevnosti-na-lokalnom-urovne-podhody-i-trudnosti-1/viewer (дата
звернення: 12.10.2018)

232. Куликов В. А. Александровский Южно-Российский завод АО Брянского рельсопрокатного железоделательного, сталелитейного и механического завода. Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: в 3 т. Москва. 2014. Т. 1. С. 55–56.

233. Куликов В. А. Донецкий (Дружковский) завод чугуноплавильный, железоделательный и рельсопрокатный. Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия : в 3 т. Москва. 2014. Т. 1. С. 636–637.

234. Куликов В. А. Корпоративный порядок и общество в заводских и рудничных поселениях юга Российской империи в последней трети XIX – начале XX в. *Tractus aevorum*. 2018. №5 (1). URL: <http://belsu-tractus-aevorum.ru/ru/current-issue/150> (дата звернення: 17.02.2019)

235. Куликов В. А. Краматорского металлургического общества завод. Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: в 3 т. Москва. 2014. Т. 2. С. 134–135.

236. Куликов В. А. Модель динамической базы данных промышленных предприятий украинских губерний Российской империи в начале XX в. *Круг идей: базы данных в исторических исследованиях* / под ред. В. Н. Владимирова, И. М. Гарсковой. Барнаул. 2013. С. 156–171.

237. Куликов В. А. Никополь-Мариупольский завод. Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: в 3 т. Москва, 2014. Т. 2. С. 529.

238. Куликов В. А. Петровский (Енакиевский) металлургический завод. Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: в 3 т. Москва. 2014. Т. 2. С. 701–702.

239. Куликов В. А. Становление корпоративной социальной политики в Российской империи (на материалах Южно-Русского Днепровского металлургического общества). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2017. Вип. 20. С. 83–90.

240. Куликов В. А. Управленческая революция и профессионализация менеджмента промышленных предприятий Юга России в конце XIX – начале XX в. *Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер»*. 2014. № 41. С. 210–218.

241. Куликов В. А. Юзовский завод. Россия в 1917 году: Энциклопедия. Москва. 2017. С. 1078–1079.

242. Куликов В. А., Кривоносова С. В. Донецкий (Дружковский) завод чугуноплавильный, железоделательный и рельсопрокатный. Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: в 3 т. Москва. 2014. Т.1. С. 636–637.

243. Куликов В. А., Чекрыжова О. И. Пространственная сегрегация в корпоративных городах Донбасса в позднеимперский период. *Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер»*. 2015. Вып. 43. С. 105–110.

244. Куликов В. А., Шубин Ю. В. Размещение промышленности и промышленное районирование Надднепрянской Украины в начале XX в. *Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф. (г. Белгород, 23–24 января 2009 г.)*. Белгород. 2009. С. 104–109.

245. Куліков В. О. Вугільна промисловість та металургія Донецько-Придніпровського економічного району Російської імперії у 1870–1915 рр. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2018. Вип. 28. С.64 – 89.

246. Куліков В. О. Доходи і витрати робітників металургійної та вугільної промисловості Катеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Історія. Філософія. Політологія.* 2017. Вип. 14. С. 4–8.

247. Куліков В. О. Забезпечення робочою силою підприємств важкої промисловості Донбасу в період імперської індустріалізації. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2019. Т. 30 (69) № 1. С. 24–28.

248. Куліков В. О. Заробітна плата робітників металургійної та вугільної промисловості Донбасу в імперську добу. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2017. № 26. С. 10–22.

249. Куліков В. О. Іноземні підприємці як імпортери капіталу, інновацій та менеджменту в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2014. Вип. 3 (№ 516). С. 152–167.

250. Куліков В. О. Корпоративні крамниці в заводських та рудничних поселеннях Донбасу в останній третині XIX – поч. XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України*. 2017. Т. 25. С. 34–40.

251. Куліков В. О. Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 41–59.

252. Куліков В. О. Неформальні трудові відносини на промислових підприємствах Російської імперії в останній третині XIX – на поч. XX ст. *Місто: історія, культура, суспільство: Е-журнал урбаністичних студій*. 2018. № 1 (5). С. 84–98. URL: mics.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Куліков-1.pdf (дата звернення: 20.03.2019).

253. Куліков В. О. Процеси соціальної конвергенції та фрагментації населення заводських та шахтарських поселень Донбасу в останній третині XIX – на поч. XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2018. Т. 29 (68) № 1. С. 25–29.

254. Куліков В. О. Російська імперська індустріалізація та дискусія про її рушійні сили в історіографії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : «Історія»*. 2017. № 53. С. 102–111.

255. Куліков В. О. Соціальне страхування промислових робітників Донбасу та Придніпров'я на початку XX ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2018. Вип. 22-23. С. 42–50.

256. Куліков В. О. Соціальні та економічні аспекти вживання алкоголю в заводських та шахтарських поселеннях Донецько-Придніпровського району Російської імперії. *Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. / ред. кол.: В. А. Смолій, та ін.* Черкаси. 2017. Вип. 12. С. 77–83.

257. Куліков В. О., Шубін Ю. В. Концентрація обробної промисловості Наддніпрянської України на початку ХХ ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія.* 2009. Вип. 41 (№ 852). С. 146–161.

258. Куліков В. Підприємство і суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870 – 1917 рр. Харків, 2019. 388 с.

259. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII – XXI ст.: історичні фактори і політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. Київ. 2015. 812 с.

260. Куприн А. Молох. URL: <https://ilibrary.ru/text/1377/p.1/index.html> (дата звернення: 06.01.2019).

261. Курако Михайло Костянтинович. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Т. 5: Кон – Кю. 560 с.

262. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. Київ, 2002. 510 с.

263. Кушлакова Н. Харківське відділення імператорського російського технічного товариства в системі робітничої освіти (1890-1916). *Вісник Національного технічного університету «ХПІ».* Серія: *Історія науки і техніки.* 2013. №10. С.81–89.

264. Лавров Ю. П. Загальний страйк на Півдні Росії й гірничопромислова буржуазія. *Вітчизняна історія.* 1987. Вип. 13 С.58–61

265. Лазанська Т. Становище біженців України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр.* 2009. Вип.16. С. 196 – 240.

266. Лазебник В. І. Бельгійський підприємницький капітал у промисловості та транспорті Катеринославської губернії. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2012–2013. Вип. 11. С. 228–244
267. Лазебник В. І. Сталь у степу. Погляд з України: історичні нариси. Дніпро. 2017. 240 с.
268. Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре. Санкт-Петербург, 2002. 320 с.
269. Леруа-Болье П. Падение русских промышленных ценностей и кризис железной и угольной промышленности в России. *Вестник финансов, промышленности и торговли*. 1901. № 41. С. 57–60
270. Леснича П. Поняття «повсякденність» у пострадянській історіографії. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*, 2015. Вип. 5. С. 152–157.
271. Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності. Донецьк, 2013. 341 с.
272. Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація й соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). Київ, Донецьк. 2009. 504 с.
273. Лозинська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 1996. №2. С. 65 – 73.
274. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце ХІХ и в начале ХХ ст. (конец ХІХ ст. – 1904 г.). Киев. 1955. 332 с.
275. Людтке А. История повседневности в Германии : Новые подходы к изучению труда, войны и власти. Москва, 2010. 271 с.
276. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. Ужгород, 2012. 794 с.
277. Македонский П. Донецкий рудно-угольный кряж и необходимость общего развития частной горной промышленности на юге России. Москва. 1869. 26 с.

278. Макеевский металлургический завод им. С.М. Кирова. *Большая советская энциклопедия*: в 30 т. URL: <http://bse.sci-lib.com/article072797.html> (дата звернення 11.12.2019)

279. Манько А. Культура в повсякденному житті мешканців Катеринославщини в роки Першої світової війни. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2012. Вип. 10. С. 233–237.

280. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р.П. Божко, Т.Ю. Були, Н.Н. Гашененко, Н.А. Капустникова, Л.И. Кучугура. Мариуполь. 2008. 428 с.

281. Мариупольская жизнь. 18 ноября 1915. С.3

282. Мариупольская жизнь. 23 августа 1910. С.2

283. Мариупольская жизнь. 29 апреля 1915. С.3

284. Мариупольская жизнь. 6 июля 1910. С. 3

285. Матвеев А. Железное дело России в 1898 году. Москва. 1899. 221 с.

286. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. Санкт-Петербург. 1862. 1022 с.

287. Материалы для торгово-промышленной статистики. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1897 год. Санкт-Петербург, 1900. 192 с.

288. Мевуис А. Ф. Будущность горнозаводского промысла на Юге России. Санкт-Петербург. 1867. 32 с.

289. Мельников Н. П. Современное состояние промышленности на юге России, в связи с сельскохозяйственной и заводской выставкой 1884 года в Одессе. Одесса. 1884. 598 с.

290. Мельничук О. А. З історії соціального страхування у другій половині XIX – початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2006. Вип. 10. С. 70–75

291. *Металлургическое образование. Большая советская энциклопедия*: в 30 т. URL: <http://bse.sci-lib.com/article075882.html> (дата звернення 11.12.2019)
292. *Металлургия. Большая советская энциклопедия*: в 30 т. URL: <http://bse.sci-lib.com/article075883.html> (дата звернення 11.12.2019)
293. *Металургія. Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/s/metalurghija> (дата звернення: 14.09.2018).
294. Михайлик А. Вплив ринкових умов 60-90-х років XIX ст. на розвиток промисловості Правобережної України. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. 2010. Вип. 3. С. 31–43
295. Михайловский Я. Т. О заработной плате и продолжительности рабочего времени на русских фабриках и заводах. *Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи*. Санкт-Петербург. 1896. С. 466–492.
296. Михайлюк О. В. Соціокультурний підхід як методологія історичного дослідження. *Український селянин*. 2016. Випуск 16. С. 9–14.
297. Михненко А. М. Історія Донецького басейну другої половини XIX – першої половини XX ст. Донецьк. 2003. 440 с.
298. Молчанов В. Б. Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.). Київ. 2015. 106 с.
299. Молчанов В.Б. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр.* 2014. Вип. 23. С.92 – 102.
300. Мошенский С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. Лондон. 2014. 503 с.
301. Мошенський С. З. Фінансові кризи початку XX ст. в Україні. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. Сер. : Бухгалтерський облік, контроль і аналіз*. 2015. Вип.1.С.281 – 300.

302. Музей історії м. Кам'янського. КВ-118: Список домовладельцев с. Каменского Екатеринославского уезда и служащих завода Днепроовского металлургического общества, занимающих заводские квартиры. Каменское. 1910 г. 45 с.
303. На заводах. Благотворительный вечер. *Мариупольская жизнь*. 10 декабря 1915. С.3
304. На заводах. В драматических кружках. *Мариупольская жизнь*. 17 ноября 1915. С.3.
305. На заводах. Спектакль. *Мариупольская жизнь*. 11 ноября 1915. С.3
306. На заводах. Спектакль. *Мариупольская жизнь*. 18 ноября 1915. С. 3
307. Нагайко Т. Повсякденність як понятійна категорія історичного дослідження: осягнення інтерпретацій. *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький*, 2012. Вип. 29. С. 4–12.
308. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург. 1905. С. 58–64.
309. Некрасовский Ю. Я. Огненное столетие 1897–1997. Мариуполь. 1999. 436 с.
310. Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. Москва. 1954. 308 с.
311. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Київ. 1966. 490 с.
312. Нестерцов В. Д. Деловая элита Донбасса XIX-начала XX вв.: монография. Донецьк. 2007. 179 с.
313. Нестерцова С. М. Благодійність у Донбасі та її роль у суспільно-культурному житті на межі XIX–XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. № 6. С. 297–302.

314. Несчастный случай на заводе «Русский Провиданс». *Утро*. 4 декабря 1912. С.3.
315. Никольский Д. П. Фабрично-заводской быт рабочих юго-западной России (Отчеты фабричных инспекторов: Харьковского округа д-ра Святловского и Киевского округа – Инженера Новицкого). Санкт-Петербург.1887. 27 с.
316. Ніколаєва Т. М. Вплив підприємців на розвиток інфраструктури міських центрів України в останній третині XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, 2004. Вип. 8. С. 186–202.
317. Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). Київ. 2012. 188 с.
318. Нолькен А. М. Закон об обеспечении рабочих на случай болезни. Санкт-Петербург, 1914. 325 с.
319. Нонік Л. Ю. Історичний аналіз залізорудної промисловості Житомирщини. *Питання історії науки і техніки*.2007. №3-4. С.10–13
320. Нонік Л. Ю., Котенко В. В. Українське Полісся: від рудень до металургійних заводів. *Вестник «ХПИ»: сб. науч. тр. Темат. вып.: История науки и техники*. 2008. №53. С109–113.
321. Носов А. Исторический очерк Луганского литейного завода. *Горный журнал*. 1854. №10. С.78–93
322. О беспорядках близь г. Мариуполя, происходивших в 1899 г. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).
323. О беспорядках на заводе «Русский Провиданс», происходивших в 1898 г. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).
324. О расквартировании на территории металлургических заводов 8-й бригады кавалерийского запаса. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1899 год*. Мариуполь. 1900. С. 105-109

325. О событиях в Мариуполе 20-21 октября 1905 г. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).

326. ОАО Metallургический комбинат Ильича. 110 лет. Мариуполь. 2007. 184 с.

327. Об избрании городских стипендиатов при местной мужской гимназии, низшем механико-техническом и городском 4-х классном училищах. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1906 год*. Мариуполь. 1907. С. 277

328. Об отдаче анонимному обществу «Русский Провиданс» в долгосрочную аренду одной десятины городской земли при ст. Сартана. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1899 год*. Мариуполь. 1900.С.33-34

329. Общие правила предосторожности для рабочих Литейного отделения завода Никополь-Мариупольского общества. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).

330. Объявление о приеме на работу рабочих на металлургические заводы г. Мариуполя. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).

331. Объявление от 13 июля 1899 г. об увольнении рабочих механического цеха завода. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).

332. Оглобин О. До історії металургійної промисловості на Правобережній Україні. *Архів Радянської України*. 1932. № 1–2. С.137–152

333. Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих. Харьков. 1912. 141 с.

334. Описание Днепровского завода Южно-русского Днепровского металлургического общества / М. О. Брониковский и др. Варшава. 1908. 144 с.

335. Описание завода «Никополь-Мариупольского горного и металлургического общества». Мариуполь. 1912. 11 с. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).

336. Остапенко Д. О. Соціальне страхування промислових робітників України (середина ХІХ ст. – лютий 1917 р.): Автореф. дис... к. і. н. Харків: Б. в., 1998. 18 с.

337. Отчет горного департамента за 1893 р. Санкт-Петербург. 1894. 513 с.

338. Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Харьковского округа В. В. Святловского. Санкт-Петербург, 1886. 226 с.

339. Отчет комитета по оказанию помощи семьям рабочих завода Никополь-Мариупольского Общества, призванных из запаса на военную службу. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).

340. Отчет о деятельности общества врачей промышленных предприятий Екатеринославской губернии и учрежденного при обществе консультационного бюро для освидетельствования рабочих, пострадавших от несчастных случаев за 1908 год. Екатеринослав. 1909. 91 с.

341. Отчет о деятельности санитарного врача Юзовского района Бахмутского уезда за 1911 г. *Отчеты уездных санитарных врачей Екатеринославскаго Губернскаго Земства за 1911 год*. Екатеринослав. 1912. 162 с.

342. Отчет Совета Съезда ХХХХІ Съезду горнопромышленников юга России за 1915 - 1916 отчетный год. Харьков. 1915. 30 с.

343. Отчет уполномоченных ХХІІІ съезда горнопромышленников Юга России. Харьков, 1899. 61 с.

344. Очерки истории пролетариата СССР. Пролетариат царской России / Под ред А. Панкратовой. Москва, 1931. 320 с.

345. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1901 год. Екатеринослав. 1900. 571 с.
346. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1911 год. Екатеринослав. 1911. 424 с.
347. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60 90 годы XIX в.). Киев. 1963. 452 с.
348. Парасунько О. До питання про становище робітничого класу України в другій половині XIX ст. (умови праці і промисловий капіталізм). *Український історичний журнал*, 1958. № 6. С. 59–77.
349. Паршин Н. Е. Отсрочки и освобождение по призывам в армию. Зачисление на особый учет. Переосвидетельствование белобилетников. Петроград. 1916 г. 265 с.
350. Пахоменко С. П. Історична пам'ять як інструмент політики: донецький вимір. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 3. С. 271–278. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Iipd_2013_3_37
351. Пеетерс В. Сталь у степу. 2010. 104 с.
352. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Екатеринославская губерния. Санкт-Петербург. 1904. 254 с.
353. Перетокін А. Динаміка розвитку гірничої і металургійної промисловості наддніпрянської України у 80-х-90-х роках XIX ст. (у висвітленні галузевої преси). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2014. Вип. 15. С. 205–215.
354. Перетокін А. Заходи уряду щодо розвитку промисловості Донецько-Придніпровського регіону наприкінці XIX ст. (у висвітленні галузевої преси). *Гуманітарний журнал*. 2013. № 4. С. 66–74
355. Перетокін А. Місце селян у соціальному портреті Донецько-Придніпровського регіону наприкінці XIX – на початку XX ст. *Грані*. 2013. № 10. С. 143–149.
356. План Никополь-Мариупольського заводу. Поточний архів Музею історії Мариупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Мариуполь).

357. Плохій С. Брама Європи. Харків. 2018. 496 с.
358. По Екатерининской железной дороге. Вып. 1 / ред. А. Н. Лисовский. Екатеринослав, 1903. 193 с.
359. Погожев А. В. Учет численности и состава рабочих в России: материалы по статистике труда: (доложено в заседании Историко-филологического отделения императорской Академии наук 18 января 1906 года): с приложением таблиц и 18 карто-диаграмм. Санкт-Петербург. 1906. 224 с.
360. Подковыров Н. Г. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. Екатеринослав. 1912. 366 с.
361. Подковыров Н. Г. Календарь-ежегодник «Приднепровье»: Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 г. Екатеринослав. 1914. 420 с.
362. Подов В. И. Открытие Донбасса: Исторический очерк. Документы. Луганск, 1991. 118 с.
363. Подолинський С. А. Ремесла й фабрики на Україні. Женева. 1880. 147 с.
364. Портнова Т. Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. *Львів. Eсе-urban: Серія он-лайн публікацій Центру міської історії Центрально-Східної Європи*. 2010. № 8. URL:<http://www.lvivcenter.org/download.php?newsid=1077&fileno=1> (дата звернення: 09.03.2019 р.).
365. Постаті. Нариси про видатних людей Донбасу / ред. Г. Тимофєєва. Донецьк. 2011. 216 с.
366. Постернак О. Вплив революції 1905-1907 рр на соціально-економічне становище буржуазії Південної Росії. Волинські історичні записки. 2008. Т.1. С. 58-65.
367. Постернак О. Гірничопромислова буржуазія Півдня Росії в революції 1905 – 1907 рр. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 73–86.

368. Постников С. П., Фельдман М. А. Социокультурный облик промышленных рабочих России в 1900-1941 гг. Москва. 2009. 367 с.
369. Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке. Москва; Ленинград. 1963. 256 с.
370. Правила безопасности Россия. Горный департамент. Ч. 3 По горным заводам. По паровым котлам. Петроград. 1915. 103 с.
371. Правила внутреннего распорядка на заводе Никополь-Мариупольского Горного-Металлургического общества железоделательного и сталелитейного производств. Сартана. 1912. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).
372. Працівник. *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/s/pracivnyk> (дата звернення: 14.09.2018).
373. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів. 2018. 244 с.
374. Предложение г. Екатеринославского Губернатора от 30 ноября 1905 года за № 5235 о том, что постановление Думы от 27 мая прошлого года о переводе существующего при металлургических заводах базара на новое место, ближе к заводам, признано Губернским по земским и городским делам Присутствием явно нарушающим интересы местного населения и представлено 86 ст. Городского Положени Г. Министру Внутренних Дел, но ответ еще не получен. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1906 год*. Мариуполь. 1907. С. 16–17
375. Прийменко А. И. Легальные организации рабочих Юга России в период империализма. Киев-Донецк. 1977. 164 с.
376. Проект таксы, составленной Мариупольской городской управой на продажу хлеба и мяса в городе Мариуполь на апрель, май и июнь месяцы 1899 г. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1899 год*. Мариуполь. 1900. С. 51–53

377. Протокол первого учредительного собрания акционеров «Продамета» от 3 октября 1902 г. *Хрестоматия по истории СССР. 1861 — 1917*. Москва. 1990. С. 249–251

378. Прошение К. Эберта и В. Погонского о разрешении им устройства в колонии Никополь-Мариупольского завода кинематографа. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1908 год*. 1909. С. 131.

379. Пушкарева Н. «История повседневности» как направление исторических исследований. Фонд исторической перспективы. URL: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=50280> (дата звернения: 13.10.2018)

380. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 1: 1895 год. Москва, 1992. 175 с.

381. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 10: 1904 г. Москва, 2008. 811 с.

382. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 2: 1896 г. Москва, 1993. 247 с.

383. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 3: 1897 г. Москва, 1995. 352 с.

384. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 4: 1898 г. Москва, 1997. 352 с.

385. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 5: 1899 г. Москва, 1997. 391 с.

386. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 6: 1900 г. Москва, 1999. 411 с.

387. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 7: 1901 г. Москва, 2000. 605 с.

388. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 8: 1902 г. Москва, 2002. 407 с.

389. Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. Хроника. Вып. 9: 1903 г. Москва, 2005. 1303 с.

390. Рабочее движение в России в XIX веке: сборник документов и материалов Т. 4. Ч. 1. Москва. 1961. 966 с.
391. Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России. Санкт-Петербург. 1895. 192 с.
392. Развитие металлургии в Украинской ССР / З.И. Некрасов, Ю.А. Анисимов. Киев. 1980. 960 с.
393. Рапорт Мариупольского полицмейстера от 20 июля 1905 г. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).
394. Рапорт Прокурора Харьковской Судебной Палаты о беспорядках в Мариуполе от 23 июля 1899 г. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).
395. Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России. Москва. 1958. 623 с.
396. РГИА. Ф. 23. Оп. 12. Д. 469.
397. РГИА. Ф. 23. Оп. 19. Д. 319.
398. РГИА. Ф. 23. Оп. 20. Д. 496.
399. РГИА. Ф. 23. Оп. 23. Д. 42.
400. РГИА. Ф. 23. Оп. 27. Д. 332.
401. РГИА. Ф. 23. Оп. 28. Д. 2605.
402. РГИА. Ф. 37. Оп. 67. Д. 712.
403. РГИА. Ф. 945. Оп.1. Д. 42.
404. Реєнт О. П. Революційні та соціальні рухи трудящих мас України. *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 89–107.
405. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття). Київ. 2016. 320 с.
406. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Торгівельний баланс України на початку XX ст. Київ. 2018. 237 с.
407. Репин Н. А. Образовательные прогулки по России. 1894–1902. Санкт-Петербург. 1903. 263 с.

408. Робітник. *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/s/robitnyk> (дата звернення: 14.09.2018).

409. Родзевич А. И. Спутник пассажира по Юго-Восточным железным дорогам [в 3 вып.]. Выпуск II. Балашово-Харьковская, Донецкие Каменноугольные, Восточно-Донецкая и Елец-Валуйская линии. Москва. 1900. 318 с.

410. Рубан Н. До питання про медичне обслуговування робітників вугільної промисловості Катеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Міжнародна наукова конференція, присвячена 280-річчю відкриття М. Вепрейським і С. Чирковим кам'яного вугілля у Донецькому басейні, Луганськ, 13-14 груд. 2001 р.: доп. та повідомл.* Луганськ. 2002. С. 97–111.

411. Русская правда. 25 мая 1914. С.5

412. Русская правда. 29 ноября 1912. С.3

413. Русская правда. 29 января 1911. С.3

414. Русская правда. 30 мая 1914. С.3

415. Русская правда. 4 июня 1914. С.4

416. Сабов М. Етносоціальний склад населення с. Кам'янського в контексті індустріального розвитку Придніпров'я (кін. XIX – поч. XX ст.). *Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини*. Нікополь. 2014. С.101–109

417. Сабов М. М. Особливості формування робітничого поселення на території с. Кам'янське в період індустріалізації Наддніпров'я наприкінці XIX – на початку XX ст. *Придніпров'є: історико-краєзнавчі дослідження*. Вип. 10. Дніпропетровськ. 2012. С.34–41.

418. Саманцов О. Бюджети промислових робітників поч. XX ст. у дослідженні С. Прокоповича. *Інтелігенція і влада*. 2014. № 31. С. 248–258.

419. Саманцов О. П. Кам'яновугільна та металургійна промисловість Донецько-Придніпровського економічного регіону кінця XIX – початку XX

століття (проблеми історіографії) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя. 2007. 22 с.

420. Саманцов О. П. Фабрично-заводські селища Катеринославської губернії кін. XIX ст. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер.: Історія та географія.* 2011. № 41. С. 189–192.

421. Саманцов О., Саманцова О. Споживчі товариства Брянського металургійного заводу на межі XIX – XX ст.: структурна характеристика торгівельної ділянки. *Схід.* 2013. № 3. С. 110–114

422. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. 1906 г. Санкт-Петербург. 1909. 605 с.

423. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1892 г. Санкт-Петербург. 1895. 331 с.

424. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. в 1896 г. Санкт-Петербург. 1899. 468 с.

425. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. в 1911 г. Санкт-Петербург. 1918. 620 с.

426. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. 1893 г. / сост. А. Лоранский. Санкт-Петербург. 1896. 365 с.

427. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. 1886 г. / сост. С. Кулибин. Санкт-Петербург. 1888. 340 с.

428. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. 1899 г. Санкт-Петербург. 1901. 476 с.

429. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. 1908 г.: Общий обзор. Санкт-Петербург. 1917. 789 с.

430. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2. Бахмутский уезд / Стат. отд-ние Екатеринослав губ. земской управы. Екатеринослав, 1886. 1092 с.

431. Свидетельство Горанова И. о том, что он работал в механическом отделении завода «Русский Провиданс». Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).

432. Свидетельство Одинцова Н. П. о том, что он работал слесарем в Механическом отделении завода «Русский Провиданс». Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).

433. Свидетельство Плескачевского В. о том, что он работал токарем в Механическом отделении завода «Русский Провиданс». Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).

434. Свидетельство Яковенко П. Т. о поступлении в 2-х классного училище при заводе «Русский Провиданс». Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).

435. Світленко С. І., Мороз В. С. Підприємці й робітники Кам'янського кінця ХІХ – початку ХХ ст.: малодосліджені аспекти соціальних відносин. *Придніпров'є: історико-краєзнавчі дослідження*. Вип. 10. 2012. С.42–58.

436. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1901 г. Санкт-Петербург. 1903. 202 с.

437. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1902 г. Санкт-Петербург. 1904. 200 с.

438. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1903 г. Санкт-Петербург. 1906. 208 с.

439. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1904 г. Санкт-Петербург. 1907. 212 с.

440. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1905 г. Санкт-Петербург. 1908. 117 с.
441. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1906 г. Санкт-Петербург. 1908. 117 с.
442. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1907 г. Санкт-Петербург. 1909. 156 с.
443. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 г. Санкт-Петербург. 1909. 209 с.
444. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1909 г. Санкт-Петербург. 1910. 195 с.
445. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1910 г. Санкт-Петербург. 1911. 319 с.
446. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1912 г. Санкт-Петербург. 1913. 324 с.
447. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1913 г. Санкт-Петербург. 1914. 317 с.
448. Святловский В. В. Фабричный рабочий. Санитарное исследование здоровья русского фабричного рабочего в Привислянском крае и в Малороссии: материалы для медицинской географии и статистики России [Варшава, 1898]. *Антология социально-экономической мысли в России. Дореволюционный период*. Санкт-Петербург, 2000. С. 702–743.
449. Сенявский А. С. Повседневность как методологическая проблема микро и макро-исторических исследований (на материалах российской истории XX века). *История в XXI веке : Историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества*. Москва, 2001. С. 25–34.
450. Серый Ю. И. Рабочие Юга России в период империализма (1900-1913 гг.). Ростов-на-Дону. 1971. 210 с.
451. Синявська Л. І. Важка промисловість сходу і півдня України в роки Першої світової війни. Миколаїв. 2014. 475 с.

452. Синявська Л. І. Вплив фінансової діяльності уряду Російської імперії на розвиток підприємств важкої промисловості сходу й півдня України в 1914-1916 рр. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 56–69.

453. Синявська Л. І. Розвиток металургійної промисловості Сходу та Півдня України у роки 1914–1916 рр. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2014. № 9. С. 98–105.

454. Скляренко Е. М. История фабрик и заводов Украинской ССР: Историография проблемы. Киев. 1986. 138 с.

455. Слоневский А. Игнатий Ясюкович. Имя в истории. Днепропетровск. 2009. 219 с.

456. Слоневский А. Судебные процессы и преступность в Камянском-Днепродзержинске. Днепропетровск. 2010. 296 с.

457. Слоневський А. Ю. Забастовка 1903 года на Днепровском заводе. URL: <http://www.dmkd.dp.ua/anniversary125/1606> (дата звернення 10.02.2019)

458. Список квалифицированных рабочих горных и горнозаводских предприятий юга России, подлежащих возвращению из армии. Петроград. 1916. 765 с.

459. Список лиц, состоявших до 20-гоиюля 1914 г. членами совета общества для продажи изделий Русских Металлургических заводов. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).

460. Спорт. Футбол Мариупольская жизнь. 22 мая 1915. С.3

461. Статистика несчастных случаев в горной и горнозаводской промышленности южной России за 1901 – 1902 года. Харьков. 1903. 21 с.

462. Статистика несчастных случаев в горной и горнозаводской промышленности южной России за 1903 год и за первое полугодие 1904 года. Харьков, 1905. 31 с.

463. Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности южной России за 1906, 1905 и 1904 г.г. Харьков. 1908. 57 с.

464. Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности южной России за 1907, 1906, 1905 и 1904 г.г. Харьков. 1909. 63 с.

465. Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности южной России за 1908–1904 г.г. Харьков. 1910. 91 с.

466. Статистические данные о заводских и промышленных предприятиях, расположенных в районе 50–250 километров от Днепровских порогов. *Материалы для описания русских рек и истории улучшений их судоходных условий*. Вып. 26. Санкт-Петербург. 1904. 77 с.

467. Статистический справочник по Югу России. Полтава. 1910 г. 75 с.

468. Страницы истории заводов: пробные главы / Н. Потапчик и др. Харьков, 1934. 368 с.

469. Сугак В. В. Виробничий травматизм промислових робітників Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2014. Вип. 1(2). С. 31–34.

470. Сугак В. В. Культурный досуг индустриальных рабочих Херсонской губернии во второй половине ХІХ – в начале ХХ века. *Международная конференция: Историческая и социально-образовательная мысль*. 2014. № 3 (25) С. 34-37

471. Сугак В. В. Медична допомога працівникам на промислових підприємствах Південної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2013. Вип. 676 – 677. С.147 – 150

472. Сугак В. В. Освітній рівень робітництва Південної України другої половини XIX – початку XX ст. *Молодий вчений*. 2014. №2. С.22–24.
473. Сугак В. В. Тривалість робочого дня промислових робітників Південної України у другій половині XIX – на поч. XX ст. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2013. № 1 (260), Ч. II. С. 154–158.
474. Сугак В. В. Характеристика умов договору на йму промислових робітників Південної України в кінці XIX – на початку XX ст. *Гуржіївські читання*. 2013. Вип.6. С. 288–290.
475. Сугак В. В. Харчування як складова частина повсякденного життя промислових робітників південної України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Записки історичного факультету*. 2011. Вип. 22.С. 154–163.
476. Сурожский П. Н. Край угля и железа. *Современник*. 1913. № 4. С. 292–312.
477. Сучков С. Н. Отчет председателя XXXIX Съезда горнопромышленников Юга России начальника Горного управления Южной России горного инженера, тайного советника С. Н. Сучкова. Харьков. 1915.92 с.
478. Табель взысканий, налагаемых на рабочих за неисправную работу, за прогулы и за нарушение порядка. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).
479. Тайные кабаки и притоны (с. Каменское). *Южная Заря*. 1912. 22 февр.
480. Тарасов А. Військовополонені центральних держав на підприємствах Півдня України (1914–1917): характеристика національного складу. *Військово-історичний меридіан*. 2018. №3. С.46–55.
481. Театр при заводе «Никополь-Мариупольского общества». *Мариупольская жизнь*. 22 октября 1915. С3.
482. Темірова Н. Р. Промислове підприємництво у поміщицьких господарствах українських губерній на зламі XIX–XX ст. *Історичні і політологічні дослідження*. 2014. № 1–2. С. 64–72.

483. Темник Ю. А. Аполлон Мевиус – горный начальник луганского литейного завода и профессор металлургии Украины, строитель и директор Донецко-Юрьевского металлургического завода. *Первые областные краеведческие чтения*. 1997. URL: <https://www.donmining.info/2016/10/temnik-apollo-mevius-gorniy-nachalnik-luganskogo-liteynogo-zavoda.html> (дата звернения: 23.07.2017).

484. Темник Ю. А. Столетнее горное гнездо. Луганский завод (1795-1887 гг.). Том I. Выдающиеся деятели науки и техники XVIII - XIX веков. Карл Гаскойн. Михаил Соймонов. Евграф Ковалевский. Густав Гесс де Кальве. Аполлон Мевиус. Илиодор Фелькнер. Иван Тиме. Луганск, 2004. 530 с.

485. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь. Москва, 2014. 576 с.

486. Терпигорев А. М. Описание Донецкого бассейна. Т. 2. Вып. 1. 1915. 450 с.

487. Терпигорев А. М. Описание Донецкого бассейна. Т. 2. Вып. 2. 1915. 529 с.

488. Тиме И. А. Отчет по поводу несчастных случаев с рабочими на рудниках и горных заводах. *Горный журнал*. 1900. Т. 3. № 8. С. 169–207.

489. Тиме И. А. Очерк современного состояния горно-заводского дела в Донецком бассейне. *Горный журнал*. 1889. Т. 1. № 1. С. 1–97; Т. 1. № 2. С. 217–348.

490. Тиме И. А. Современное состояние техники на Южно-Русских горных заводах и рудниках. *Горный журнал*. 1906. № 12. С. 23–155.

491. Тиме И. А. Современное состояние техники на Южно-Русских горных заводах и рудниках. *Горный журнал*. 1909. Т. 4. № 12. С. 227–311.

492. Тиме И. А. Современное состояние техники на Южно-Русских рудниках. *Горный журнал*. 1910. № 1. С. 14–73.

493. Тиме И. А. Южно-русские горные заводы. *Горный журнал*. 1893. Т. 1. № 3. С. 391–450.

494. Тимофеев П. Т. Пісенний фольклор робітничого середовища Донбасу (на матеріалі записів 20-х років ХХ ст.). Донецьк. 1997. 182 с.
495. Труды VII Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 10 по 27 нояб. 1882 г. Харьков, 1882. XLII, 426, 210 с.
496. Труды XL Съезда горнопромышленников Юга России. (21–29 ноября 1915 года). Т. 2: Отчеты. Харьков, 1916. 512 с.
497. Труды XXV Съезда горнопромышленников Юга России. Т. 1. Харьков, 1901. 1033 с.
498. Труды XXXIII Съезда горнопромышленников Юга России – (23 ноября–12 дек. 1908 г.). Т. 1. Харьков. 1909. 1467 с.
499. Труды XXXV Съезда горнопромышленников Юга России – 23 ноября – 9 декабря 1910 г. Т. 2. Харьков. 1910. 380 с.
500. Труды XXXVIII Съезда горнопромышленников юга России – 27-го ноября – 6-го декабря 1913 г. Т. 1. Харьков. 1914. 701 с.
501. Труды внеочередного Пироговского съезда по врачебно-санитарным вопросам в связи с условиями настоящего времени (Петроград, 14–18 апреля 1916 г.). Москва. 1917. 222 с.
502. Труды второго съезда горнозаводских, фабричных и рудничных врачей Екатеринославской губернии 21–24 февраля 1908 г. Екатеринослав. 1908. 292 с.
503. Труды съезда деятелей по горному делу, металлургии и машиностроению, бывшего в г. Екатеринославе с 1-го по 7-е сентября 1910 г. Т. 1. Екатеринослав. 1911. 168 с.
504. Турченко Г. Ф. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні. URL: <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/287.pdf> (дата звернення: 10.01.2018)
505. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема (про актуальність історії повсякденності). URL: <http://history.sumy.ua/theoryofhistory/226->

istoriyapovsyakdennostiyakmetodologichnaproblemazalyudinoznavchuiistoriyuukr
ajiniproaktualnististorijipovsyakdennosti.html (дата звернення 21.05.2019)

506. Удод О. Повсякденність як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*, 2010. Вип. 3. С.6–9.

507. Усачук А. Н. Поиски Старопетровского чугунолитейного завода — первый опыт археологического изучения индустриального объекта в Донбассе. *Культура русских в археологических исследованиях: междисциплинарные методы и технологии*. Омск. 2011. С. 250–258.

508. Успех «Фарса». *Мариупольская жизнь*. 11 ноября 1915. С.3

509. Устав Донецко-Юрьевского металлургического общества: утвержден 23 июня 1895 г. Санкт-Петербург. 1910. 32 с.

510. Устав Никополь-Мариупольского горного и металлургического общества. Санкт-Петербург. 1896. 42 с.

511. Федьков О. М. Робітничий клас та соціал-демократія в Російській імперії: діалектика взаємин у контексті специфіки українських губерній наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* : зб. наук. праць. 2016. Вип. 25. С. 147–180.

512. Фелькнер И. Ф. Каменный уголь и железо в России: С карт. Донец. каменно-угольного кряжа. Санкт-Петербург. 1874. 175 с.

513. Фенин А. Воспоминания инженера. Прага, 1938. 197 с.

514. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва, 2001. 336 с.

515. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. Т. 1: История горной и горнозаводской промышленности юга России со времени возникновения до восьмидесятых годов прошлого века. Харьков. 1915. 486 с.

516. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Т. 2: История горной и горнозаводской промышленности Юга России от 80-х годов прошлого века до войны 1914 года. Харьков. 1924. 204 с.

517. Фомин П. И. Донецкий бассейн и экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности. Харьков. 1922. 20 с.
518. Фомин П. И. Донецкий бассейн. Харьков. 1920. 35 с.
519. Фомин П. И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. Харьков. 1908. 173 с.
520. Фомин П. И. Металлопромышленность Украины. Труды Комиссии по металлу при Госплане УССР. Т. 19. № 2. Харьков. 1926. 52 с.
521. Фомин П.И. Украина. Экономическая характеристика: пособие при изучении экономической географии Украины. Харьков, 1923. 179 с.
522. Фурма С. С. Вплив іноземного капіталу на модернізацію вітчизняної економіки в другій половині ХІХ – початок ХХ ст. *Історія народного господарства та економічної думки України: збірка наукових праць*. Ч. 3. Київ. 2009. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10966.html> (дата звернення 21.12.2018).
523. Ходатайство (от 15 сентября 1899 г) строительного комитета по постройке временного молитвенного дома при местных металлургических заводах об отводе взамен участка, отведенного городом для церкви на базаре при заводах, другого места для постройки молитвенного дома на полосе городской земли, имеющейся между владениями заводов Никополь-Мариупольского общества и Общества «Русский Провиданс». *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1899 год*. Мариуполь. 1900. С. 156–157
524. Ходатайство Бахмутского земства о назначении пособия на постройку городского училища при Петровском заводе и п. Яковлевке. *Приложения к постановлениям Екатеринославского Губернского Земского Собрания: XLIII очередной 1908 г. сессии (с 8 по 22 января 1909 г)*. Екатеринослав, 1909. С. 177.
525. Ходатайство Бахмутского земства о пособии общества благоустройства поселков при Петровских заводах на пожарную организацию. *Приложения к постановлениям Екатеринославского*

Губернского Земского Собраниа: 45-й очередной 1910 г. сессии (с 5 по 20 декабря 1910 г.) Екатеринослав. 1911. С. 282.

526. Ходатайство Бахмутского земства о постройке заразного отделений в Юзовке. *Приложения к постановлениям Екатеринославского Губернского Земского Собраниа: 45-й очередной 1910 г. сессии (с 5 по 20 декабря 1910 г.)*. Екатеринослав. 1911. С. 238–240

527. Ходатайство Управления завода Никополь-Мариупольского Горного и Metallургического Общества об изменении 1 и 7 пунктов выработанных Городской Думой 25 апреля 1908 г. условий об отдаче этому Обществу в аренду городского участка от 5 до 10 десятин под устройство поселка для заводских рабочих. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1908 год*. Мариуполь. 1909. С. 109–111.

528. Ходатайство управления Никополь-Мариупольского горного и metallургического общества об отводе ему участка городской земли для размещения казачьей сотни. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний городской думы за 1899 год*. Мариуполь. 1900. С. 240–241

529. Холерный бунт в Юзовке. *Южный край*. 1892. 21 августа.

530. Хроника рабочего движения на Украине (1861–1899). Киев. 1991. 147 с.

531. ЦДАК. Ф. 1191. Оп. 1. Спр. 356. 367 арк.

532. ЦДАК. Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 391. 59 арк.

533. ЦДАК. Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 390.41 арк.

534. ЦДАК. Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 393. 45 арк.

535. ЦДАК. Ф. 2090. Оп. 1. Спр. 4. 16 арк.

536. ЦДАК. Ф. 2090. Оп. 1. Спр. 7. 8 арк.

537. ЦДАК. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 3. 16 арк.

538. ЦДАК. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 31. 30 арк.

539. ЦДАК. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 34. 49 арк.

540. ЦДАК. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 5. 49 арк.

541. ЦДАК. Ф. 2161. Оп. 2. Спр. 19. 32 арк.

542. ЦДІАК. Ф. 2161. Оп. 2. Спр. 20. 6 арк.
543. ЦДІАК. Ф. 2161. Оп. 2. Спр. 21. 3 арк.
544. ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 2383. 44 арк.
545. ЦДІАК. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 985. 135 арк.
546. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 1431. Арк. 222-224.
547. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 1714. 369 арк.
548. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 1758. 101 арк.
549. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 1793. 42 арк.
550. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2203. 143 арк.
551. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2658. 89 арк.
552. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2817. 95 арк.
553. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2974. 68 арк.
554. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2976. 27 арк.
555. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3116. Арк. 11-15.
556. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3229. 17 арк.
557. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3327. 154 арк.
558. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 624. 447 арк.
559. ЦДІАК. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 624. 76 арк.
560. ЦДІАК. Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2841. 108 арк.
561. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 102. Спр. 228. 192 арк
562. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 102. Спр. 228. 192 арк.
563. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 532. Спр. 181. 154 арк
564. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 535. Спр. 322. 74 арк
565. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 623. Спр. 100. 102 арк
566. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 623. Спр. 100. 65 арк.
567. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 627. Спр. 2. 148 арк.
568. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 630. Спр. 2. 42 арк.
569. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 639. Спр. 2. 387 арк.
570. ЦДІАК. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 153. 2 арк.
571. ЦДІАК. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 766. 32 арк.

572. ЦДІАК. Ф. 692. Оп. 1. Спр.3763. Арк. 317-318.
573. ЦДІАК. Ф. 692. Оп. 20. Спр. 16. 19 арк.
574. ЦДІАК.Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2660.19 арк.
575. Цукерник А. Л. Синдикат «Продамет». 1902 – июль 1914 г.: Историко-экономический очерк. Москва.1959. 303 с.
576. Чабан М. П. Мандрівки старим Кам'янським. Документальне видання. Дніпропетровськ. 2004. 224 с.
577. Чекушіна Ю., Пететокін А. Промисловий розвиток та інженерне підприємництво Донецько-Придніпровського регіону (1880–1917 рр.). Дніпропетровськ. 2013. 119 с.
578. Чернобай П. О. Щодо питання підготовки інженерних кадрів у Катеринославі наприкінці ХІХ – на поч ХХ ст. (за матеріалами «Гірничозаводського листка»). *Гуманітарний журнал*. 2014. № 1–2. С. 68–76.
579. Шандра И. А. Днепровский завод Южно-русского Днепровского металлургического общества. Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: в 3 т. Москва. 2014. Т. 1. С. 627–628.
580. Шандра І. Система представництва інтересів промислової еліти Донбасу та Придніпров'я в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Гілея*. 2011. Вип.50. С. 55–62
581. Шаповалова Л. О. Поняття побуту: сутність та структура. URL: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_42_13.pdf (дата звернення: 05.05.2018)
582. Шибаніц Д. М. Умови праці робітників Донбасу у другій половині ХІХ – поч. ХХ ст. в радянській історіографії. *Гуманітарний журнал*.2012. №4. С.23–29.
583. Шибаніц Д. М. Формування робітничих кадрів Донбасу в другій половині ХІХ ст. в радянській історіографії. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. 2010. Т. 121. С. 100–104.
584. Шибаніц Д. М. Житлові умови робітників Донбасу другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в історіографії радянського періоду.

Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 63-й міжнародної наукової конференції. 2010. С. 364–366.

585. Шляхов О. Б. Виникнення монопольних об'єднань у промисловості українських губерній Російської імперії та політика щодо них самодержавства. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія.* 2015. № 23. Вип. 23. С. 81–92.

586. Шляхов О. Б. Анатомія соціального вибуху: до оцінки робітничого виступу в Юзівці 1892 р. *Проблеми політичної історії України,* 2019. Вип. 14. С. 70–81.

587. Шляхов О. Б. Питання соціального захисту пролетаріату України в діяльності земських установ Катеринославщини кінця ХІХ-початку ХХ ст. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія.* 2016. Вип. 24. С. 37–42.

588. Шляхов О. Б. Формування мережі земських лікарняно-продовольчих пунктів на Катеринославщині та їх діяльність на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ–початку ХХ ст.* 2016. Вип. 25. С. 121 – 134.

589. Шустов А. С. Альбом участников Всероссийской Промышленной и Художественной Выставки в Нижнем Новгороде 1896 г. Санкт-Петербург. 1896. 244 с.

590. Щербина В. Ю. Особливості виховання дітей у селянських та робітничих сім'ях на Півдні України на рубежі ХІХ – ХХ ст. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки».* 2008. № 47 С. 80–83.

591. Элькин Е. С. Фабрики, заводы и рудники Донецкого бассейна: Справочная книга. 1909 год. Харьков. 1909. 8, 256, 76 с.

592. Энциклопедический словарь / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Санкт-Петербург. 1892. 478 с.

593. Южная заря. 30 декабря 1910. С.3.

594. Южная Россия. Доменные заводы. 1898 г. Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь).

595. Южно-Русская областная сельско-хозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 г. в Екатеринославе. Екатеринослав.1912 г. 206 с.
596. Южный край. 1892. 19 октября. С.3
597. Южный край. 1906. 18 июля.С.5
598. Юз и Юзовка / В. А. Гайдук и др. Донецк. 2000. 320 с.
599. Юз, Джон-Джеймс. *Енциклопедія історії України: Т. 10. Т – Я*. Київ, 2013. 784 с.
600. Юзовский чугуноплавильный и железоделательный завод. Завод Новороссийского общества каменноугольного, железного и рельсового производств. *Всерос. пром.-худож. выставка в Н. Новгороде 1896 г.* Санкт-Петербург. 1896. 25 с.
601. Яруцкий Л. Д. «Никополь» и «Провиданс». Мариуполь. 1997. 312 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дослідження:

Статті у виданнях країн ЄС:

1. Копань А. В. Культурний вимір повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX–на початку XX ст. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. № 10(150), 2019. Р. 4–9.

Статті в наукових фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз:

2. Demchenko A. The industrial injuries in the daily life of workers of the metallurgical industry of Ukraine in the late XIX–early XX centuries. *Skhid*. № 2(160). 2019. Р. 5–10.

3. Демченко А. Харчування працівників металургійних підприємств України наприкінці XIX–на початку XX ст., в контексті їх повсякденного життя. *Гілея*. Вип. 139 (№12). 2018. С. 13–17.

4. Демченко А. В. Соціальні суперечності на підприємствах металургійної промисловості України в повсякденні робітників-металургів початку XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Т. 29(68), № 2. 2018. С. 1–5.

Наукові праці апробаційного характеру:

5. Демченко А. В. Купівельні можливості працівників заводів «Нікополь» та «Дніпровський» на початку Першої світової війни: порівняльний аспект. *Дні науки історичного факультету 2017 (до 200-річчя з дня народження М.І.Костомарова) : матеріали X Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2017. С. 244–247.

6. Демченко А. В. Страйковий рух робітників Дніпровського заводу в їх повсякденні (січень–квітень 1916 р.). *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики : Матеріали II Всеукраїнської науково конференції 26-27 травня 2017 р., м. Дніпро. Частина I.* Дніпро : СПД «Охотник». 2017. С. 87–89.

7. Демченко А. В. Забезпечення житлом працівників Дніпровського металургійного заводу у с. Кам'янському, в контексті їх повсякдення на початку ХХ ст. *Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження, 2018: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції 27 лютого – 1 березня 2018 р.* Бахмут, 2018. С.170–173

8. Демченко А. В. Законодавство Російської імперії як джерело з історії повсякденного життя неповнолітніх робітників металургійних підприємств України в останній третині ХІХ ст. *Майбутній науковець–2017 : матеріали всеукр. наук.-практ. конф, м. Северодонецьк. 1 груд. 2017 р.* Северодонецьк : Східноукр. нац. ун-т. ім. В. Даля, 2017. С. 711–712.

9. Демченко А. В. Законодавчі акти 1890-х років як джерело з історії повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. *Актуальні проблеми науки та освіти : Збірник матеріалів ХХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ.* Маріуполь : МДУ, 2018. С. 102–105.

10. Демченко А. В. Матеріальне забезпечення робітників маріупольського заводу «Нікополь» у період Першої світової війни в контексті їх повсякдення. *Україна у світовому історичному просторі : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь. 21 квітня 2017 р.* Маріуполь : МДУ, 2017. С. 153–156.

11. Демченко А. В. Медичне забезпечення працівників металургійної промисловості України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., в контексті їх повсякдення. *Україна у світовому історичному просторі : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь. 20 квітня 2018 р.* Маріуполь : МДУ, 2018. С.61–63.

12. Демченко А. В. Оплата праці робітників Дніпровського заводу у 1915–1916 рр.: в контексті їх повсякдення. *Чорноморські наукові студії: матеріали Третьої міжнародної мультидисциплінарної конференції, м. Одеса, 19 травня 2017 року*. Одеса, 2017. С. 164–167.

13. Демченко А. В. Релігія у повсякденному житті металургів України наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. *Україна у світовому історичному просторі : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Маріуполь. 26 квітня 2019 р.* Маріуполь : МДУ, 2019. С. 153–156

14. Демченко А. В. Рівень виробничого травматизму, як складова повсякденного життя металургів України у 1893–1903 рр. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів ХХІ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ*. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 110–111.

15. Демченко А. В. Історія повсякдення: теоретико-методологічні засади. *Актуальні проблеми освіти та науки: зб. матеріалів ХІХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ*. Маріуполь : МДУ, 2017. С. 99–101.

Додаток Б

Табл. Б.1.

**Кількість робітників на металургійних заводах України за даними
Гірничого вченого комітету**

№, п/п	Назва заводу	1886 рік		1892 рік		1894 рік		1896 рік		1899 рік		1906 рік		1908 рік		1911 рік	
		гірничозаводські робітники, осіб	допоміжні робітники, осіб	гірничозаводські робітники, осіб	допоміжні робітники, осіб	гірничозаводські робітники, осіб	допоміжні робітники, осіб	гірничозаводські робітники, осіб	допоміжні робітники, осіб	гірничозаводські робітники, осіб	допоміжні робітники, осіб	гірничозаводські робітники, осіб	допоміжні робітники, осіб	гірничозаводські робітники, осіб	допоміжні робітники, осіб	гірничозаводські робітники, осіб	допоміжні робітники, осіб
1	Гданцевський	-	-	79	76	69	62	62	69	234	106	146	30	260	65	240	120
2	Верхньодніпровський	-	-	-	-	-	-	-	-	450	50	164	18	-	-	-	-
3	Високопечанський	37	43	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	Вільховський	-	-	-	-	-	-	-	-	450	60	225	120	160	90	331	-
5	Денешівський	148	209	174	348	-	-	175	355	160	40	-	-	-	-	-	-
6	Дніпровський	-	-	2689	500	3436	560	3883	620	2288	3846	5432	1100	4887	1102	5940	2086
7	Донецького товариства сталеливарних заводів	-	-	-	-	-	-	-	-	1984	628	-	-	-	-	-	-
8	Донецько-Юривський	-	-	-	-	-	-	228	342	3120	1500	2390	1904	2190	2091	2492	2194
9	Дружківський	-	-	-	-	350	1200	1260	445	-	-	-	-	2247	1082	1633	1116
10	Смільчинський	5	5	39	60	-	-	-	-	30	-	-	-	-	-	-	-
11	Кадівський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	437	-	420	73	782	-
12	Катеринославський сталеливарний	-	-	-	-	-	-	500	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13	Керченський	-	-	-	-	-	-	-	-	2030	100	-	-	-	-	-	-
14	Костянтинівського	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	760	423
15	Краматорський	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1450	240	1689	652	2411	372
16	Кропивненський	20	12	12	-	-	-	18	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17	Луганський	719	218	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18	Маківський	-	-	-	-	-	-	-	-	157	900	-	-	1603	240	2233	211
19	Нікополь-Маріупольський	-	-	-	-	-	-	-	-	1420	1006	694	581	-	-	783	374
20	Олександрівський	-	-	3636	488	3589	3600	3834	817	6249	883	4349	1316	3836	1402	5429	2306
21	Петровський	-	-	-	-	-	-	-	-	2300	200	3150	816	3310	1111	5607	-
22	Російський Провіданс	-	-	-	-	-	-	-	-	1462	1511	2385	285	2201	333	2323	505
23	Торецького	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	706	30
24	Турчинецький	34	7	-	-	-	-	-	-	36	-	-	-	-	-	-	-
25	Юзівський	1379	1193	2889	2478	2188	3365	4955	1511	8319	-	2733	2609	2438	3612	6618	820
26	Ягодинський	-	-	24	89	-	-	24	-	35	-	-	-	-	-	-	-
	Разом	2342	1687	9542	4039	9632	8787	14939	4159	30724	10830	23555	9019	25241	11853	38288	10557
		4029		13581		18419		19098		41554		32574		37094		48845	

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России за 1886. С. 214–215; Сборник...за 1892. С.194–195; Сборник...за 1894. С.228–231; Сборник...за 1896. С.244–247; Сборник...за 1899. С.236–241; Сборник...за 1906. С.266–271; Сборник...за 1908. С.456–461; Сборник...за 1911. С.280–287.

Додаток В

Табл. В.1.

**Кількість військовополонених на металургійних заводах України
(березень-червень 1916 р)**

№	Найменування підприємства	01 березня 1916	01 квітня 1916	01 червня 1916
1	Юзівський	1207	1080	1653
2	Дніпровський	1356	1209	1654
3	Олександрівський	2179	2129	3569
4	Петровський	2370	2357	2918
5	Донецько-Юр'ївський	1018	1013	1006
6	Дружківський	1574	1443	1349
7	Гданцівський	-		
8	Нікополь-Маріупольський	505	505	1115
9	Ольховський	402	87	87
10	Російський Провіданс	464	459	451
11	Макіївський	1369	1450	1454
12	Краматорський	485	439	799
13	Кадіївський	259	252	41
14	Керченський	-		349
15	Константинівський	419	415	432
16	Катеринославський	420	420	820

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ЦДІАК. Ф. 2161.

Оп. 1. Спр. 5. Арк 1,2,5.

Додаток Д

Табл. Д.1.

**Кількість нещасних випадків на гірничозаводських підприємствах
України (1893–1908 рр.)**

Рік	Загальна кількість робітників	Кількість потерпілих	
		Смерть	Каліцтво
1893	15053	8	29
1894	17536	14	59
1895	16706	16	65
1896	15906	26	101
1897	32901	33	273
1898	45494	69	431
1899	49108	70	547
1900	53694	72	5376
1901	52341	61	4825
1902	44294	39	4972
1903	37959	39	5620
1904	40213	45	16443
1905	42998	42	15054
1906	43158	36	16177
1907	47442	46	12947
1908	46715	48	15364

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Статистика нещасних випадків в горной и горнозаводской промышленности южной России за 1901–1902 года.; Статистика ... за 1903 год и за первое полугодие 1904 года.; Статистика... за 1906, 1905 и 1904 гг.; Статистика ... за 1907, 1906, 1905 и 1904 гг.; Статистика ... за 1908–1904 гг.

Кількість нещасних випадків на гірничозаводських підприємствах (1893–1908 рр.)

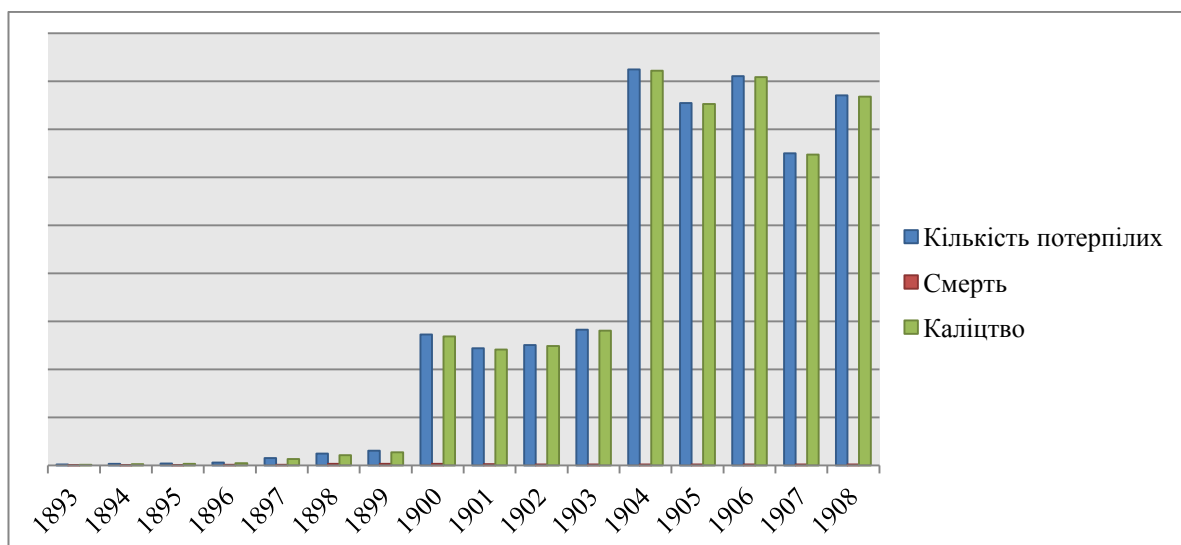

Рис. Д.1. (Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Статистика несчастных случаев в горной и горнозаводской промышленности южной России за 1901–1902 года; Статистика ... за 1903 год и за первое полугодие 1904 года.; Статистика... за 1906, 1905 и 1904 гг.; Статистика ... за 1907, 1906, 1905 и 1904 гг.; Статистика ... за 1908–1904 гг.)

Додаток Е

**Чисельність робітників на металургійних заводах України станом
на 1 січня 1915 та 1 січня 1916 рр.**

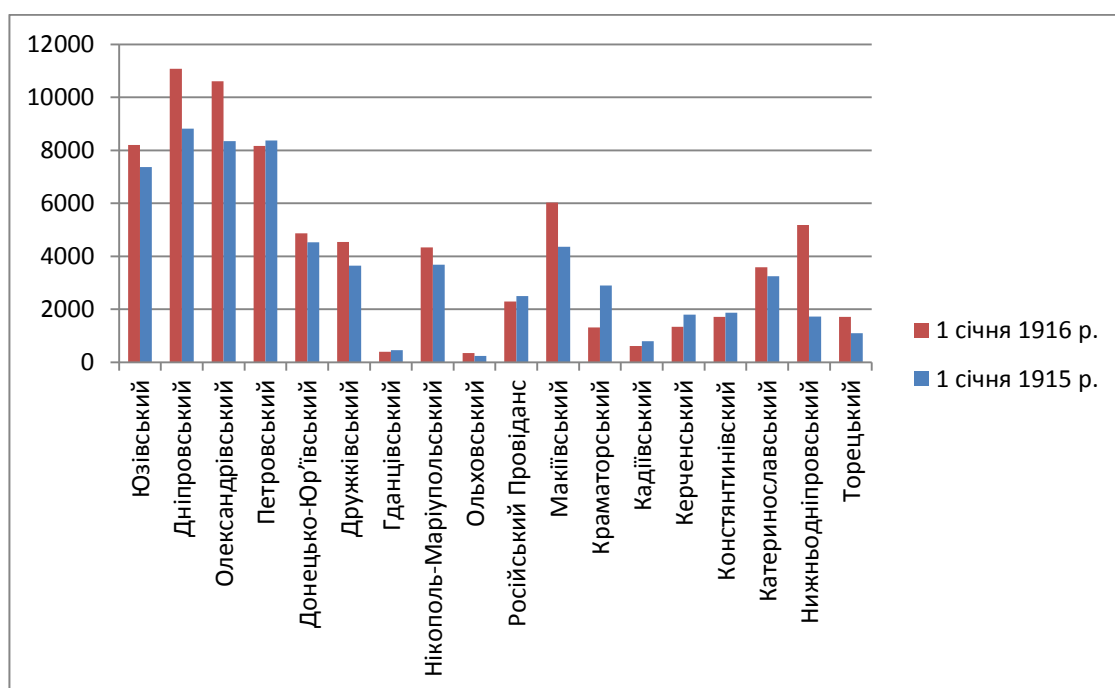

Рис. Е.1. (Складено на підставі опрацювання наступних джерел:
ЦДІАК. Ф. 2161. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 5).

Додаток Ж

Табл. Ж.1.

**Рівень заробітної плати працівників на заводах бельгійського
капіталу на початку ХХ ст.**

Спеціальність	Заробітна плата підданого Російської імперії, руб. на міс.	Заробітна плата бельгійського працівника, руб. на міс.
Робітник плавильного цеху	39	-
Робітник виробництва сталевого листа	46	380
Робітник сталеливарного заводу	37	233
Майстер	135	346
Інженер	465	1549

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Пеетерс В. Сталь у степу. 2010. С. 38

Додаток 3

Родинні династії робітників маріупольських металургійних заводів кінця XIX ст.

Рис. 3.1. (Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь)).

Додаток Й

Робітники механічного цеху заводу «Нікополь». 1902 р.

Рис. Й.1. (Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь)).

Додаток К

Учні початкового училища при заводі Нікополь

Рис. К.1. (Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь)).

Додаток Л

**Футбольна команда заводу «Нікополь», 1912 р. Капітан команди –
С. Красовський (4-й справа)**

Рис. Л.1. (Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь)).

**Гра між футбольними командами заводів «Нікополь» та
«Російський Провіданс». 1912 р.**

Рис. Л.2. (Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь)).

Додаток М
Свідоцтво про відбуття військової повинності

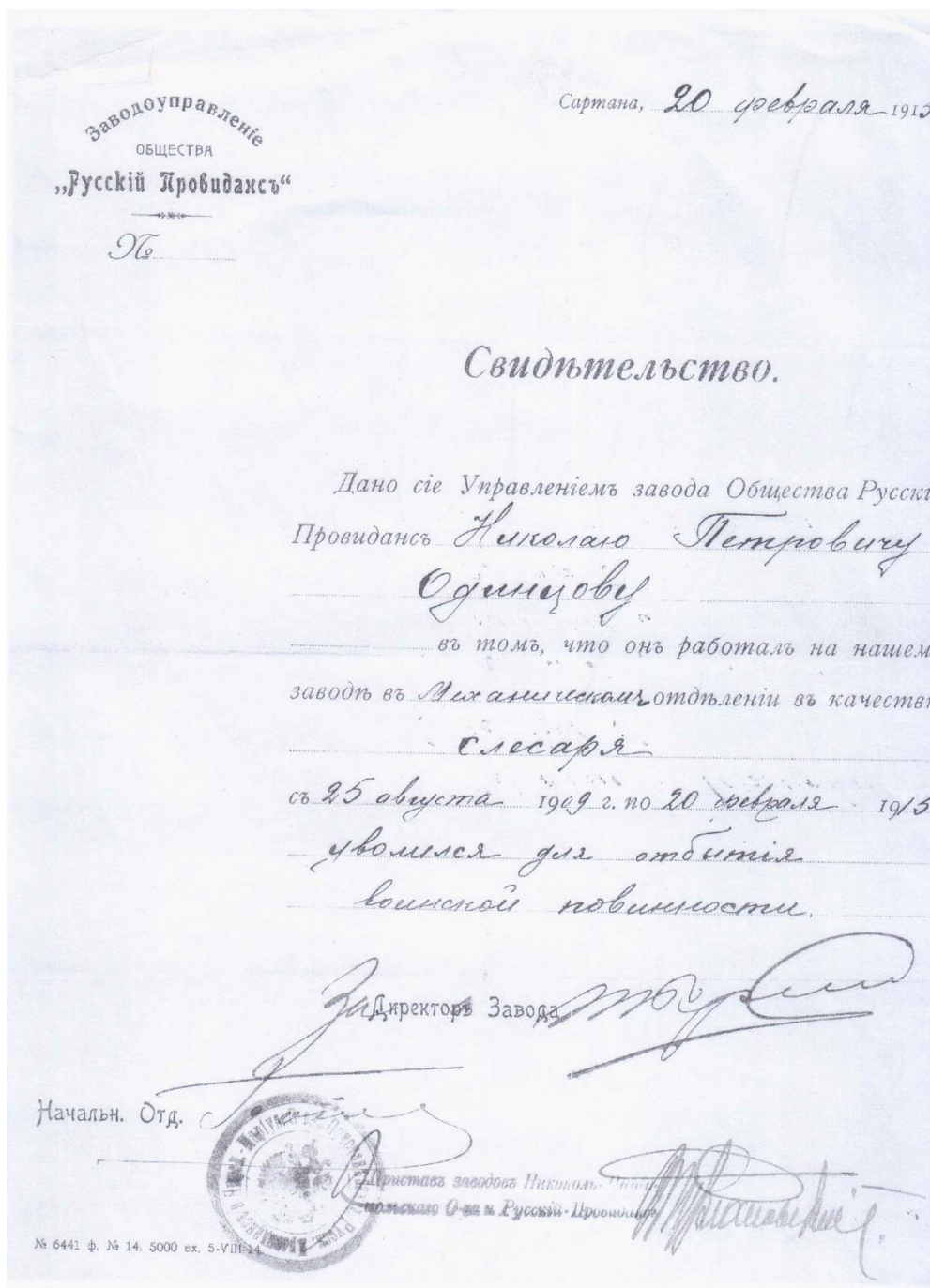

Рис. М.1. (Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь)).

Додаток Н

Відомість про успіхи і поведінку учня 2-х класного Міністерського училища при заводі Нікополь-Маріупольського Товариства

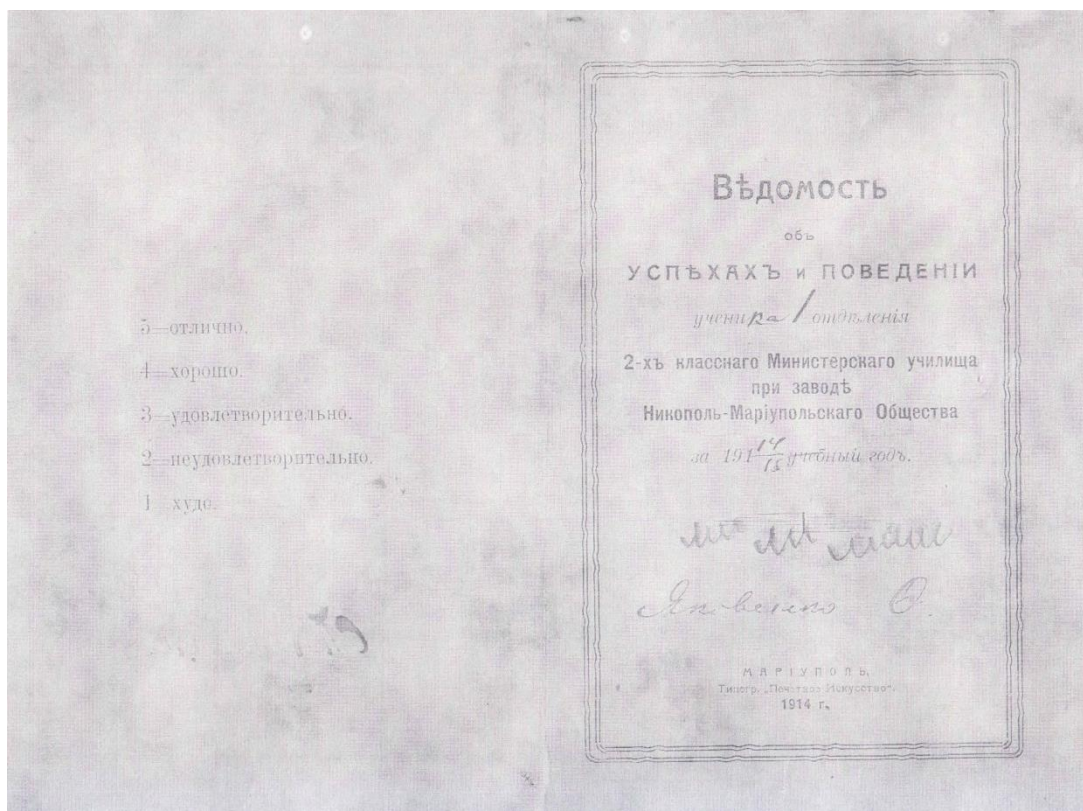

Рис. Н.1. (Поточний архів Музею історії Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча (м. Маріуполь)).

Додаток О

Табл. О.1.

**Розподіл працівників на
маріупольських металургійних заводах за статтю у 1916 р.**

	чоловіки, осіб	жінки, осіб	підлітки, осіб		малолітні робітники, осіб	
			чол.	жін.	чол.	жін.
Нікополь- Маріуполь	8 371	1 377	520	119	12	1
Російський Провіданс	2 930	143	156	16	-	-

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ЦДІАК. Ф. 2161.

Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2

Додаток П

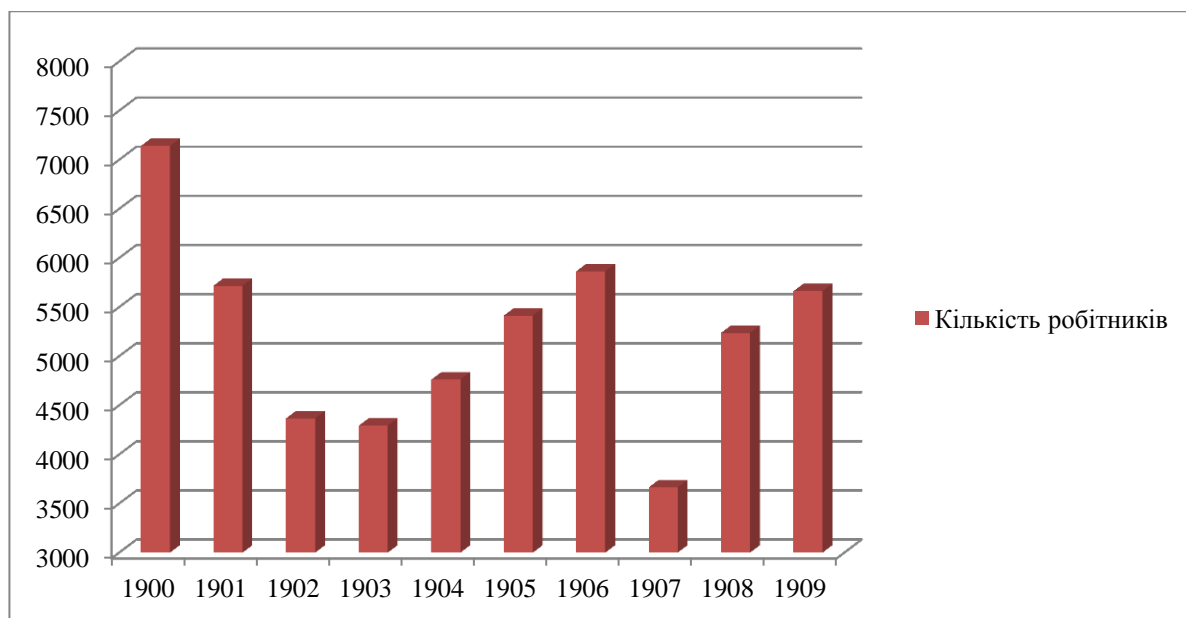
Кількість робітників Олександрівського Південноросійського заводу у 1900–1909 рр.

Рис. П.1. (Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Александровский южно-российский завод. Краткое описание завода. Екатеринослав, 1910. 51 с.)

Додаток Р

Табл. Р.1.

**Чисельність робітників на металургійних
заводах України у 1894 р.**

Назва заводу	Чисельність робітників, осіб
Гданцевський	120
Дніпровський	3 625
Дружківський	1 970
Олександрівський	3 756
Юзівський	5 000

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Рагозін Е.
Железо и уголь на Юге России. СПб, 1895. С.30, 37, 46, 52, 59.

Додаток С

Табл. С.1.

**Розмір добового окладу
працівників маріупольського металургійного заводу «Нікополь»**

Назва цеху	1914 р.	1916 р.
Бронепрокатний	2 руб. 07 коп.	2 руб. 17 коп.
Водозабезпечення	1 руб. 29 коп.	1 руб. 71 коп.
Доменний	1 руб. 33 коп.	1 руб. 75 коп.
Електричний	1 руб. 74 коп.	1 руб. 98 коп.
Залізничний	1 руб. 29 коп.	1 руб. 62 коп.
Ливарний	1 руб. 90 коп.	2 руб. 31 коп.
Листопрокатний	2 руб. 18 коп.	2 руб. 64 коп.
Мартенівський	2 руб. 33 коп.	2 руб. 44 коп.
Механічний	2 руб. 00 коп.	2 руб. 34 коп.
Муфтонарізний	4 руб. 65 коп.	4 руб. 62 коп.
Столярно-модельний	2 руб. 17 коп.	2 руб. 62 коп.
Трубопрокатний	2 руб. 18 коп.	2 руб. 25 коп.
Цегляний	1 руб. 94 коп.	2 руб. 00 коп.

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАДО. Ф. 679.

Оп. 1. Спр. 3. Арк. 9–10

Додаток Т

Табл. Т.1.

Заробітна плата бельгійців на підприємствах металургійної промисловості України (1897–1898 рр.)

Посада	Заробітна плата, руб./міс.
Робітник плавильного цеху	39
Робітник виробництва сталевих листів	148–294
Робітник сталеливарного заводу	180
Майстер	135–346
Інженер	465–1549

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Пеетерс В. Сталь у степу. 2010. С. 38

Додаток Ф

Табл. Ф.1.

Вартість продуктів харчування у с. Кам'янському 1914 – 1916 рр.

Найменування	Норма на 1 робітника в день	1914 р.	1916 р.	Збільшення вартості у порівнянні з довійськовим часом
		Вартість 1 фунта	Вартість 1 фунта	
М'ясо	$\frac{3}{4}$ ф.	17 коп.	24 коп.	7 коп.
Хліб чорний	1 $\frac{1}{2}$ ф.	4 коп.	4,6 коп.	0,6 коп.
Хліб полубілий	1 ф.	6 коп.	6,60 коп.	0,6 коп.
Сало	$\frac{1}{4}$ ф.	26 коп.	40 коп.	14 коп.
Крупа	32 зол.	5 коп.	10 коп.	5 коп.
Цукор	3 ф. в місяць	15,5 коп.	23 коп.	7,5 коп.
Чай	$\frac{1}{8}$ ф.	160 коп.	200 коп.	40 коп.

Табл. Ф.2.

Вартість одягу у с. Кам'янське 1914 – 1916 рр.

Найменування	Норма предметів, шт.	1914 р.		1916 р.		Збільшення вартості у порівнянні з довійськовим часом
		Ціна, руб.	Сума, руб.	Ціна, руб.	Сума, руб.	
Сорочка	2	0,65	1,30	1,20	2,40	1 руб. 10 коп.
Кальсони	2	0,60	1,20	1,15	2,30	1 руб. 10 коп.
Рушник	1	0,30	0,30	0,46	0,46	16 коп.
Кашкет	1	1,35	1,35	2,15	2,15	80 коп.
Онучі	2	0,30	0,60	0,46	0,92	32 коп.
Літній костюм	1	3	3	4	4	1 руб.
Зимовий костюм	1	8,50	8,50	15,50	4	7 руб.

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАДО. Ф. 679.

Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12.

Додаток X

Табл. X.1.

**Кількість лікарняних ліжок на найбільших заводах Донецько-
Придніпровського регіону наприкінці XIX ст.**

Назва заводу	Кількість робітників	Кількість лікарняних ліжок	Кількість металургів на одне лікарняне ліжко
Гданцівський завод товариства Криворізьких залізних руд	120	26	4,6
Дніпровський завод Південноросійського металургійного товариства	3625	54	67,1
Олександрівський завод Брянського акціонерного товариства	3756	40	93,9
Новоросійський завод Новоросійського акціонерного товариства	5000	80	62,5
Дружківський завод Донецького товариства	1970	15	131,3

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Рагозін Е.
Железо и уголь на Юге России. СПб, 1895. С. 29–60